

POLITYKA GOSPODARCZA POLSKI
W LATACH 1948—1956

-z 313003

**POLITYKA GOSPODARCZA POLSKI
W LATACH 1948—1956**

Janusz Kaliński

Książka i Wiedza • Warszawa 1987

338 (438), 1948/1356 "

471/6
1987

Redaktor
Leszek Ficinski

Redaktor techniczny
Lena Murawska

Korektorzy
Ewa Długosz-Jurkowska
i Anna Grelewska

2 313003

© Copyright for the Polish edition by
Wydawnictwo „Książka i Wiedza”.
RSW „Prasa-Książka-Ruch”, Warszawa 1987

Wydawnictwo „Książka i Wiedza”,
Robotnicza Spółdzielnia Wydawnicza
„Prasa—Książka—Ruch”,
Warszawa, 1987 r.
Wyd. I. Nakład 4.650+350 egz.
Obj. ark. wyd. 17
Obj. ark. druk. 16,25.
Papier offset kl. V, 70 g, 61×86 cm.
Oddano do składu w 1985 r. Podpisano do druku w 1986 r.
Druk ukończono w 1987 r.
Prasowe Zakłady Graficzne
Piła ul. Okrzei 3/5
Zam. nr 2389. P-40.

*Dwanaście tysięcy dwieście dziewięćdziesiąt pięć
publikacja „KIW”*

ISBN 83-05-11700-6

WSTĘP

W badaniach nad rozwojem społeczno-gospodarczym Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej szczególnie dużo miejsca poświęcono okresowi bezpośrednio po zakończeniu II wojny światowej. Powstały monografie charakteryzujące reformę rolną, nacjonalizację przemysłu, wdrażanie planowania gospodarczego, zmiany w systemie finansowym i bankowym, handlu, spółdzielczości i rzemiośle. Pogłębiono wiedzę w zakresie odbudowy poszczególnych gałęzi gospodarki narodowej i regionów oraz przemian społecznych. Wiele uwagi poświęcono zagospodarowaniu oraz integracji Ziemi Odzyskanych.

Rozważania opierające się na solidnej bazie źródłowej najczęściej urywały się na okresie 1948—1949. Powodem były ograniczenia w dostępie do materiałów archiwalnych, a także brak wyważonych ocen politycznych okresu po 1948 r. Z punktu widzenia historii gospodarczej zjawisko to należy uznać za bardzo niekorzystne, gdyż dopiero od 1948 r. nasiliły się procesy, które przesądziły o strategii rozwojowej Polski i rozwiązaniach instytucjonalnych ustroju gospodarczego.

W 1948 r. dokonano pierwszego od ustanowienia władzy ludowej zasadniczego zwrotu w polityce wewnętrznej. Charakteryzowało go przewartościowanie poglądów w Polskiej Partii Robotniczej i Polskiej Partii Socjalistycznej, poprzedzające zjednoczenie ruchu robotniczego. Decydującą rolę w tym procesie odegrało starcie się w kierownictwie PPR dwóch odmiennych koncepcji tworzenia socjalizmu. Zdaniem Mariana Orzechowskiego pierwsza koncepcja, związana z osobą Władysława Gomułki, zbyt optymistycznie oceniała dotychczasowe osiągnięcia lewicy i jej rolę w społeczeństwie. W konsekwencji nadmiernie akcentowała czynniki integrujące społeczeństwo polskie. Nie gubiąc z pola widzenia elementów walki klasowej, eksponowano patriotyczny charakter dokonującej się rewolucji. W PPS dostrzegała partnera do ustalania wspólnej linii postępowania.

Druga, której propagatorami byli między innymi Bolesław Bierut i Jakub Berman, przy pesymistycznej ocenie postępów socjalizmu w Polsce, wzywała do nasilenia walki klasowej. Zmierzała do antagonizowania społeczeństwa i stałego poszukiwania sprzeczności, również między partiami robotniczymi. Silnie podkreślała czynnik zagrożenia zewnętrznego dla procesu przemian socjalistycznych w naszym kraju¹.

O zwycięstwie w 1948 r. drugiej koncepcji w decydującej mierze zadecydowały zjawiska zewnętrzne, związane z narastaniem „zimnej wojny” i pojawieniem się w krajach demokracji ludowej atmosfery „warownego obozu”.

Nie wchodząc w analizę przyczyn „zimnej wojny”, należy stwierdzić, że wywarła ona piętno na wszystkich dziedzinach życia politycznego i społeczno-gospodarczego Polski. Stanowiła dogodny motyw wysunięcia oskarżeń o prawicowo-nacjonalistyczne odchylenie w kierownictwie PPR, a następnie zmian personalnych i programowych w partii.

W dokumencie przygotowanym przez Komisję Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, powstałą dla wyjaśnienia przyczyn i przebiegu konfliktów społecznych w dziejach Polski Ludowej, zwrot polityczny w 1948 r. został określony jako dogmatyczno-sekciarski. „Wyrażał się on w odejściu od dotychczasowej koncepcji i form stopniowej socjalistycznej przebudowy struktur politycznych i społeczno-gospodarczych oraz w dużym, woluntarystycznie założonym przyspieszeniu tempa tej przebudowy, przy znacznym udziale środków przymusu pozaekonomicznego”².

W nowych warunkach politycznych, pod wpływem presji Biura Informacyjnego Partii Komunistycznych i Robotniczych, odstąpiono od silnie artykułowanych do 1948 roku zasad tak zwanej polskiej drogi do socjalizmu. Górę wzięły tendencje unifikacyjne i naśladownictwo, odrzucające potrzebę respektowania specyficznych warunków historycznych i politycznych społeczeństwa polskiego. Pod

---

¹ M. Orzechowski, *Spór o marksistowską teorię rewolucji*, Warszawa 1984, s. 292 i następne.

² Sprawozdanie z prac Komisji KC PZPR powołanej dla wyjaśnienia przyczyn i przebiegu konfliktów społecznych w dziejach Polski Ludowej, *Nowe Drogi* 1983, nr specjalny, s. 21.

ich wpływem znalazło się życie społeczno-gospodarcze kraju, podporządkowane polityce przyspieszonego wzrostu przemysłowego i forsownych przemian ustrojowych.

W połowie 1948 r., na skutek inspiracji zewnętrznych, przystąpiono do kolektywizacji rolnictwa. Braki w zakresie przygotowania gospodarki do realizacji tak zasadniczej reformy ustrojowej próbowano rekompensować oddziaływaniem politycznym i administracyjnym. Równocześnie wystąpiono z programem uspołecznienia (lub ograniczenia działalności) drobnej wytwórczości, rzemiosła i handlu.

Zwrot polityczny w 1948 r. umocnił pozycję sił dążących do forsowania zmian strukturalnych w gospodarce w oparciu o przemysł ciężki. W sukurs przyszło wzrastające napięcie w kontaktach między Wschodem i Zachodem, narzucające konieczność wzmocnienia potencjału obronnego kraju. Nowe cele gospodarcze realizowane w warunkach narastającej izolacji wymagały zasadniczej modyfikacji kierowania gospodarką. Od 1948 r. trwała przebudowa modelu ekonomicznego kraju, prowadząca do tworzenia wysoce scentralizowanego systemu kierowania, ograniczającego inicjatywę przedsiębiorstw oraz samorządów pracowniczych i terytorialnych. W życiu społeczno-ekonomicznym kraju coraz większą rolę odgrywały czyniki polityczne i administracyjne.

Równoczesne przejście do forsownego uprzemysłowienia i głębokich zmian ustrojowych w rolnictwie wywołało liczne trudności. Osiągnięciom w rozwoju wybranych gałęzi przemysłu towarzyszyły groźne dysproporcje w całej gospodarce i narastające niezadowolenie społeczne. Ograniczone próby korekt w polityce gospodarczej, podjęte w 1953 r., nie przyniosły spodziewanych rezultatów. Niezbędne były zasadnicze zmiany polityczne i przejście do nowej strategii społeczno-gospodarczej.

Nadzieje takie wiązano z wydarzeniami 1956 r., które po ostrym kryzysie stały się zwrotnym momentem politycznym w historii Polski Ludowej. Powstały warunki przejścia do harmonijnego rozwoju kraju, kojarzenia interesów ekonomicznych i społecznych oraz podniesienia efektywności gospodarowania.

Rozwój wydarzeń po polskim październiku ukazał, że możliwości nie zostały wykorzystane. Zawiodły próby radykalnej przebudowy systemów kierowania gospodarką i motywacji. Nie zostały podjęte

skuteczne procesy modernizacyjne w gospodarce, bardzo wolno wzrastała stopa życiowa społeczeństwa. W prostej linii prowadziło to do dramatycznych wydarzeń grudnia 1970 r. Również zapoczątkowana w 1971 r. strategia zasadniczych przemian w gospodarce, oparta na nowym wysiłku inwestycyjnym i reorientacji stosunków z zagranicą, nie przyniosła oczekiwanych rezultatów ekonomicznych, a na płaszczyźnie społecznej i politycznej doprowadziła do rozległego kryzysu.

Jednym z istotnych powodów niepowodzeń było to, że zarówno w latach sześćdziesiątych, jak i siedemdziesiątych nie zostały wykryte i ujawnione między 1948 r. i 1956 r. źródła błędów w polityce gospodarczej. Nie powstał efektywny system kierowania gospodarką, nie sformułowano celów ekonomicznych w pełni odpowiadających warunkom Polski i jej miejscu w świecie. Nie podjęto skutecznych działań na rzecz stworzenia struktury gospodarczej kraju sprzyjającej wzrostowi stopy życiowej społeczeństwa i dostosowanej do warunków międzynarodowego podziału pracy. W rezultacie osiągnięcia ekonomiczne odbiegały od zamierzonych oraz od oczekiwań społecznych.

Niekiedy wyrażane są opinie, że podstawowym czynnikiem naszych niepowodzeń gospodarczych była niechęć czy też niemożność przebudowy systemu gospodarczego i zasadniczych elementów struktury ekonomicznej ukształtowanych w okresie planu sześcioletniego. Po krótkich okresach niekonsekwentnych reform gospodarka ponownie wracała do wcześniej stworzonych ram instytucjonalnych.

Autor — przychylając się do tych opinii — uważa, że dla pełnego zrozumienia funkcjonowania i wyników gospodarczych pierwszej połowy lat pięćdziesiątych należy dokonać analizy polityki gospodarczej w latach 1948—1956. Okres ten stanowi pewną całość ze względu na podjęte w 1948 r. zasadnicze zmiany polityczne i gospodarcze oraz fakt, że dopiero w 1956 r. powstały warunki do kształtowania nowych koncepcji gospodarczych. Cezury przyjęte w książce nawiązują zatem do zwrotów politycznych, które określiły cele gospodarcze i sposoby ich urzeczywistnienia. Odbiegają zarówno od formalnych dat planów gospodarczych, jak też rzeczywistych procesów ekonomicznych związanych głównie z polityką inwestycyjną.

Książka podzielona została na pięć zasadniczych rozdziałów. W pierwszym omówiono przemiany modelowe, własnościowe i organiza-

cyjne w okresie przygotowań do zainicjowania przyspieszonego wzrostu gospodarczego. Ukazano w nim stanowiska partii politycznych wobec dalszego rozwoju Polski, a szczególnie rolę PPR w tworzeniu koncepcji socjalistycznej industrializacji kraju.

Blizsze omówienie polityki uprzemysłowienia, z podkreśleniem rewizji jej celów na przełomie 1950 r. i 1951 r., znalazło się w rozdziale drugim. Autor dążył do ukazania wielostronnego wpływu pospiesznej industrializacji na gospodarkę i społeczeństwo.

Przechodząc w rozdziale trzecim do charakterystyki polityki rolnej przedstawiono przede wszystkim program, realizację i przyczyny załamania forsownej kolektywizacji rolnictwa. Omówiono politykę wobec rolników gospodarujących indywidualnie oraz problemy związane z tworzeniem i funkcjonowaniem gospodarstw państwowych. Zaakcentowano związki między industrializacją a poziomem produkcji rolnej.

Rozdział czwarty zawiera podstawowe elementy polityki państwa w dziedzinie handlu zagranicznego.

Oddzielnie w rozdziale piątym omówione zostały zagadnienia gromadzenia i rozdziału środków finansowych znajdujących się w dyspozycji państwa. Scharakteryzowano kierunki i problemy polityki inwestycyjnej. Podkreślono olbrzymi wysiłek społeczeństwa na rzecz podstawowej industrializacji kraju.

Bazę źródłową pracy stanowią materiały archiwalne zgromadzone w Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Szczególnie ważną rolę w odtwarzaniu polityki gospodarczej lat pięćdziesiątych odegrały zespoły Państwowej Komisji Planowania Gospodarczego i Prezydium Rady Ministrów, a także Centralnego Urzędu Planowania, Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów oraz Ministerstwa Przemysłu i Handlu. Wiele dokumentów wykorzystanych w tej książce pojawia się w literaturze po raz pierwszy. Autor ma jednak pełną świadomość faktu, że nie dotarł, głównie z powodów formalnych — związanych z niedostępnością części materiałów — do całości dokumentacji. Stąd niezbędne będą dalsze badania tematu oraz weryfikacja ustaleń i tez.

W pracy wykorzystano możliwie szeroko publikacje książkowe. Dokonano wyczerpującej kwerendy czasopism, głównie o treści ekonomicznej. Oparto się na publikowanych statystykach, materiałach źródłowych i wspomnieniach.

Ambicją autora było przekazanie możliwie pełnego obrazu nie pozbawionych dramaturgii przeobrażeń społeczno-gospodarczych, których konsekwencje sięgały daleko poza cezury wyznaczone przez lata 1948—1956. Zaprezentowane problemy i sposoby ich rozwiązywania stanowią ważne doświadczenie, niezbędne do naukowego kreowania nowych wizji społeczno-ekonomicznych.

Rozdział pierwszy

PROCES PRZYGOTOWANIA GOSPODARKI POLSKIEJ DO PRZYSPIESZONEGO WZROSTU

STANOWISKA PARTII POLITYCZNYCH

Wraz z realizacją zawartych w planie trzyletnim (1947—1949) zadań odbudowy i integracji gospodarki powstała wizja dalszego rozwoju kraju, stopniowo przybierając postać wieloletniego planu przyspieszonego wzrostu gospodarczego, którego podstawę stanowiła silna rozbudowa przemysłu¹. Przekonanie o potrzebie szybkiej industrializacji Polski, oczywiste w końcu lat czterdziestych, nie było powszechne w okresie poprzednim. Opowiadały się za nim głównie partie robotnicze, różniące się poglądami co do tempa i kierunków uprzemysłowienia. Stanowisko pozostałych ugrupowań politycznych cechowała znaczna rozbieżność poglądów dotyczących strategii rozwoju gospodarczego kraju.

Koncepcje cieszącego się niemalym poparciem społecznym obozu londyńskiego, zróżnicowanego ideologicznie i stojącego na gruncie ustroju burżuazyjno-demokratycznego, nawiązywały do dróg rozwojowych krajów kapitalistycznych w okresie międzywojennym. Po odzyskaniu niepodległości przewidywały dość wolny, harmonijny i zrównoważony wzrost gospodarczy przy stosunkowo niskiej stopie inwestycji. Umiarkowanemu uprzemysłowieniu towarzyszyć miały zmiany strukturalne w rolnictwie, rozwój zaś gałęzi wytwórczych wiązano z podniesieniem poziomu sfery nieprodukcyjnej².

Postulaty ekonomistów i polityków związanych z rządem londyńskim znalazły syntetyczny wyraz w uchwalonej 15 marca 1944 r. deklaracji Rady Jedności Narodowej. W deklaracji przewidywano rozbudowę w powojennej Polsce gałęzi przemysłu opartych na

¹ Por. J. Kaliński, *Plan Odbudowy Gospodarczej 1947—1949*, Warszawa 1977, s. 38.

² I. Kostrowicka, *Program rozwoju gospodarczego Polski powojennej w koncepcjach burżuazyjnych ekonomistów emigracyjnych (1941—1944)*, w: *Najnowsza historia gospodarcza Polski* pod red. J. Kalińskiego i Z. Landaua, cz. II, SGPiS, Warszawa 1981, s. 112.

własnych zasobach surowcowych, pełne zatrudnienie oraz zbliżenie poziomu gospodarczego naszego kraju do poziomu rozwoju państw Europy Zachodniej³. Wypowiadając się za ewolucyjnymi zmianami dostrzegano konieczność rozwiązania problemów nabrzmiałych w gospodarce II Rzeczypospolitej, a przede wszystkim przeludnienia agrarnego i bezrobocia. Wyraźnie nie doceniano natomiast kwestii pozyskania środków kapitałowych niezbędnych do odbudowy i rozwoju ekonomicznego kraju.

Stanowiska poszczególnych partii uznających rząd londyński były zróżnicowane. W programie stojącego na gruncie agraryzmu Stronnictwa Ludowego ROCh wyczuwało się niechęć do industrializacji. Jej potrzebę wiązano z unowocześnieniem i podniesieniem gospodarczym rolnictwa, likwidacją przeludnienia agrarnego wsi i zaspokojeniem potrzeb materialnych społeczeństwa. Wyraźnie preferowano rozbudowę gałęzi przemysłu związanych z produkcją rolną i wykorzystujących krajowe zasoby surowcowe. Ludowcy wielką wagę przywiązywali do stworzenia możliwie najlepszych warunków rozwoju rolnictwa jako podstawowej gałęzi gospodarki narodowej⁴.

W wyzwolonym kraju kontynuatorem idei agrarystycznych stało się Polskie Stronnictwo Ludowe. Działacze PSL uważali, że przemysł w Polsce ma ograniczone możliwości wzrostu ze względu na brak surowców. Ich zdaniem rozwijać się mógł tylko przemysł ciężki i gałęzie wytwarzające artykuły węglpochodne (konsekwencja przyłączenia Górnego i Dolnego Śląska), a także przemysł rolno-spożywczy. PSL-owcy, nawiązując do stanowiska reprezentowanego przez SL ROCh, kładli nacisk na pracochłonne gałęzie przetwórcze, zdolne do absorpcji ludności z przeludnionych wsi. Uwzględniając nowe granice polityczne, PSL opowiadało się za docelową rolniczo-przemysłową strukturą gospodarczą kraju. Rozwój przemysłu rozpatrywało Stronnictwo w kategoriach współpracy ze Związkiem Radzieckim jako dostawcą surowców i odbiorcą produktów gotowych. Opowiadało się za deglomeracją przemysłu i jego równomiernym rozmieszczeniem na terenie całego kraju — poza niektórymi gałęziami

³ O co walczy naród polski. Deklaracja Rady Jedności Narodowej, Warszawa 1944, s. 9 i następne.

⁴ Program Stronnictwa Ludowego ROCh. Deklaracja ideowo-programowa SL, w: S. Lato, W. Stankiewicz, *Programy stronnictw ludowych. Zbiór dokumentów*, Warszawa 1969, s. 336.

mi, uzależnionymi od źródeł surowców. Sprzyjać to miało zatrudnieniu lokalnej siły roboczej i aktywizacji zaniedbanych dotychczas obszarów.

Znacznie silniej niż rozwój przemysłu artykułowało PSL podniesienie poziomu rolnictwa. Wzmocnione nowoczesną techniką, z rozwiniętą wytwórczością roślin przemysłowych, owoców i warzyw oraz produktów hodowlanych, współpracujące z przemysłem, miało decydować o poziomie całej gospodarki narodowej, wymianie z zagranicą i dopływie dewiz⁵.

Uprzemysłowienie, jako warunek dalszego rozwoju kraju oraz postępu w rolnictwie, popierane było przez radykalny ruch ludowy. Stronnictwo Ludowe w deklaracji z września 1945 r. opowiedziało się za dalszą rozbudową przemysłu, w tym powiązanego z produkcją rolną⁶.

Stronnictwo Pracy, dostrzegając złożony problem przeludnienia agrarnego, dążyło do jego rozwiązania drogą stworzenia pełnorolnych gospodarstw rodzinnych i przesunięcia nadwyżki rąk do pracy ze wsi do rozbudowanych w oparciu o przemysł miast. Realizację tego celu miał gwarantować rozwój pracochłonnych gałęzi przemysłu oraz infrastruktury gospodarczej⁷. Na uwagę zasługuje opinia działacza Stronnictwa Pracy Feliksa Widy-Wirskiego, który twierdził, że uprzemysłowienie kraju powinno rozpocząć się od działu wytwarzającego środki produkcji celem stworzenia podstaw do rozwinięcia wytwórczości konsumpcyjnej, a także uwolnienia gospodarki narodowej od wpływu kapitałów obcych⁸. Jego zdaniem podstawą uprzemysłowienia mógł się stać „narodowy zryw gospodarczy”.

Powojenny program gospodarczy Stronnictwa Demokratycznego został sformułowany na zjeździe prezesów okręgowych i posłów Stronnictwa w listopadzie 1945 r. Wypowiedzieli się oni za maksymalnym uprzemysłowieniem kraju, z zagwarantowaniem możliwości

⁵ Por. Program Polskiego Stronnictwa Ludowego, w: Lato, Stankiewicz. *Programy...*, s. 366; S. Buczkowski, Założenia naszego programu gospodarczego, *Przebudowa 1946*, nr 1, s. 91—92.

⁶ Deklaracja ideowo-polityczna Stronnictwa Ludowego, w: Lato, Stankiewicz, *Programy...*, s. 351.

⁷ Program Stronnictwa Pracy (z 15 VII 1944 r.). Kraków, b.d. s. 10 i następne.

⁸ F. Widy-Wirski, *Polska i rewolucja*, Poznań 1945, s. 318.

rozwojowych inicjatywie prywatnej i spółdzielczości⁹. Działacze SD akcentowali potrzebę pomocy dla prywatnego handlu, rzemiosła i przemysłu, głównie w postaci odpowiedniej polityki kredytowej i podatkowej.

Wyraźnie przeciwne rozwojowi wielkiego przemysłu było Stronnictwo Narodowe. Obawiało się ono wzrostu roli i radykalizmu klasy robotniczej. Stronnictwo to opowiadało się za likwidacją bezrobocia i migracją ludności wiejskiej do miast. Popierało drobną wytwórczość przemysłową oraz indywidualne rolnictwo¹⁰.

Na tle zróżnicowanych poglądów stronnictw ludowych i mieszczkańskich wyróżniało się dość zbieżne, ale niejednolite stanowisko ruchu robotniczego. Za uprzemysłowieniem kraju wypowiadał się rozbity w latach okupacji hitlerowskiej ruch socjalistyczny. Hasło industrializacji, obok rozbudowy urządzeń komunikacyjnych i aktywizacji budownictwa mieszkaniowego, głosiły prolondyńskie stronnictwo polityczne Wolność-Równość-Niepodległość i radykalna Robotnicza Partia Polskich Socjalistów¹¹.

Stanowisko odrodzonej Polskiej Partii Socjalistycznej zostało sformułowane w okresie przygotowań do jej XXVI Kongresu w czerwcu 1945 r. Partia podkreśliła niezbędność industrializacji niosącej głębokie zmiany strukturalne. Zdaniem partii rozwój przemysłu miał nie tylko zaspokoić potrzeby krajowe, ale także umożliwić eksport — głównie do Związku Radzieckiego. Za trwałe zjawisko uznano przetwórstwo surowców zagranicznych oraz działalność reeksportową. Dla powiększenia i zintensyfikowania wytwórczości przewidywano poważny rozwój infrastruktury gospodarczej, systemów komunikacyjnych, irygacyjnych i budownictwa mieszkaniowego¹².

PPS, opowiadając się za przekształceniem kraju z rolniczo-prze-

⁹ Podstawowe wytyczne Stronnictwa Demokratycznego, w: *Stronnictwo Demokratyczne w Polsce Ludowej, cz. I, Wybór dokumentów z lat 1944—1949*, Warszawa 1968, s. 47.

¹⁰ J. Kornaś, *Wizja przyszłej Polski w myśli politycznej konspiracyjnego Stronnictwa Narodowego, Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie 1981*, nr 137, s. 73 i następne.

¹¹ Program Polski Ludowej [WRN] Warszawa 1941, s. 8; 18 punktów programowych [RPPS], Warszawa 1943/1944, s. 4.

¹² Projekt uchwały programowej XXVI Kongresu dotyczącej zagadnień gospodarczych, w: *Dokumenty Odrodzonej PPS z lat 1944—1947. „Materiały i studia z najnowszej historii Polski” 1965, t. II, s. 177.*

mysłowego w uprzemysłowiony, zdecydowanie domagała się przyjęcia takiego tempa wzrostu, aby nie zagrażało ono bieżącym potrzebom konsumpcyjnym społeczeństwa. Ostrzegła przed bezkrytycznym naśladownictwem doświadczeń radzieckich. Tempo uprzemysłowienia uzależniała od realnych możliwości kraju. Wzywając do sprawnej odbudowy przemysłu w nowych granicach politycznych, PPS postulowała stopniowe jego przygotowanie do realizacji wielkich inwestycji w przyszłości. Doceniała potrzebę rozwoju górnictwa i hutnictwa, a jednocześnie akcentowała konieczność doraźnego doinwestowania tych gałęzi, które dadzą zwiększoną ilość towarów na zaopatrzenie rynku¹³. Nie oznaczało to — jak się niekiedy próbuje sugerować — że partia ta przeciwstawiała się rozbudowie przemysłu ciężkiego¹⁴. Stanowisko PPS wynikało z hołdowania zasadzie harmonijnego rozwoju gospodarczego, który w początkowej fazie nakierowany byłby na odbudowę, a zatem — wobec zmiany granic — na faktyczne powiększenie potencjału przemysłu ciężkiego oraz preferowanie rozwoju przemysłu konsumpcyjnego, niezbędnego dla podniesienia bardzo niskiej po wojnie stopy życiowej ludności.

W miarę komplikowania się sytuacji w powojennym świecie w PPS zaczęto wyrażać obawy, czy możliwe jest utrzymanie harmonijnego wzrostu przemysłowego. Już w 1947 r. Julian Hochfeld rozważał, czy warunki zewnętrzne nie zmuszą do przyspieszenia wytwórczości środków produkcji i sprzętu wojskowego¹⁵.

Wypowiadając się w kwestii rozwoju wsi, partia występowała za osiągnięciem wysokiego poziomu produkcji rolnej. Celowi temu służyć miał między innymi rozwój wzorowych, intensywnie wykorzystywanych gospodarstw państwowych, a także tworzenie sieci spółdzielni różnych typów usprawniających pracę gospodarstw indywidualnych. PPS ukazywała jednocześnie perspektywę tworzenia rolniczych spółdzielni produkcyjnych¹⁶.

---

¹³ Cz. Bobrowski, *Walka o chleb. PPS wobec bieżących zagadnień gospodarczych*, Warszawa 1946, s. 16; S. Szwalbe, *PPS wobec zagadnień nowej Polski*, Warszawa 1946, s. 28.

¹⁴ Zob. B. Sydek, *Polska Partia Socjalistyczna w latach 1944—1948*, Warszawa 1974, s. 188.

¹⁵ J. Hochfeld, *Projekt tez do programu Polskiej Partii Socjalistycznej*, *Robotnik* z 13 grudnia 1947, s. 5.

¹⁶ *Projekt uchwały programowej...*, s. 177 i następne.

Znacznie silniej niż PPS potrzebę industrializacji podkreślała Polska Partia Robotnicza. W listopadowej deklaracji programowej z 1943 r. uprzemysłowienie kraju czyniła ona podstawą zasadniczych zmian strukturalnych, a przede wszystkim podniesienia poziomu rolnictwa, rozwoju budownictwa mieszkaniowego oraz elementów infrastruktury gospodarczej i społecznej kraju¹⁷. Program partii nawiązywał do postulatów głoszonych przez Komunistyczną Partię Polski, w których jednoznacznie opowiadano się za czerpaniem „... z bogatej skarbnicy doświadczeń budownictwa socjalistycznego ZSRR...”¹⁸

Komuniści pozostający w kraju oraz przebywający na emigracji w ZSRR mieli zgodne poglądy na kwestię uprzemysłowienia. Problem industrializacji Polski silnie wybijał się w deklaracji programowej Polskiego Komitetu Narodowego, opracowanej w listopadzie 1943 r. przez Alfreda Lampego. W deklaracji wysunięto zadania: rozbudowy wielkiego przemysłu, elektryfikacji i motoryzacji kraju, rozwoju transportu, w tym morskiego, a także integracji produkcji rolnictwa i przemysłu. Wskazano na konieczność rozbudowy obiektów służących poprawie bytu społeczeństwa, a więc mieszkań, szpitali i urzędów kulturalnych¹⁹.

Szczegółowa prezentacja stanowiska PPR wobec kierunków rozwoju gospodarczego kraju nastąpiła na I Zjeździe partii w grudniu 1945 r. w referacie Hilarego Minca i w rezolucji zjazdu. W ramach gospodarki planowej przewidywano szybką elektryfikację kraju oraz odbudowę i rozbudowę przemysłu. Już w okresie odbudowy (1946—1948) projektowano między innymi podwojenie produkcji energii elektrycznej w stosunku do 1937 r., zwiększenie wydobycia węgla z 38 mln do 100 mln ton, produkcji stali z 1,4 mln do 2 mln ton, obrabiarek do 5 tys. sztuk. Zapowiadano rozpoczęcie produkcji statków, traktorów, dźwigów i silników spalinowych. Przewidywano także poważne inwestycje w dziedzinie infrastruktury, głównie w tran-

---

¹⁷ O co walczyliśmy. Deklaracja programowa Polskiej Partii Robotniczej, w: *Kształtowanie się podstaw programowych Polskiej Partii Robotniczej w latach 1942—1945 (Wybór materiałów i dokumentów)*, Warszawa 1958, s. 140.

¹⁸ Por. J. Ryng, Czego chcą komuniści, w: *Wybór pism*, Warszawa 1957, s. 681.

¹⁹ Projekt deklaracji programowej PKN, opracowany przez Alfreda Lampego (XI 1943), w: *Kształtowanie się...*, s. 474. Zob. także: Z. Kumoś, *Związek Patriotów Polskich. Założenia programowo-ideowe*, Warszawa 1983, s. 183.

sporcie kolejowym. Polska miała awansować do grupy przodujących pod względem gospodarczym państw Europy²⁰.

Wydaje się, że przyjęcie ambitnego programu przez zjazd podyktowane było bieżącymi celami politycznymi i nie uwzględniało realnych możliwości. Niemniej stanowisko PPR zostało jasno sformułowane. Wyrażało dążność do radykalnych przekształceń w strukturze gospodarczej opartych na zdecydowanym rozwoju przemysłu. W industrializacji kraju PPR widziała fundamentalny czynnik przełamania dotychczasowego zacofania ekonomicznego Polski i podniesienia stopy życiowej ludności. Wysuwając program uprzemysłowienia kraju partia zwalczała inne poglądy, a przede wszystkim koncepcje agrarystyczne PSL. W polemice z ich przedstawicielami już na początku 1947 r. proklamowano bitwę o rozwój przemysłu. Zapowiedziano osiągnięcie w ciągu 12—15 lat rocznej produkcji energii elektrycznej w wysokości 18 mld kWh (w 1947 r. — 6,6 mld) i stali 7 mln ton (w 1947 r. — 1,6 mln), a także rozbudowę przemysłu metalowego, elektrotechnicznego, chemicznego i materiałów budowlanych. Z osiągnięciami przemysłu wiązano podniesienie wydajności pracy w rolnictwie oraz stopy życiowej rolników, rozwój środków komunikacji, ogólną poprawę warunków socjalnych ludności²¹.

Przedstawione w zarysie stanowiska partii politycznych wobec rozwoju kraju zawierają zarówno elementy wspólne, jak i istotne rozbieżności. Łączyła je troska o unowocześnienie struktury gospodarczej, zwłaszcza podniesienie poziomu produkcji rolnej, o likwidację przeludnienia agrarnego i bezrobocia w miastach. Wyrażano tym samym wolę usunięcia ujemnych zjawisk charakterystycznych dla gospodarki II Rzeczypospolitej. Różnice dotyczyły głównie przyszłej roli przemysłu w gospodarce i jego struktury gałęziowej. Skrajne stanowiska wyrażały, z jednej strony — przecenianie roli przemysłu, powiązane z dążeniem do zmaksymalizowania wysiłku służącego jego rozwojowi, z drugiej — traktowanie wytwórczości przemysłowej jako służebnej wobec rolnictwa. Rozbieżności dotyczyły także tempa rozwoju gospodarczego. Tendencji do maksymalizacji wzrostu przemy-

²⁰ H. Minc, Aktualne zagadnienia i perspektywy gospodarcze demokratycznej Polski. Referat wygłoszony na I Zjeździe PPR, Łódź 1945, s. 73 i następne.

²¹ Por. B. Minc, O koncepcję rozwojową Polski, *Trybuna Wolności* 1947, nr 107, s. 19.

słowego towarzyszył pogląd o konieczności harmonizowania postępu gospodarczego ze stałą poprawą warunków bytowych ludności.

Linie podziału przebiegały również wewnątrz ruchu robotniczego. Rozbieżności między PPR i PPS dotyczyły charakteru i tempa uprzemysłowienia, a także proporcji podziału dochodu narodowego na konsumpcję i akumulację oraz zależności między inwestycjami a spożyciem²². Rozstrzygnięcia w tych dziedzinach, decydujące dla programu uprzemysłowienia Polski, ściśle związane były z rozwojem sytuacji w polskim ruchu robotniczym.

Różnice w podejściu partii politycznych do przyszłego kierunku rozwoju gospodarczego nie hamowały prac organów rządowych nad tworzeniem planów gospodarczych o dłuższym horyzoncie czasowym. W 1947 r. Departament Planu Długoterminowego Centralnego Urzędu Planowania, kierowany przez Jana Drewnowskiego, przystąpił do opracowania planu przebudowy struktury gospodarki narodowej. Do grudnia ustalono tryb gromadzenia danych wyjściowych, sporządzono prognozy ludnościowe, przygotowano założenia społeczno-polityczne i gospodarcze planu oraz zespół współczynników²³. Przewidywano dwunastoletni okres realizacji podzielony na trzy czteroletnie fazy. W pierwszej dominowało zagadnienie rozwoju przemysłu, w drugiej komunikacji, w trzeciej budownictwa mieszkaniowego. Konsekwencją realizacji planu miało być przesunięcie znacznej ilości siły roboczej z rolnictwa do przemysłu i usług oraz związana z tym przebudowa struktury agrarnej. Założenia przewidywały daleko posunięte usamodzielnienie kraju, stosunki handlowe z zagranicą ograniczono bowiem do niezbędnego eksportu i importu²⁴.

Koncepcje leżące u podstaw konstrukcji planu dwunastoletniego nawiązywały do opracowań londyńskich i postulatów gospodarczych PPS. Wyrażały dorobek planistyczny związanego z partią socjalistyczną kierownictwa CUP. Powściągliwość w formułowaniu zadań dla

---

²² Por. H. Słabek, O społeczno-gospodarczych aspektach zjednoczeniowej platformy Polskiej Partii Robotniczej i Polskiej Partii Socjalistycznej (1947—1948), *Dzieje Najnowsze* 1979, nr 1, s. 101—102.

²³ H. Jędruszcza k, Miasta i przemysł w okresie odbudowy, w: *Polska Ludowa 1944—1950. Przemiany społeczne*, Wrocław 1974, s. 329.

²⁴ Protokół z konferencji informacyjnej w sprawie planu długoterminowego z dnia 11 XII 1947 r., Archiwum Akt Nowych (dalej AAN), Centralny Urząd Planowania (dalej CUP), t. 2967, k. 34.

przemysłu stała się powodem krytycznego stanowiska podporządkowanego PPR Ministerstwa Przemysłu i Handlu. Na konferencji poświęconej problematyce planu długoterminowego dyrektor Departamentu Planowania MPiH Adam Wang uznał okres dwunastoletni za zbyt długi dla realizacji nakreślonych zadań i proponował skrócenie go do 5—6 lat. W nawiązaniu do pryncypiów marksistowskich podkreślił potrzebę oparcia założeń planu na podstawach produkcyjnych, a nie — jak sugerowano w CUP — na prognozach ludnościowych²⁵.

Wiosną 1948 r., po zmianach w centralnych władzach planistycznych (piszemy o tym w dalszej części pracy), za podstawę dalszych prac przyjęto plan realizowany w ciągu sześciu lat²⁶. Okres sześcioletni, obejmujący lata 1950—1955, uznano za gwarantujący zarówno odpowiednią perspektywę, jak i możliwość realizacji zadań. Chodziło także o wyrównanie terminów i okresów planowania z innymi państwami demokracji ludowej. Horyzont sześcioletni pozwalał na przejście od 1956 r. do planowania pięcioletniego realizowanego w tych krajach.

Nowy plan miała „znamionować daleko posunięta rozbudowa oraz zapoczątkowanie radykalnej przebudowy, mającej za zadanie wydatne powiększenie udziału przemysłu w całokształcie życia gospodarczego, w ramach zaś samego przemysłu — przemysłu ciężkiego”²⁷. Jego realizacja wymagała zdecydowanego zwiększenia udziału akumulacji w dochodzie narodowym. Głoszono także niezbędność stopniowej likwidacji pozostałości sektora kapitalistycznego²⁸.

Spór wokół planu wieloletniego ożywił ujawnione już w trakcie prac nad Planem Odbudowy Gospodarczej różnice w istotnych kwestiach gospodarczych między CUP i MPiH, a właściwie pomiędzy partiami robotniczymi²⁹. Wskazał na utrzymującą się dążność kierownictwa PPR do przyspieszenia momentu przejścia do uprzemysłowienia Polski. Przypomniął, że koncepcja planu trzyletniego

²⁵ Tamże.

²⁶ Pismo Departamentu Przemysłu CUP z dnia 26 III 1948 r. o rozpoczęciu prac nad planem długoterminowym na lata 1950—1955, AAN, CUP, t. 2977, b.p.

²⁷ A. Wang, Założenia wstępne rozwoju przemysłu w planie sześcioletnim, *Gospodarka Planowa* 1949, nr 1, s. 4.

²⁸ Por. Przemówienie prezesa CUP T. Dietricha na naradzie aktywu gospodarczego PPS w dniu 18 IX 1948 r., AAN, CUP, t. 1017, k. 37.

²⁹ Por. K a l i Ń s k i, Plan..., s. 37—38.

wynikała z daleko posuniętego kompromisu przyjętego przez partie robotnicze w szeregu problemów politycznych i społeczno-ekonomicznych. W sferze gospodarczej jego szczególnym wyrazem był pluralizm własnościowy i oparty na nim system planowania i zarządzania. Przejście do silnego przyspieszenia wzrostu gospodarczego i nadanie szczególnej rangi przemysłowi wymagało rewizji stosunków własnościowych oraz metod kierowania życiem ekonomicznym. Niezbędne były zmiany zapewniające centralizację decyzji i zwiększenie możliwości akumulacyjnych gospodarki narodowej.

Przemiany te nastąpiły w niekorzystnych warunkach walki frakcyjnej w kierownictwie PPR, rozbitcia PPS, nacisku Biura Informacyjnego Partii Komunistycznych i Robotniczych oraz pogarszania się atmosfery w stosunkach międzynarodowych.

EWOLUCJA MODELU GOSPODARCZEGO

UKŁAD TRÓJSEKTOROWY

Realizacja od 1944 r. zainicjowanych przez lewicę społeczną głębokich reform społeczno-gospodarczych doprowadziła do ukształtowania się bezpośrednio po wojnie stosunków ekonomicznych odpowiadających okresowi przejściowemu. Najbardziej charakterystycznym ich rysem był pluralizm własnościowy, będący konsekwencją sposobu rozwiązania problemu agrarnego oraz nacjonalizacji przemysłu.

Zgodnie z Manifestem PKWN w dekrete o reformie rolnej z 6 września 1944 r. zapowiedziano konfiskatę dóbr obywateli niemieckich i kolaborantów. Gospodarstwa o obszarze do 50 ha użytków rolnych, a nawet 100 ha powierzchni ogólnej na terenach zachodnich Polski międzywojennej pozostawiono w rękach indywidualnych rolników. Obszarników wywłaszczono. Ziemię uzyskaną z tego tytułu rozparcelowano między chłopów, utwierdzając ich w przeświadczeniu o trwałości otrzymanego aktu własności.

Nadziały odbywały się odpłatnie, z zachowaniem wszelkich wymogów prawa. W latach 1944—1949 rozdzielono ogółem 6070,1 tys. ha gruntów, z czego między gospodarstwa nowo utworzone 5576,0 tys. ha, resztę natomiast (494,1 tys. ha) przekazano na powiększenie jednostek istniejących. Dzięki nadziałom powstało 814 tys. nowych gos-

podarstw, a 254 tys. powiększyło swoje grunty. Przeciętny obszar gospodarstw nowo utworzonych wyniósł na ziemiach dawnych 5,4 ha, zaś na odzyskanych 7,9 ha³⁰.

Reforma rolna doprowadziła do zasadniczych zmian strukturalnych na wsi. Liczba gospodarstw karłowatych zmniejszyła się o 13%, gospodarstw małorolnych (2—5 ha) wzrosła o 15%, a średniorolnych (5—10 ha) o 21% w stosunku do okresu międzywojennego³¹. W 1949 r. 79,1% gruntów należących do indywidualnych rolników — to gospodarstwa o powierzchni 2—15 ha³².

Likwidacja wielkich majątków obszarniczych oraz osadnictwo na Ziemiach Odzyskanych spowodowały zanik, silnie odczuwanego w okresie międzywojennym, głodu ziemi. Powstały warunki do ograniczenia przeludnienia agrarnego.

Korzystnym przemianom społecznym na wsi towarzyszyło ujawnianie się nowych problemów ekonomicznych i politycznych. Ważnym zagadnieniem było utrzymanie odpowiedniej towarowości produkcji rolniczej, niezbędnej dla zaopatrzenia rynku. Do 1939 r. stanowiła ona domenę wielkich gospodarstw obszarniczych i bogatego chłopstwa. Powstanie nowej struktury agrarnej, sprzyjającej naturalizacji konsumpcji, spowodowało groźbę zahamowania wymiany między miastem a wsią. W tej sytuacji wielkiej rangi nabrała kwestia więzi ekonomicznej indywidualnych gospodarstw z sektorem uspołecznionym w mieście.

Reforma rolna, urzeczywistniając wieloletnią walkę chłopstwa o ziemię, utrzymała — w zmienionej postaci — dominację własności indywidualnej, która w 1947 r. obejmowała przeszło 90% wszystkich użytków rolnych³³. Zakres własności prywatnej w rolnictwie rzutował nie tylko na sposób rozwiązywania zagadnień produkcji rolniczej, ale także innych elementów systemu ekonomicznego kraju. Wy muszał bardziej elastyczny, oparty na związkach ekonomicznych, a

³⁰ W. Góra, *Polityka rolna w PRL w latach 1944—1948*, w: *Początki socjalistycznej gospodarki rolnej w Polsce w latach 1946—1948*, Warszawa 1972, s. 18; *Rolniczy rocznik statystyczny 1945—1965*, Warszawa 1966, s. 425.

³¹ B. Głębowicz, *Przemiany stosunków agrarnych w Polsce w latach 1944—1965*, *Zeszyty Naukowe UMK w Toruniu* 1967, nr 22, s. 124.

³² *Rocznik Statystyczny 1950*, s. 40.

³³ *Rocznik Statystyczny 1948*, s. 43. Pozostałe 10% użytków rolnych należało do gospodarstw uspołecznionych, głównie państwowych.

nie administracyjnych model oddziaływania państwa na rolnictwo.

W innym kierunku poszły przeobrażenia w zakresie własności przemysłowej. Zgodnie z ustawą z 3 stycznia 1946 r., która formalizowała zmiany dokonane w latach 1944—1945, na własność państwa przejęto mienie ponemieckie, wszystkie przedsiębiorstwa skupione w 17 gałęziach ważnych dla gospodarki narodowej oraz inne zatrudniające powyżej 50 pracowników na jedną zmianę. Do końca 1948 r. upaństwowiono 5870 przedsiębiorstw³⁴. W rezultacie przemysł państwowy uzyskał dominującą pozycję wyrażającą się w blisko 88% udziale w globalnym zatrudnieniu w przemyśle³⁵.

Nacjonalizacja przemysłu stworzyła warunki do umocnienia roli gospodarczej państwa, umożliwiła stopniowy rozwój planowania oraz bezpośrednią akumulację środków na odbudowę kraju. Ułatwiała kierowanie produkcją przemysłową opartą na wykorzystaniu doświadczeń radzieckich, do których odwoływała się PPR, oraz dobroku etatyzmu w Polsce międzywojennej, kierunku bliskiego specjalistom zatrudnionym w instytucjach i przedsiębiorstwach państwowych.

Pluralizm własnościowy cechował także inne dziedziny życia gospodarczego, przy czym w jednych dominowała własność społeczna, w innych zaś prywatna. W handlu wewnętrznym, zgodnie z polityką państwa w latach 1944—1946, rozwijały się trzy formy własności: prywatna, spółdzielcza i państwowa. Przeważała jednak przedsiębiorczość prywatna, która w końcu 1946 r. obejmowała 89% placówek detalicznych i 80% hurtowych³⁶. Inaczej kształtowały się stosunki w handlu zagranicznym, gdzie zdecydowaną przewagę uzyskała własność państwowa. Stanowiło to rezultat faktycznego wprowadzenia monopolu państwa w wymianie z zagranicą. Również transport tradycyjnie w Polsce był przedmiotem bezpośredniej działalności państwa. Stąd też po wojnie tylko niektóre jego gałęzie (część linii

---

³⁴ J. W. Gołębiowski, Założenia, realizacja i wyniki nacjonalizacji przemysłu, w: *Gospodarka Polski Ludowej 1944—1955*, t. 1, Warszawa 1974, s. 71 i następne.

³⁵ Obliczono na podstawie *Rocznika Statystycznego 1950*, s. 38. Na przemysł spółdzielczy i samorządowy przypadło 7,6% zatrudnionych, zaś na prywatny 4,6%.

³⁶ Por. J. Kaliński, *Handel wewnętrzny w Polsce w latach 1944—1946*, *Przegląd Historyczny* 1968, nr 1, s. 67.

autobusowych, transport konny) pozostawały w rękach prywatnych. Natomiast bankowość została prawie całkowicie opanowana przez państwo i spółdzielczość³⁷.

Zakres i sposób przeprowadzenia reform gospodarczych określiły zasady ustroju ekonomicznego powojennej Polski. Ludowodemokratyczny charakter reform zadecydował o powstaniu wielu form własności: państwowej, spółdzielczej, samorządowej i prywatnej. Dla systemu tego przyjęła się nazwa układu trójsektorowego lub, mniej precyzyjnie, modelu trójsektorowego³⁸.

W latach 1945—1946 główne siły polityczne kraju traktowały układ trójsektorowy jako stosunkowo trwały system gospodarczy Polski. Partie robotnicze dostrzegały w nim przejaw polskiej drogi budowy socjalizmu oraz wyraz twórczego podejścia do uniwersalnych zasad rewolucji socjalistycznej.

W rezolucji I Zjazdu PPR z grudnia 1945 r. komuniści wyraźnie podkreślili potrzebę istnienia, oprócz własności ogólnonarodowej, również własności spółdzielczej i prywatnej³⁹. Aktualność systemu trójsektorowego akcentował przewodniczący Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i minister przemysłu Hilary Minc, przedkładając Krajowej Radzie Narodowej w imieniu PPR we wrześniu 1946 r. projekt Planu Odbudowy Gospodarczej, w którym zakładano zróżnicowanie metod planistycznych w odniesieniu do poszczególnych form własności⁴⁰. Rozwinął tę myśl Stefan Jędrzychowski, pisząc na początku 1947 r. w „Nowych Drogach” o odmienności polskiego ustroju gospodarczego od realizowanego w Związku Radzieckim. Autor podkreślał możliwość koordynowania poprzez centralny plan gospodarczy poszczególnych form własności. Trójsektorowość nie oznaczała, jego zdaniem, stabilizacji wagi poszczególnych sektorów⁴¹. PPR, dopuszczając do rozwoju własności indywidualnej w gospo-

³⁷ Z. Landau, Czy w Polsce Ludowej dokonano nacjonalizacji banków? *Przegląd Historyczny* 1969, nr 4, s. 70.

³⁸ Zob. np. E. Szyr, Na drodze przemian gospodarczych, *Żywe Gospodarstwo* 1946, nr 14, s. 455.

³⁹ Rezolucje I Zjazdu PPR, *Trybuna Wolności* 1946, nr 85, s. 5.

⁴⁰ Sprawozdanie stenograficzne z posiedzeń Krajowej Rady Narodowej w dniach 20, 21, i 23 IX 1946 r., szp. 116—117.

⁴¹ S. Jędrzychowski, Plan Odbudowy Gospodarczej, *Nowe Drogi* 1947, nr 1, s. 68

darce, wskazywała na konieczność regulacji jej przez państwo⁴².

Zdecydowanie za modelem trójsektorowym, a właściwie czwórsektorowym, uwzględniającym własność samorządową, opowiadała się PPS⁴³. Zdaniem tej partii w bezpośrednim zarządzie państwa miały pozostawać: przemysł środków wytwarzania, obronny, środków transportu, łączność, energetyka, aparat bankowy i ubezpieczeniowy oraz handel zagraniczny. Przedsiębiorstwami użyteczności publicznej o znaczeniu lokalnym miał zarządzać samorząd terytorialny. Dla spółdzielczości wyznaczała decydującą rolę w wytwórczości i dystrybucji przedmiotów spożycia, budownictwie mieszkaniowym, przetwórstwie rolnym, skupie i zaopatrzeniu rolnictwa, a także zagospodarowaniu resztek poparcelacyjnych⁴⁴.

W projekcie uchwały programowej XXVI Kongresu, dotyczącej zagadnień gospodarczych, PPS podkreśliła trwałość w polskich warunkach pluralizmu własnościowego. Rozumiała go jako gwarancję odpowiedniego miejsca w gospodarce dla państwa i sektora prywatnego, a przede wszystkim spółdzielczości, którą traktowała jako najwyższą formę uspołecznienia w zakresie wytwarzania dóbr konsumpcyjnych, handlu i usług⁴⁵.

Poparcie dla systemu trójsektorowego nie oznaczało dla działaczy PPS jego petryfikacji. Uważali oni, że sektor prywatny powinien być stopniowo zastępowany przez własność społeczną⁴⁶.

Na gruncie układu trójsektorowego stało również PSL. Dostrzeżało w nim jednak znacznie większe pole do działania inicjatywy prywatnej, a także spółdzielczości. Uważało, że granice sektora państwowego nakreślone przez ustawę o nacjonalizacji przemysłu nie powinny być rozszerzane⁴⁷. Zbliżone poglądy reprezentowało Stron-

⁴² E. Szyr, *Inicjatywa prywatna w Planie Trzyletnim (Uwagi)*, *Nowe Drogi* 1947, nr 1, s. 96.

⁴³ Niekiedy wskazywano na 5 sektorów: państwowy, spółdzielczy, samorządowy, współpracy kapitałów zagranicznych z gospodarką narodową i prywatny. Zob.: T. Dietrich, *Zasady systemu finansowego Polski powojennej*, Toruń 1947, s. 6.

⁴⁴ A. Reiss, *Myśl polityczna Polskiej Partii Socjalistycznej 1944—1948*, Warszawa 1968, s. 23—24.

⁴⁵ Dokumenty odrodzonej PPS z lat 1944—1947, w: *Materiały...*, s. 212—213.

⁴⁶ T. Dietrich, *Gospodarka wielosektorowa*, *Przegląd Socjalistyczny* 1947, nr 1, s. 11.

⁴⁷ M. Borącz, *Model ustroju gospodarczego Polski*, *Przebudowa* 1947, nr 5—6, s. 97.

nictwo Demokratyczne, opowiadając się za stworzeniem silnych pozycji dla własności prywatnej, samorządowej i spółdzielczej⁴⁸.

Dotychczasowe rozważania wskazują, że powszechne uznanie dla zasad pluralizmu własnościowego łączyło się ze znacznymi rozbieżnościami na temat roli poszczególnych form własności w gospodarce.

Silne różnice zarysowały się w stanowiskach reprezentowanych przez PPR i PPS. Wynikały one z odmiennych tradycji i postaw ideologicznych obu partii robotniczych. PPR, wierna ideałom komunistycznym, opowiadała się za stworzeniem możliwie najszerszego pola dla własności ogólnonarodowej oraz podporządkowania polityce państwa działań spółdzielczości i sektora prywatnego⁴⁹. Natomiast PPS, dostrzegając rozległe sfery działalności państwa, wypowiadała się za jasnym określeniem obszaru wpływów sektora prywatnego oraz szerokim rozwojem spółdzielczości. Zdaniem tej partii spółdzielczość powinna zająć czołowe miejsce w gospodarce, zwłaszcza w tych dziedzinach, które bezpośrednio służą zaspokojeniu potrzeb ludności⁵⁰. Prężną spółdzielczość traktowała PPS jako ważny element stworzenia zdecentralizowanego modelu gospodarczego. Uważała, że tylko taki model gwarantuje wzrost stopy życiowej ludności przy zachowaniu efektywności gospodarowania⁵¹.

Popierając spółdzielczość, socjaliści dostrzegali potrzebę podporządkowania jej celom ogólnospołecznym, ale również opowiadali się zdecydowanie za demokratyzacją własności państwowej, co doprowadziłoby do znacznego zbliżenia treści tych dwu form własności społecznej⁵². Koncepcje PPS wynikały z jej doktryny politycznej oraz wizji socjalizmu demokratycznego i humanistycznego. Pluralizmowi politycznemu i rządowi parlamentarnym partia przyporządkowała pluralizm gospodarczy, oparty na dominacji własności państwowej i spółdzielczej⁵³.

⁴⁸ Tezy programowe Stronnictwa Demokratycznego, w: *Stronnictwo Demokratyczne w Polsce*, cz. I..., s. 56.

⁴⁹ Rezolucje I Zjazdu PPR...

⁵⁰ A. Rapacki, Odcinek spółdzielczy, *Przegląd Socjalistyczny* 1946, nr 4, s. 12; Szwalbe, PPS..., s. 14 i nast.

⁵¹ J. Topiński, Dlaczego spółdzielczość, *Przegląd Socjalistyczny* 1947, nr 7—8, s. 22.

⁵² Hochfeld, Projekt..., s. 5.

⁵³ Por. Siabek, O społeczno-gospodarczej..., s. 98.

Kontrowersje wokół zagadnień własnościowych w latach 1944—1947 miały twórczy charakter, gdyż przyczyniały się do poszukiwania rozwiązań szerzej akceptowanych. Dyskusje i spory służyły wypracowaniu podstawowych założeń polskiej drogi przebudowy ustroju społeczno-gospodarczego. Ich bazę stanowił dorobek polskiej i zachodnioeuropejskiej myśli społeczno-politycznej, jak też czerpane — nie bez zastrzeżeń — wzory z doświadczeń Związku Radzieckiego.

Ukształtowanie i polityczne uznanie trójsektorowego modelu gospodarczego pozytywnie oddziaływało na proces budowy podstaw nowego ustroju społeczno-politycznego. Przyczyniało się do potęgowania zjawisk integracyjnych, wyzbywania się ze strony społeczeństwa nieufności do władzy.

System trójsektorowy stanowił istotny czynnik sprawnej odbudowy kraju po zniszczeniach wojennych. Szybkie uruchomienie obiektów przemysłowych, należących do różnych sektorów własnościowych, zbliżało wielkość produkcji do poziomu przedwojennego w ówczesnych granicach. W końcu 1946 r. wielkość miesięcznej produkcji przemysłowej stanowiła 93,2% poziomu z 1938 r.⁵⁴ W 1947 r. nastąpiło przekroczenie przedwojennej produkcji przemysłowej o 20,7%⁵⁵.

Ze względu na ogrom strat i warunki naturalne wolniej postępowała odbudowa rolnictwa. W 1947 r. wartość produkcji roślinnej była niższa o 37% od uzyskanej w 1937 r. Jednak przy znacznie mniejszej liczbie ludności w Polsce powojennej (24 mln wobec 35 mln w 1938 r.) wskaźnik wytwórczości roślinnej na jednego mieszkańca w 1947 r. stanowił już 90% stanu z 1937 r.⁵⁶ Dotkliwe straty wojenne oraz niekorzystna sytuacja w dziedzinie produkcji roślinnej opóźniały odtwarzanie produkcji zwierzęcej. W 1947 r. nie osiągnęła ona jeszcze stanu z 1937 r. (w ówczesnych granicach).

Dobre rezultaty w zakresie odbudowy innych dziedzin życia gos-

---

⁵⁴ W. Hagemeyer, Przegląd ogólny, *Biuletyn Instytutu Gospodarstwa Narodowego* 1947, nr 5, s. 1.

⁵⁵ T. Zawadzki, Produkcja przemysłowa w II półroczu 1947, *Biuletyn Instytutu Gospodarstwa Narodowego* 1948, nr 7, s. 15.

⁵⁶ Wyniki wykonania Narodowego Planu Gospodarczego na rok 1948, Warszawa 1950, s. 22

podarczego, zwłaszcza transportu i handlu, sprawiły, że dochód narodowy Polski liczony na jednego mieszkańca (w cenach z 1937 r.) już w 1947 r. był o 40% wyższy od poziomu z 1939 r.⁵⁷ W wyniku zasadniczych przeobrażeń własnościowych w 1947 r. 56,1% dochodu narodowego wytwarzano w sektorze uspołecznionym, przy czym na przedsiębiorstwa państwowe przypadało 49,6%, a na spółdzielcze i samorządowe 5,5%. W cenach z 1947 r. udział sektora uspołecznionego był niższy i wynosił 36,9%⁵⁸.

W zakresie produkcji materialnej zasadniczą rolę odgrywały: własność państwowa, skupiona w przemyśle, oraz własność prywatna dominująca w rolnictwie. Spółdzielczość, działająca głównie w sferze nieprodukcyjnej, przysparzała niewielką część dochodu narodowego (4,3%). Jednak jej ranga społeczna, szczególnie w dziedzinie handlu wewnętrznego, mieszkalnictwa, przetwórstwa produktów rolniczych i zaopatrzenia wsi była znaczna. Sektor prywatny, oprócz rolnictwa, szczególną rolę odgrywał w rzemiośle, drobnej wytwórczości i handlu.

Występowanie rozległego obszaru własności spółdzielczej i samorządowej, o dość daleko posuniętej autonomii, a przede wszystkim własności prywatnej, niosło — oprócz omówionych korzyści — także utrudnienia. Znacznie ograniczało zasięg i skuteczność centralnego planowania oraz bezpośredniego oddziaływania państwa na gospodarkę. Powodowało niską efektywność planowania i częste odwoływanie się do przewidywań⁵⁹. Utrudniało mobilizację i centralizację środków na cele ogólnospołeczne. Stanowiło istotną przeszkodę w realizacji koncepcji przyspieszonego wzrostu gospodarczego opartej na rozwoju przemysłu.

KU CENTRALIZACJI

W 1947 r. zostały zapoczątkowane, a w 1948 r. weszły w decydujące stadium istotne przemiany w życiu politycznym kraju. Zwycięstwo bloku demokratycznego w wyborach do Sejmu Ustawodaw-

⁵⁷ S. Cieślak, *Gospodarka planowa w Polsce*, Warszawa 1950, s. 22.

⁵⁸ *Rocznik Statystyczny 1949*, s. 27.

⁵⁹ C. Bobrowski, *Planowanie gospodarcze. Problemy podstawowe*, Warszawa 1965, s. 37.

czego, upadek opozycyjnego PSL oraz rozbięcie podziemia doprowadziły do wzrostu siły i znaczenia ugrupowań lewicowych, a zwłaszcza PPR. Rolę PPR ugruntowały sukcesy na polu odbudowy kraju, realizacja reform społeczno-gospodarczych i wzmocnienie siły państwa. Skłoniło to partię do wysunięcia wiosną 1947 r. hasła pogłębienia przemian rewolucyjnych i stworzenia warunków umożliwiających zapoczątkowanie procesu budownictwa socjalistycznego. Podkreślono przy tym konieczność respektowania specyficznych cech rozwojowych społeczeństwa polskiego i gospodarki.

Zadania PPR na etapie tworzenia podstaw ustroju socjalistycznego ustalono 13 i 14 kwietnia 1947 r. podczas plenum Komitetu Centralnego. Dyskusja na plenum rozwinęła się wokół referatów wygłoszonych przez sekretarza generalnego KC PPR Władysława Gomułkę oraz ministra przemysłu i handlu Hilarego Minca⁶⁰.

Gomułka wskazał, że zwycięstwo bloku demokratycznego w wyborach otworzyło przed krajem i PPR nowy etap rozwoju, wymagający wzmocnienia walki partii z reakcją oraz rozszerzenia dotychczasowych reform społeczno-gospodarczych. Za niezbędny warunek pomyślnej realizacji zadań uznał pogłębienie współpracy partii robotniczych. Zdaniem mówcy nadszedł czas, żeby dotychczasowy wspólny front walki PPR i PPS przekształcić w jedność organiczną obu partii. Wymagało to między innymi przewycięzenia istniejących różnic w poglądach politycznych i społeczno-gospodarczych⁶¹.

Na plenum podniesiono istotne kwestie systemu gospodarczego. Skrytykowano akceptowaną dotychczas przez partię koncepcję układu trójsektorowego. Wykorzystując metodologię marksistowską poddano ponownej analizie istniejące formy własności. Wskazano na występowanie w sektorze prywatnym elementów kapitalistycznych i drobnotowarowych, co stwarzało konieczność odpowiedniego różnicowania polityki państwa. Podkreślono, że własność socjalistyczną, występującą głównie w przemyśle, osłabia przechwytywanie części wytworzonego produktu dodatkowego przez warstwy kapitalistyczne w handlu⁶².

⁶⁰ Por. Stenogram plenarnego posiedzenia KC PPR 13–14 kwietnia 1947 r., w: *Archiwum Ruchu Robotniczego*, t. VII, Warszawa 1982, s. 199.

⁶¹ W. Gomułka, *Nasze zadania*, *Nowe Drogi 1947*, nr 3, s. 26.

⁶² H. Minc, *Charakter i tendencje rozwojowe naszego przemysłu*, *Nowe Drogi 1947*, nr 3, s. 43.

Plenum kwietniowe stwierdziło, że PPR nie będzie dążyła do całkowitego zlikwidowania elementów kapitalistycznych, jednak niezbędna jest ich kontrola oraz podporządkowanie państwu, zarówno środkami ekonomicznymi, jak i administracyjnymi.

Przyjęty na plenum podział na sektor zawierający elementy socjalistyczne, sektor kapitalistyczny i sektor drobnotowarowy nie pokrywał się z podziałem dotychczas uznawanym. Krytycznie stwierdzono, że własność spółdzielcza, która powinna prowadzić do socjalizmu, w określonych warunkach może sprzyjać aktywizacji lub odbudowie elementów kapitalistycznych; zależy to od politycznego kierownictwa ruchem spółdzielczym. PPR ostro skrytykowała wysuwane w programie PPS hasło uspołecznienia szeregu gałęzi gospodarki przez ich uspołdzielczenie. Na plenum Hilary Minc stwierdził, że „...najwyższą, a zarazem jedyną formą skutecznego uspołecznienia współczesnych środków produkcji jest upaństwowienie”⁶³.

Szereg sformułowań Hilarego Minca trącających schematyzmem stało się przedmiotem ostrej polemiki ze strony innych działaczy partii. Stefan Jędrychowski wskazywał na odmienną niż w kapitalizmie rolę państwa w gospodarce i jego wpływ na sektory prywatny i spółdzielczy, skłaniający do działań zgodnych z interesem społecznym. Natomiast z pozycji dogmatycznych krytykowano poglądy Juliana Hochfelda, który ostrzegał przed niebezpieczeństwem silnej koncentracji władzy gospodarczej i politycznej. Jednocześnie mnożono zarzuty pod adresem koncepcji spółdzielczych PPS i funkcjonowania „Społem” Związku Gospodarczego Spółdzielni RP⁶⁴.

W toku plenum KC PPR zdecydowanie opowiedziało się za dalszym zwiększeniem roli państwa w gospodarce, już nie tylko kosztem własności prywatnej, ale także spółdzielczej. Za niewystarczający uznano nadzór państwa nad inicjatywą prywatną i ograniczanie się w kierowaniu spółdzielczością do wytycznych. Domagano się wzmocnienia kierowniczej roli państwa przez podporządkowanie gospodarki spółdzielczej i prywatnej centralnemu ośrodkowi planowania⁶⁵.

⁶³ Tamże.

⁶⁴ Por. J. Jagiełło, *O polską drogę do socjalizmu. Dyskusja w PPR i PPS w latach 1944—1948*, Warszawa 1983, s. 143 i następne; *Stenogram plenarnego posiedzenia...*, s. 295 i następne.

⁶⁵ Podstawowe zadania gospodarcze w najbliższym okresie. Centralne Archiwum (dalej CA) KC PZPR, 295/XI/76, k. 33.

Nowe podejście przyjęte przez plenum kwietniowe rozwinięte zostało w publicystyce. Działacz PPR Franciszek Blinowski pisał, że jedyną formą uspołecznienia gwarantującą rozwój wielkich, nowocześnie zorganizowanych przedsiębiorstw jest upaństwowienie⁶⁶. Również Stefan Jędrzychowski twierdził, że zadanie budowy ustroju demokracji ludowej wymaga zwiększenia roli państwa w gospodarce, zwłaszcza podniesienia rangi planu centralnego, obejmującego wszystkie formy własności oraz dalszej centralizacji dyspozycji gospodarczej⁶⁷.

Stanowisko plenum kwietniowego i późniejsze wypowiedzi działaczy PPR świadczyły o odrzuceniu koncepcji systemu trójsektorowego. Zmiany tłumaczono niebezpieczeństwem restauracji ustroju kapitalistycznego. Wydaje się jednak, że ze względu na siłę państwa ludowego i wzrost poparcia dla przemian ludowo-demokratycznych ze strony społeczeństwa był to chwyt o charakterze propagandowym. W gruncie rzeczy chodziło o stworzenie warunków umożliwiających pełną realizację pepeerowskiej koncepcji gospodarczej. Nie gwarantowało jej utrzymanie układu trójsektorowego. Model ten wymuszał bowiem istnienie kilku, na różnych poziomach, centrów kierowania, elastyczność systemu planowania i uwzględnianie specyfiki sektorów własnościowych. Z pobudek natury politycznej i doktrynalnej wypowiedziano się za przyspieszeniem procesu wzrostu sektora państwowego i roli czynnika administracyjnego w gospodarce. Wspierano tendencje centralistyczne, prowadzące do skupienia w rękach państwa jak najszerszej sfery działalności ekonomicznej, nawet tych dziedzin, w których lepiej mogły spełniać zadania spółdzielczość czy własność prywatna.

W pierwszej połowie 1948 r. Eugeniusz Szyr pisał: „Polska droga do socjalizmu oznacza, że w naszych warunkach politycznych, gospodarczych i kulturalnych chcemy jak najprędzej, z możliwie najmniejszymi stratami, w sposób najbardziej ekonomiczny i skuteczny rozbudować bazę elementów socjalistycznych gospodarki narodowej, rozszerzyć zakres gospodarki uspołecznionej (państwowej, samorządowej i spółdzielczej), ograniczyć elementy prywatnokapitalistyczne

⁶⁶ F. Blinowski, Miejsce i rola spółdzielczości w demokracji ludowej, *Nowe Drogi* 1947, nr 5, s. 32.

⁶⁷ S. Jędrzychowski, O znaczeniu niektórych różnic w ocenie bieżącej polityki gospodarczej, *Nowe Drogi* 1947, nr 4, s. 49 i następne.

i przekształcić je w elementy państwowokapitalistyczne, stopniowo ujmować gospodarkę drobnotowarową chłopską i rzemieślniczą w ramy gospodarki planowej i wiązać ją poprzez spółdzielcze formy organizacji zaopatrzenia, zbytu i częściowo produkcji (ośrodki maszynowe) oraz system kontraktacji z gospodarką uspołecznioną o cechach socjalistycznych”⁶⁸. Jak z tego wynika, PPR jeszcze przed wydarzeniami politycznymi z połowy 1948 r., pod kierownictwem Władysława Gomułki, jasno przedstawiła drogę przemian w gospodarce. Wskazała na konieczność centralizacji decyzji gospodarczych, rozszerzenia systemu planowania, rozwoju własności państwowej i ścisłego podporządkowania państwu spółdzielczości oraz wypierania sektora prywatnego z przemysłu, rzemiosła i handlu. Jednak proponowane sposoby działań zapowiadały, że proces budowy podstaw ekonomicznych socjalizmu będzie długotrwały i pozbawiony gwałtownych wstrząsów.

Praktyka odbiegała od założeń. Już w połowie 1948 r., w związku z krytyką koncepcji reprezentowanych przez część kierownictwa PPR z Władysławem Gomułką, nastąpił zwrot w podejściu do problematyki tempa i kierunków przeobrażeń socjalistycznych. W partii do głosu doszły siły opowiadające się za przyspieszeniem przemian ustrojowych; negujące potrzebę uwzględniania warunków kraju i bagatelizujące ujemne konsekwencje forsownych przeobrażeń. Grupy te cechowało bezkrytyczne naśladownictwo budowy socjalizmu w ZSRR i gorliwość w mechanicznym wypełnianiu wskazań Biura Informacyjnego. Tendencjom tym sprzyjała pogarszająca się sytuacja międzynarodowa związana z rozwojem „zimnej wojny”⁶⁹. Przesłanki wywołujące tendencje do konsolidacji obozu państw budujących socjalizm wykorzystano do walki politycznej wewnątrz PPR. W rezultacie w partii zwyciężył nurt dogmatyczno-sekciarski, który na wiele lat narzucił tempo i kierunek społeczno-ekonomicznego rozwoju kraju, a także styl sprawowania władzy, będący zaprzeczeniem demokracji socjalistycznej.

Hilary Minc, w toku konfliktu w kierownictwie PPR, wypowiedział się za koniecznością przeprowadzenia ostrej walki klasowej

⁶⁸ E. Szyr, Węzłowe zagadnienia naszej polityki gospodarczej, *Nowe Drogi* 1948, nr 9, s. 82.

⁶⁹ J. Ptasieński, Pierwszy z trzech zwrotów, czyli rzecz o Władysławie Gomułce, Warszawa 1983, s. 36 i następne.

o decydującą rolę elementów socjalistycznych w gospodarce. Wezwał do likwidacji pozostałości własności kapitalistycznej oraz przekształcenia gospodarki chłopskiej w spółdzielczą⁷⁰.

O ile zapowiedź likwidacji resztek kapitalizmu była konsekwencją linii przyjętej przez KC PPR na plenum kwietniowym, o tyle nowe i zaskakujące było hasło zakładania rolniczych spółdzielni produkcyjnych. Skierowane było ono przeciwko dotychczasowej polityce agrarnej PPR, tworzącej warunki do rozwoju indywidualnej gospodarki chłopskiej i odsuwającej kolektywizację do czasu stworzenia odpowiednich warunków politycznych i ekonomicznych⁷¹. Kwestie sporne dotyczące spółdzielni produkcyjnych były jednym z argumentów przeciwko dotychczasowemu kierownictwu PPR z Władysławem Gomułką, opóźniającemu jakoby rozwój stosunków socjalistycznych w Polsce przez szukanie własnej drogi rozwoju⁷².

Wezwanie do uspołdzielczenia rolnictwa, podobnie jak tocząca się walka o wyeliminowanie z produkcji i rynku elementów kapitalistycznych oraz podporządkowanie spółdzielczości państwu, było wyrazem kontynuowania, w zmienionych warunkach, procesu tworzenia nowego układu gospodarczego Polski. W rezultacie dyskusji, zapoczątkowanej na plenum kwietniowym i pogłębionej w trakcie formułowania oskarżenia o „prawicowo-nacjonalistycznym odchyleniu” w kierownictwie PPR, ukształtował się w partii pogląd o istnieniu systemu gospodarczego, na który składały się następujące typy ustrojowe: o znacznych elementach socjalizmu, kapitalistyczny i drobnotowarowy. Do pierwszego zaliczono własność państwową i część spółdzielczej (głównie na wsi), do drugiego elementy prywatnokapitalistyczne oraz niektóre formy spółdzielcze, do trzeciego drobnych wytwórców (chłopów, rzemieślników). Dobitnie przy tym podkreślano, że najwyższym i jednocześnie ostatnim szczeblem uspołecznienia środków produkcji

⁷⁰ H. Minc, Wytyczne w sprawie naszego ustroju gospodarczego i społecznego. Referat wygłoszony na plenum KC PPR dnia 6 lipca 1948 r., *Nowe Drogi* 1948, nr 10, s. 99.

⁷¹ J. Tepicht, Walka o kierunek rozwoju (Wieś w planie trzyletnim), *Nowe Drogi* 1947, nr 1, s. 93; Sprawozdanie stenograficzne z przebiegu posiedzenia Sekcji Planowej Wydziału Ekonomicznego KC PPR, odbytego w dniu 22 kwietnia 1948 r., CA KC PZPR, 295/XI/20, k. 47—48.

⁷² H. Minc, Bieżące zadania partii w zakresie polityki gospodarczej i społecznej na wsi. Referat wygłoszony na plenum KC PPR dnia 3 września 1948 r., *Nowe Drogi* 1948, nr 11, s. 176.

jest upaństwowienie⁷³. Powyższy model uwzględniał złożoność stosunków własnościowych w gospodarce polskiej, wątpliwość budziła jednak interpretacja rzeczywistości, a zwłaszcza utożsamianie własności państwowej z ogólnospołeczną oraz odmawianie części spółdzielczości charakteru socjalistycznego.

Nowe ujęcie modelowe kryło w sobie realne niebezpieczeństwo pomniejszenia roli niektórych form spółdzielczych, łącznie z ich likwidacją. Jednocześnie wysunięcie hasła kolektywizacji rolnictwa, nawet w wolnym tempie, wywoływało obawy w środowisku wiejskim. Chłopsstwo, które niedawno otrzymało ziemię z nadziałów, zaniepokojone zostało możliwością jej straty. Bardzo niepewne okazało się położenie sektora drobnotowarowego w mieście, głównie rzemiosła i kupiectwa.

Równocześnie zapewniano warunki do dalszego, szybkiego rozwoju sektora państwowego, często wykraczając poza ramy ustawy o nacjonalizacji podstawowych gałęzi gospodarki narodowej. Rozbudowywano aparat biurokratyczny i struktury organizacyjne zapewniające centralną dyspozycję gospodarczą. Koncentracja środków i centralizacja decyzji przygotowywały gospodarkę do realizacji programu przyspieszonego wzrostu.

Jednocześnie tworzono atmosferę podejrzliwości i nieufności, uniemożliwiającą krytykę poczynań władzy i wysuwanie alternatywnych rozwiązań. Teorię o nasilającej się walce klasowej w miarę postępów socjalizmu bez zastrzeżeń przenoszono na grunt gospodarczy.

W listopadzie 1949 r. na plenum KC PZPR Bolesław Bierut mówił: „W momencie gdy zakończyliśmy zwycięsko Trzyletni Plan Odbudowy, w momencie gdy stoimy u progu realizacji wielkich zadań planu sześcioletniego, w tym momencie nie wolno nam upajać się sukcesami gospodarczymi i zapominać o wrogu klasowym i jego zbrodniczych knowaniach. W tym momencie musimy bardziej niż kiedykolwiek wzmóc naszą klasową, bojową i rewolucyjną czujność”⁷⁴.

Zweryfikowany w 1948 r. model sektorowy gospodarki polskiej stanowił rezultat oddziaływania szeregu złożonych czynników wewnętrznych i zewnętrznych. Świadczył o umocnieniu władzy i wzros-

⁷³ *Gospodarka Polski Ludowej i drogi jej rozwoju*, Łódź 1948, s. 10.

⁷⁴ B. Bierut, Co nam przyniosło wykonanie Planu Trzyletniego, *Życie Gospodarcze* 1949, nr 23, s. 985.

cie roli jej decydującego ogniwa — PPR. Jednocześnie wyrażał zwycięstwo w kierownictwie partii koncepcji przyspieszenia przemian ustrojowych, bez względu na ewentualne koszty gospodarcze i społeczne.

Działania gospodarcze podporządkowano wymogom walki klasowej, przebiegającej na dwóch płaszczyznach. Zewnętrznej w stosunku do partii — skierowanej przeciwko pozostałościom kapitalizmu, oraz wewnętrznej, zwalczającej „prawicowo-nacjonalistyczne odchylenie” na gruncie gospodarczym⁷⁵. Ich wspólną cechą była dążność do forsownych przeobrażeń ekonomicznych, gubiąca z pola widzenia humanistyczne cele gospodarowania.

PRZEMIANY W STOSUNKACH WŁASNOŚCIOWYCH

Zapoczątkowane przez plenum kwietniowe zmiany modelowe i związana z nimi ewolucja polityki własnościowej dotknęły przede wszystkim gospodarke prywatną poza rolnictwem i spółdzielczość.

HANDEL I SPÓŁDZIELCZOŚĆ

Kwestia ograniczenia handlu prywatnego oraz podporządkowania spółdzielczości państwu znalazła wyraz w tzw. bitwie o handel. Wystąpiła z nią PPR po zakończeniu obrad plenum kwietniowego. Akcentując trudną sytuację ekonomiczną kraju wiosną 1947 r.⁷⁶, partia upatrywała przyczyny trudności głównie w złym funkcjonowaniu i demoralizacji panującej w handlu. Krytykowano przy tym zarówno pracę sklepów prywatnych, jak i należących do spółdzielczości. Program „bitwy o handel” wysunął konieczność stworzenia właściwej polityki cen, skupu produktów rolnych i obciążeń finansowych. Spółdzielczości, ściślej związanej z polityką rządu, postawiono zadanie lepszego zaopatrzenia ludności miast w tanie artykuły żyw-

⁷⁵ H. Minc, Krytyka i samokrytyka w pracy aparatu gospodarczego (z referatu na naradzie aktywu gospodarczego PPR), *Życie Gospodarcze* 1948, nr 18, s. 702 i następne.

⁷⁶ Powodem, oprócz złych warunków pogodowych, były braki towarowe oraz nadmierna emisja pieniądza. Wskaźnik kosztów utrzymania wzrósł w I półroczu 1947 r. o 23%. Por. J. Kaliński, *Bitwa o handel 1947—1948*, Warszawa 1970, s. 67—69.

nościowe, a chłopstwa w wyroby przemysłowe. Wzywano do rozwinięcia w głównych ośrodkach kraju sieci nowoczesnie urządzonych i dobrze zaopatrzonych państwowych domów towarowych, zdolnych do przeciwdziałania zwyżce cen⁷⁷.

Krytycznie do programu „bitwy o handel” ustosunkowała się PPS, uznając za konieczne utrzymanie dotychczasowej pozycji spółdzielczości w obrocie towarowym. Groźbę dla spółdzielczości widziała partia w preferowaniu przez PPR handlu państwowego⁷⁸. Mimo istnienia różnic między partiami, zarówno w ocenie przyczyn trudnej sytuacji rynkowej, jak i sposobu ich przezwycięzania, 30 maja 1947 r. przedstawiono Sejmowi projekty ustaw zmierzających do uzdrowienia rynku. Projekty pomijały sporne zagadnienie spółdzielczości handlowej.

Podstawę do przeprowadzenia „bitwy o handel” stanowiła ustawa o zezwoleniach na prowadzenie przedsiębiorstw handlowych oraz ustawa o nadzwyczajnych pełnomocnictwach dla rządu w zakresie zwalczania drożyzny i nadmiernych zysków w obrocie handlowym. W dyskusji poselskiej nad projektami ustaw PPS i inne stronnictwa demokratyczne ustosunkowały się do nich pozytywnie, chociaż nie bez zastrzeżeń. Zgoda PPS na głosowanie za przyjęciem aktów prawnych wynikała przede wszystkim z faktu pozostawienia spółdzielczości dotychczasowych szerokich możliwości rozwoju. Zdaniem partii gwarantowało to realizację jej koncepcji przebudowy ustroju społecznego Polski. Wiele zastrzeżeń natury ekonomicznej i politycznej wzbudziły natomiast projekty ustaw w klubie poselskim PSL. Przedłożone ustawy zostały uchwalone przez Sejm 2 czerwca 1947 r., bez istotniejszych poprawek⁷⁹.

Podstawowym środkiem polityki państwa w zakresie ograniczania handlu prywatnego była akcja koncesjonowania przedsiębiorstw. Jej istota sprowadzała się do uzależnienia działalności firm i wykonywania zawodu kupieckiego od uprzedniej zgody władz gospodarczych i wniesienia wysokiej opłaty. Przepisy prawne zostały tak sformułowane, że w zasadzie zawsze można było znaleźć argument przeciwko wydaniu pozwolenia lub spowodować zamknięcie przedsiębiorstwa.

Koncesjonowanie, połączone z licznymi rygorystycznymi kontrola-

⁷⁷ Wielki program walki z drożyzną, *Głos Ludu* z 18 maja 1947 r.

⁷⁸ Uchwała Prezydium CKW PPS z dnia 14 V 1947 r., *Robotnik* z 17 maja 1947 r.

⁷⁹ Szerzej zob. *Kaliński, Bitwa...*, s. 91.

mi placówek handlowych oraz polityką cen i fiskalną, pozbawiająca kupiectwo zysków, spowodowało w latach 1947—1948 masową likwidację firm prywatnych. W pierwszej kolejności dotknęła ona przedsiębiorstwa duże, głównie hurtowe (por. tabl. 1).

Tablica 1

Placówki handlu prywatnego w latach 1947—1948

Wyszczególnienie	1947	1948	
		Liczba	% 1947 = 100
Placówki hurtowe	3 307	1 735	52,5
Placówki detaliczne	131 218	111 624	85,0

Zródło: *Rocznik Statystyczny 1950*, s. 69.

Wypieraniu inicjatywy prywatnej towarzyszył wzrost sieci handlu państwowego. Początkowo szczególną wagę przywiązywano do tworzenia powszechnych domów towarowych. Do końca 1947 r. uruchomiono 48 domów towarowych, zaś w roku następnym dalszych 28⁸⁰.

Równocześnie państwo rozwijało sieć sklepów detalicznych zorganizowanych w Państwowej Centrali Handlowej oraz podporządkowanych poszczególnym centralom zbytu znacjonalizowanego przemysłu. Ogółem sieć detaliczna handlu państwowego osiągnęła w 1948 r. liczbę 1229 placówek, co stanowiło zaledwie 1,1% ogólnej liczby prywatnych punktów sprzedaży detalicznej. Ich koncentracja w dużych ośrodkach miejskich sprawiała, że najwięcej sklepów państwowych posiadały województwa: śląskie, wrocławskie i poznańskie⁸¹. „Bitwa o handel” przyniosła rozwój oraz pogłębienie specjalizacji państwowego hurtu. Liczba placówek hurtowych wzrosła z 1239 w 1947 r. do 2156 w 1948 r., czyli o 74%, a ich udział w globalnej liczbie hurtowni podniósł się do 48%⁸².

W toku realizacji „bitwy o handel” ponownie podniesiona została kwestia spółdzielczości. Na posiedzeniu Komisji Gospodarczej KC PPR 23 czerwca 1947 r. powstała koncepcja reorganizacji spółdzielczości handlowej i powierzenia całej wymiany towarowej na wsi

⁸⁰ *Rocznik Statystyczny 1950*, s. 72.

⁸¹ Tamże, s. 67.

⁸² Obliczono na podstawie *Rocznika Statystycznego 1949*, s. 90; 1950, s. 69.

uniwersalnym spółdzielniom gminnym, utworzonym w oparciu o istniejące placówki Związku Samopomocy Chłopskiej⁸³. Oznaczało to osłabienie spółdzielczości zorganizowanej w „Społem” ZGS RP, tradycyjnie powiązanej z PPS, i rozszerzenie w środowisku wiejskim wpływów gminnych spółdzielni „Samopomoc Chłopska”, powstałych z inicjatywy PPR. Jednocześnie decyzje te odpowiadały koncepcjom PPR, traktującym spółdzielczość zaopatrzenia i zbytu jako czynnik przyspieszający przemiany ustrojowe na wsi⁸⁴.

PPS, przeciwstawiająca się jakimkolwiek ograniczaniu spółdzielczych form gospodarowania, przez pewien czas nie godziła się na reformę organizacyjną. Dopiero w końcu listopada 1947 r. przystała na propozycje PPR⁸⁵. Nastąpiło to pod wpływem rysujących się zmian politycznych w kraju i polaryzacji stanowisk w PPS, wzmacniającej siły jednolitifrontowe.

Obradujący w listopadzie 1947 r. II Główny Zjazd Delegatów „Społem” ZGS RP przebiegał pod znakiem krytyki dotychczasowej pracy spółdzielczości handlowej. Krytyka wpływała zarówno ze strony działaczy PPR, jak i PPS, co wskazywało na osiągnięcie porozumienia w kwestii konieczności reorganizacji spółdzielczości⁸⁶. Uchwalono rozwiązanie „Społem” ZGS RP i zorganizowanie kilku wyspecjalizowanych central. W dziedzinie handlu były nimi: Centrala Rolnicza Spółdzielni „Samopomoc Chłopska” oraz Centrala Spółdzielni Spożywców „Społem”. Powołano także organizacje o charakterze mieszanym: centrale spółdzielczo-państwowe oraz przedsiębiorstwa państwowo-spółdzielcze⁸⁷.

Reforma spółdzielczości doprowadziła do likwidacji potężnej organizacji gospodarczej, jaką była „Społem” ZGS RP, mogącej konkuro-

⁸³ Protokół z posiedzenia Komisji Gospodarczej KC PPR w dniu 23 czerwca 1947 r., CA KC PZPR, 295/XI/86, b.p.

⁸⁴ Por. W. Kowalski, *Spółdzielczość w programach i polityce PPR i PPS w latach 1944–1948*, *Spółdzielczy Kwartalnik Naukowy* 1981, nr 3, s. 46.

⁸⁵ Protokół porozumienia przedstawicieli stronnictw politycznych PPR, PPS i SL z dnia 25 listopada 1947 r., CA KC PZPR, 295/XI/21, b.p.

⁸⁶ Zob. wystąpienia Edmunda Pszczółkowskiego (PPR) i Jana Żerkowskiego (PPS), w: *II Główny Zjazd Delegatów „Społem” ZGS RP*, 25–26 listopada 1947 r., Warszawa 1948, s. 33 i następne.

⁸⁷ J. Drozdowicz, *Nowa struktura spółdzielczości w Polsce*, Warszawa 1949, s. 33.

wać z wieloma przedsiębiorstwami państwowymi. Ta decentralizacja zgodna była z tendencją do wzmocnienia roli państwa w gospodarce i podporządkowania mu spółdzielczości.

Po reorganizacji przystąpiono do ograniczania sieci spółdzielni spożywców. Jeszcze w 1947 r. było ich 5603, w końcu 1948 r. już tylko 464. Liczba członków spółdzielni obniżyła się o blisko 0,5 mln osób⁸⁸. Pozycje spółdzielczości spożywców w miastach przejmowały organizacje handlu państwowego. Na wsi natomiast — zgodnie z polityką zmierzającą do ścisłego powiązania ze spółdzielczością indywidualnej gospodarki chłopskiej — pospiesznie rozwijano sieć gminnych spółdzielni „Samopomoc Chłopska”. Między październikiem 1947 r. a dniem 1948 r. ich liczba wzrosła z 2188 do 3162, czyli o 44%. Ponad dwukrotnie zwiększyła się też liczba członków, do 1,6 mln osób⁸⁹.

Rozwój wiejskiej spółdzielczości zaopatrzenia i zbytu, wkrótce wsparty programem kolektywizacji wsi, był wyjątkiem na tle generalnej tendencji do wypierania samorządu i zastępowania go aparatem państwowym. Tendencje likwidacyjne z całą siłą wystąpiły od 1949 r. Spowodowało to wielkie szkody, zważywszy na wkład, jaki mogły wnieść samorządne organizacje spółdzielcze w tworzenie socjalistycznej gospodarki. Siła ekonomiczna spółdzielczości, szczególnie w obrocie towarowym i drobnym przemyśle, powiązana z mocno zakorzenioną samorządnością, stała na przeszkodzie realizacji programu utworzenia scentralizowanego, państwowego aparatu gospodarczego, opartego na władzy biurokracji.

Nie można również nie dostrzegać, że osłabienie większości form spółdzielczych oznaczało zawężenie bazy ekonomicznej i społecznej PPS. Musiało to wywrzeć wpływ na postawy członków i kierownictwa partii, a także dalszą jej działalność i rolę polityczną.

„Bitwa o handel”, jako ważny element procesu zmian modelowych, bezpośrednio wpłynęła na przemiany w stosunkach własnościowych w handlu. Przewagę w organizowaniu rynku zdobył handel uspołeczniony. Wartość towarów przechodzących przez państwowy i spółdzielczy hurt osiągnęła w 1948 r. 93% ogólnych obrotów hurtowych w Polsce. Tym samym państwo, dysponujące własną siecią dystrybucyjną oraz kierujące spółdzielczością za pomocą planu gospodar-

⁸⁸ Kaliński, *Bitwa...*, s. 128.

⁸⁹ Tamże, s. 125 i 127.

czego i środków administracyjnych, uzyskało pozycję monopolistyczną w hurcie. Chociaż w sferze detalu 61% obrotów dokonywały jeszcze prywatne punkty sprzedaży⁹⁰, to ze względu na rolę, jaką w handlu odgrywa hurt, można stwierdzić, że już w 1948 r. państwo uzyskało decydujący wpływ na kształtowanie rynku.

Było to ważne osiągnięcie z punktu widzenia przygotowania gospodarki do wysiłku na rzecz industrializacji. Kontrola rynku umożliwiała zarówno zwiększenie akumulacji, jak też dawała możliwość walki z konsekwencjami nierównowagi między podażą a popytem. Nie szło to jednak w parze z poprawą pracy aparatu dystrybucyjnego. Pospieszne uspołecznienie handlu przyniosło skutki ujemne, liczba placówek handlowych uległa zmniejszeniu. Występowały zakłócenia w pracy handlu, co odbijało się na poziomie i jakości zaopatrzenia ludności. Regres dotknął głównie małe miasta i osiedla, gdzie proces likwidacji sklepów prywatnych postępował bardzo szybko, natomiast przyrost sieci uspołecznionej znacznie odbiegał od potrzeb⁹¹.

PRZEMYSŁ PRYWATNY I RZEMIOSŁO

Polityka ograniczania działalności sektora prywatnego dotknęła również zakłady produkcyjne. Bezpośrednio po wojnie, zgodnie z ustawą o nacjonalizacji, uspołecznieniu podlegały duże zakłady. Pozostałe, gdy minął okres nieufności, przyłączyły się do wysiłku na rzecz odbudowy kraju⁹². Ich działalność do 1947 r. nie napotykała większych trudności, a w wypowiedziach przedstawicieli rządu dominowały akcenty poparcia dla prywatnego przemysłu. Hilary Minc, charakteryzując plan gospodarczy na 1947 r., podkreślał zainteresowanie władz w rozwoju wytwórczości nie uspołecznionej, zaspokajającej potrzeby konsumpcyjne ludności⁹³.

Rok 1948 przyniósł zmiany znacznie pogarszające warunki działania prywatnego przemysłu. Zakres jego produkcji został ograniczony do uzupełnienia wytwórczości przemysłu państwowego wyro-

⁹⁰ Tamże, s. 43.

⁹¹ M. Kiełczewska-Zaleska, J. Kostrowicki, Problemy aktywizacji małych miast w Polsce, *Nowe Drogi* 1956, nr 7—8, s. 35.

⁹² Izby Przemysłowo-Handlowe RP. Sprawozdanie z działalności w latach 1944—1950, Warszawa b. d., s. 26 i następne.

⁹³ Protokół z trzeciej konferencji u ministra H. Minca w dniu 1 II 1947 r., AAN, CUP, t. 1389, k. 23.

bami nieseryjnymi, dostarczania niektórych artykułów konsumpcyjnych oraz „przedmiotów wchodzących w zakres przemysłu państwowego w ilościach dla każdego przedmiotu ustalonych”⁹⁴.

Zainaugurowano politykę eliminacji przemysłu prywatnego, głównie przy użyciu systemu fiskalnego. Z dniem 1 stycznia 1948 r. wprowadzono dla podmiotów gospodarki nie uspołecznionej obowiązek przymusowego oszczędzania. Powołano w tym celu Społeczny Fundusz Oszczędzania, jako długoterminową pożyczkę państwa na cele inwestycyjne, a w istocie jako drugi podatek od dochodu. Zmieniono podstawę wymiaru podatków dochodowego i obrotowego oraz podniesiono opłaty skarbowe. Ogólny wymiar podatku dochodowego mógł sięgać 65% dochodu podatników⁹⁵.

Zmodyfikowany podatek dochodowy, łącznie z wpłatami na SFO, spowodował wzrost sum odprowadzanych przez sektor prywatny na rzecz skarbu państwa. Ich udział w ogólnym dochodzie podatników podniósł się z 50% w 1947 r. do 68% w 1948 r.⁹⁶. Zwiększone zostały także stawki podatku obrotowego dla prywatnego przemysłu z 3% do 3,5%⁹⁷. Podatki stawały się coraz większym ciężarem dla właścicieli prywatnych przedsiębiorstw. Zakładając powszechną nieuczciwość zeznań podatkowych stosowano wymiary uzupełniające, zwane „domiarami”. Przeciętne sumaryczne obciążenie jednego podatnika w latach 1947—1948 wzrosło dwukrotnie⁹⁸. Łącznie z prawem karnym skarbowym, przewidującym surowe sankcje za wykroczenia podatkowe oraz rozbudowaną na podstawie ustawy z czerwca 1947 r. kontrolą społeczną⁹⁹, system podatkowy stał się podstawowym czynni-

---

⁹⁴ Zadania przemysłu prywatnego. Notatka Departamentu Przemysłu CUP z dnia 22 IV 1948 r., AAN, CUP, t. 1628, b. p.

⁹⁵ Dekret z dnia 25 października 1948 r. o podatku dochodowym, *DzURP* 1948, nr 52, poz. 414.

⁹⁶ S. Kołakowski, *Opodatkowanie gospodarki nie uspołecznionej poza rolnictwem*, w: *Finanse Polski Ludowej w latach 1944—1960*, Warszawa 1964, s. 371.

⁹⁷ Dekret z dnia 25 października 1948 r. o podatku obrotowym, *DzURP* 1948, nr 52, poz. 413.

⁹⁸ I. Bolkowski, *Polityka finansowa w stosunku do gospodarki nie uspołecznionej i ludności w okresie wstępnego uprzemysłowienia w Polsce*, Warszawa 1978, s. 357.

⁹⁹ Ustawa z 2 czerwca 1947 r. o obywatelskich komisjach podatkowych i lustratorach społecznych, *DzURP* 1947, nr 43, poz. 49.

kiem zmniejszania roli gospodarczej sektora prywatnego. W podobnym kierunku działała polityka lokalowa silnie obciążająca płatników podatku dochodowego i obrotowego¹⁰⁰.

Na konsekwencje nie trzeba było długo czekać. Liczba prywatnych zakładów przemysłowych zmalała z 19,1 tys. w 1947 r. do 11,9 tys. w 1948 r., czyli o 38%. Zatrudnienie w tym okresie spadło ze 171,4 tys. do 129,4 tys. osób (o 25%)¹⁰¹. Część zakładów uległa całkowitej likwidacji, część przejęło państwo w formie bezpośredniego lub przymusowego zarządu, część zaś spółdzielczość pracy¹⁰². Procesy likwidacyjne w mniejszym zakresie wystąpiły także w żywiołowo rozwijającym się w latach 1945—1947 rzemiośle. Liczba warsztatów rzemieślniczych spadła ze 138 tys. do 130,2 tys. (o 6%), a zatrudnienie z 311,5 tys. do 293,2 tys. (także o 6%)¹⁰³. Jednocześnie trwał proces podporządkowania rzemiosła polityce państwa drogą zorganizowania go w spółdzielnie, a raczej przymusowe pseudospółdzielnie. W tym celu we wrześniu 1948 r. powołano państwowo-spółdzielczą Centralę Rzemieślniczą¹⁰⁴. Liczba spółdzielni rzemieślniczych wzrosła ze 135 w 1947 r. do 250 w 1948 r., zaś liczba członków z 12,4 tys. do 20,5 tys. osób¹⁰⁵. Do spółdzielni przeszła tylko niewielka liczba rzemieślników, częstszym zjawiskiem była zmiana zawodu lub nielegalna działalność gospodarcza¹⁰⁶.

W ramach dalszego podporządkowania rzemiosła państwu od 1948 r. włączono je do Narodowego Planu Gospodarczego. Wprowadzono obowiązek przynależności wszystkich rzemieślników do cechów, które zorganizowano w związki okręgowe i wojewódzkie związki branżowe. Na szczycie struktury organizacyjnej postawiono izby rzemieślni-

¹⁰⁰ Dekret z dnia 28 lipca 1948 r. o najmie lokali, *DzURP 1948*, nr 36, poz. 259.

¹⁰¹ Przemysł prywatny w latach 1946—1950, AAN, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego (dalej PKPG), t. 4217, b. p.

¹⁰² Cz. Niewadzi, *Małe przedsiębiorstwa przemysłowe w gospodarce narodowej. Przemysł drobny i rzemiosło*, Warszawa 1958, s. 133.

¹⁰³ F. Wiśniewski, *Rzemiosło indywidualne w dwudziestolecu Polski Ludowej. Studium ekonomiczne*, Poznań 1964, s. 22 i 64.

¹⁰⁴ A. Gorywoda, *Z problematyki rozwoju rzemiosła na Ziemiach Zachodnich i Północnych w latach 1945—1965*, Opole 1970, s. 47.

¹⁰⁵ *Rocznik Statystyczny 1950*, s. 39.

¹⁰⁶ Niewadzi, *Małe...*, s. 133.

cze i Związek Izb Rzemieślniczych RP. Nastąpiły zmiany we władzach cechów¹⁰⁷.

Tendencje likwidacyjne i reorganizacje w prywatnym przemyśle i rzemiośle wywołały niepokój samorządu przemysłowo-handlowego. Indagowany w tej kwestii Hilary Mine na spotkaniu z przedstawicielami izb przemysłowo-handlowych w październiku 1948 r. skrytykował nacisk pozaekonomiczny na sektor prywatny. Stwierdził, że sektor ten jest nadal potrzebny gospodarce. Zapowiedział odpowiednie regulacje prawne i uelastycznienie polityki władz skarbowych¹⁰⁸. Szybko postępujący spadek produkcji przemysłu prywatnego i rzemiosła dopiero z początkiem 1949 r. wywołał reakcję tradycyjnie popierającego tę formę gospodarowania Stronnictwa Demokratycznego. Do zahamowania polityki likwidacyjnej wezwali posłowie SD na posiedzeniu Sejmu Ustawodawczego¹⁰⁹. Następnie w uchwalonej 6 lutego 1949 r. rezolucji Rady Naczelnej SD stwierdzono: „Stoimy na stanowisku, że nie można i nie należy rezygnować z funkcji gospodarczych drobnego przedsiębiorcy, rzemieślnika i kupca w budowaniu fundamentów socjalizmu. Stoimy na stanowisku, że należy znaleźć drogę do wychowania ich dla nowego ustroju”¹¹⁰.

Deklaracje polityczne nie zmieniały faktów. Nacisk fiskalny i administracyjny powodował dalszy upadek drobnej wytwórczości i usług. Zmniejszał możliwości produkcyjne towarów konsumpcyjnych, pośrednio oddziałując na warunki bytowe ludności. Korzyści oceniano z punktu widzenia zawężenia bazy dla ewentualnego odradzania się kapitalizmu i pełniejszej kontroli ze strony władz administracyjnych. Do nich należy dodać ograniczone w czasie możliwości czerpania środków na cele rozwoju przemysłowego kraju. Przemiany własnościowe w drobnej wytwórczości i handlu związane z eliminacją jednostek gospodarczych oraz wzmocnieniem nadzoru ze strony państwa — w rozumieniu ich inicjatorów — kierowały gospodarke narodową na tory budowy socjalizmu.

¹⁰⁷ *Księga rzemiosła polskiego, Łódź 1949, s. 23a.*

¹⁰⁸ Materiały z konferencji przedstawicieli izb przemysłowo-handlowych w Ministerstwie Przemysłu i Handlu dnia 22 X 1948 r., AAN, Ministerstwo Przemysłu i Handlu (dalej MPiH), t. 234, k. 2.

¹⁰⁹ Por. wystąpienia L. Chajna i K. Groszyńskiego, w: *Sprawozdanie stenograficzne z 52 posiedzenia Sejmu Ustawodawczego w dniach 10 i 11 stycznia 1949 r.*, s. 95 i 104.

¹¹⁰ Stronnictwo Demokratyczne w Polsce Ludowej, cz. 1., s. 328

ZMIANY W SYSTEMIE PLANOWANIA, ZARZĄDZANIA I FINANSOWANIA GOSPODARKI

Ewolucja modelu gospodarczego wywarła decydujący wpływ na zakres i metody planowania. Plan trzyletni (1947—1949) przygotowano w okresie powszechnej akceptacji poglądu o trójsektorowym systemie ekonomicznym Polski. Stąd też jego konstrukcja oraz proponowane środki oddziaływania na poszczególne ogniwa życia gospodarczego uwzględniały koegzystencję własności państwowej, spółdzielczej i prywatnej. Respektowanie zasady pluralizmu własnościowego uznano także w dekreście o planowej gospodarce narodowej¹¹¹.

Krytyka układu trójsektorowego nieuchronnie prowadzić musiała do zmian w metodach planowania. Inicjatywa w tej dziedzinie należała do PPR. Okazją do frontalnego ataku partii na dotychczasowe zasady planowania stało się opracowanie przez CUP metodologii Narodowego Planu Gospodarczego na 1948 r., w postaci tzw. schematu koordynacyjnego. W jego hierarchicznym układzie wysunięto na pierwsze miejsce plan dochodu narodowego, któremu podporządkowane były plany szczegółowe, kolejno: spożycia, inwestycji, zaopatrzenia, handlu zagranicznego, komunikacji, wytwórczości rolnej i przemysłowej, zatrudnienia oraz plany finansowe¹¹². Jak twierdził Czesław Bobrowski, był to w gruncie rzeczy schemat przepływu informacji planistycznych, nawiązujący do tablicy przepływów międzygałęziowych, w którym przypadkowo na pierwszym miejscu znalazła się problematyka dochodu narodowego¹¹³.

Przygotowane na podstawie schematu koordynacyjnego projekty Narodowego Planu Gospodarczego nie znalazły powszechnego uznania w CUP. W dalszych opracowaniach (ze stycznia 1948 r.) powró-

---

¹¹¹ Szerzej zob. Kaliński, *Plan...*, s. 304; W. Miś, *Rodowód planowania ekonomicznego w Polsce Ludowej*, Warszawa 1983, s. 257 i następne; Dekret z dnia 1 października 1947 r. o planowej gospodarce narodowej, *DzURP* 1947, nr 64, poz. 373.

¹¹² Materiały do planu dochodu narodowego i planów szczegółowych na rok 1948, AAN, CUP, t. 2563, k. 4 i następne.

¹¹³ Cz. Bobrowski, *Ze wspomnień 1945—1948*, *Kwartalnik Historyczny* 1979, nr 3, s. 730.

cono do metod stosowanych przy konstrukcji Planu Odbudowy Gospodarczej wychodzących od wielkości produkcji materialnej¹¹⁴.

Komitet Centralny PPR po zapoznaniu się ze schematem koordynacyjnym wystąpił z gwałtowną krytyką metod stosowanych przez CUP. Zawarta ona została w liście skierowanym do CKW PPS pt. „W sprawie błędnych metod opracowania planu gospodarczego na rok 1948 przez Centralny Urząd Planowania”. W liście stwierdzono, że niezbędne jest przeprowadzenie dyskusji nad dorobkiem metodologicznym CUP w celu odrzucenia błędów. Opowiedziano się za stworzeniem „...słusznych, wypływających z marksizmu i przystosowanych do polskich warunków założeń planowania” oraz weryfikacją metod obliczania dochodu narodowego¹¹⁵.

Uzgodnienie stanowisk PPR i PPS w sprawie konieczności przedyskutowania podniesionych w liście kwestii doprowadziło do zorganizowania zebrania aktywu obu partii 18 i 19 lutego 1948 r. Dyskusja, której przewodniczył sekretarz generalny CKW PPS Józef Cyrankiewicz, była gwałtownym atakiem działaczy PPR (między innymi Włodzimierza Brusa, Stefana Jędrzychowskiego, Eugeniusza Szyra) na dotychczasową pracę CUP i stosowane metody planistyczne. Krytykę ze strony PPR wspierali niektórzy przedstawiciele PPS (między innymi Konstanty Dąbrowski, Tadeusz Dietrich). Część działaczy PPS z Edwardem Lipińskim i Adamem Rapackim wystąpiła w obronie CUP, podkreślając jego zasługi w procesie tworzenia podstaw gospodarki planowej w Polsce. Podobne stanowisko zajął ostro atakowany przez CUP Czesław Bobrowski. Dostrzegając polityczne uwarunkowania zarzutów i bezowocność oporu, sprowadził sens swojego wystąpienia do formuły o „niewylewaniu dziecka z kąpielą”¹¹⁶. W wyniku zebrania i późniejszych wypowiedzi publicystycznych, które w historiografii Polski Ludowej noszą nazwę dyskusji

---

¹¹⁴ Por. Kaliński, *Plan...*, s. 68.

¹¹⁵ Zob. CA KC PZPR, 295/XI/194, k. 39 i następne.

¹¹⁶ Dyskusja cupowska nie została dotychczas w pełni opracowana ze względu na brak odpowiednich źródeł. Pewne jej aspekty prezentują: Bobrowski, *Ze wspomnień...*; J. Drewnowski, „Proces Centralnego Urzędu Planowania” w 1948 r., *Zeszyty Historyczne 1974*, nr 28, s. 39; T. Kowalik, *Spór o ustrój społeczno-gospodarczy Polski 1944–1948*, Warszawa 1980, s. 81 i następne; *Wizje gospodarki socjalistycznej w Polsce 1945–1949. Początki planowania. Materiały źródłowe*, Warszawa 1983, s. 560 i następne.

cupowskiej (lub „procesu CUP”), powstał zestaw postulatów, które były pepeerowskim programem reform w dziedzinie planowania i zarządzania gospodarką narodową. Uzyskały one także poparcie jednolitefrontowej części kierownictwa PPS.

Zgodnie z programem, piętnującym dotychczasowe metody stosowane przez CUP jako burżuazyjne, postanowiono rozwinąć prace nad metodologią planowania wykorzystując dorobek nauki marksistowskiej. Odrzucono domniemany pogląd o prymacie planu konsumpcji i zdecydowano oprzeć konstrukcję planów gospodarczych na elementach produkcji materialnej. Postulowano uwzględnienie w planach czynnika mobilizacji społeczeństwa. Ich realizację traktowano w kategoriach bitwy, kampanii wymagającej prężnego ośrodka dowódczego.

Krytykując stanowisko kierownictwa CUP, akcentującego potrzebę stałego wzrostu stopy życia społeczeństwa, w programie odrzucono tezę o przeciwstawności inwestycji i konsumpcji. Określono nową rolę centrum planistycznego, sprowadzając ją do koncentracji uwagi na zagadnieniach teorii i metodologii planowania. Wyłączono równocześnie CUP z operatywnego kierowania gospodarką. Fragmenty programu dotyczące obliczania dochodu narodowego, do którego wsparcia zaangażowano autorytet Oskara Langego, obowiązywały do stworzenia i stosowania marksistowskiej metodologii oraz uwzględnienia cen porównywalnych¹¹⁷.

Zasadniczym rezultatem „dyskusji cupowskiej” było nowe usytuowanie centralnego ośrodka planistycznego. CUP pozbawiony został, przekazanej Ministerstwu Przemysłu i Handlu, funkcji bieżącego kierowania gospodarką. Umocniła się kluczowa rola MPiH w gospodarce, co jednoznacznie wskazywało na tendencje do centralizacji zarządzania.

Doniosłość „dyskusji cupowskiej” polegała także na silnym akcentowaniu potrzeby wdrożenia marksistowskiego dorobku w zakresie kierowania gospodarką narodową. Postulat ten, z pewnością słuszny, potraktowany został jednak jako element walki politycznej o prymat w gospodarce. Stał się pretekstem do umocnienia sił dążących do

---

¹¹⁷ Por. H. Minc, O właściwe metody planowania w Polsce, *Nowe Drogi* 1948, nr 8, s. 17 i nast.; O. Lange, *Dzieła*, t. II, Warszawa 1973 (przypis na s. 583).

przyspieszenia przemian ustrojowych, rozumianych jako możliwe pełne odwzorowanie radzieckiego modelu gospodarczego.

W zmienionych po 1948 r. warunkach politycznych twórcze zastosowanie nauki marksistowskiej oraz poszukiwanie własnej drogi zastąpiono schematyzmem i bezkrytycznym naśladownictwem.

Ważnym wątkiem „dyskusji cupowskiej”, silnie eksponowanym przez Eugeniusza Szyra, była krytyka ograniczania przez CUP inwestycji w przemyśle ciężkim. Skłonności te utożsamiano z odrzucaniem wzorców radzieckich. Przedstawiciele PPS zbijali te zarzuty, wskazując na potrzebę wiązania wzrostu gospodarczego z poprawą warunków bytu społeczeństwa¹¹⁸. Argumentacja ta szybko została zlekceważona.

Po „dyskusji cupowskiej” już w lutym 1948 r. nastąpiły zmiany w kierownictwie CUP oraz jego strukturze organizacyjnej i kompetencjach. Odszedł dotychczasowy prezes Czesław Bobrowski, a na jego miejsce powołano przedstawiciela jednolitifrontowego skrzydła PPS — Tadeusza Dietricha. Wymiana kadry w centralnym organie planowania wzmocniła pozycje PPR¹¹⁹.

W nowej organizacji CUP, w miejsce funkcjonalnej, uwypuklono problematykę branżową, umożliwiającą pogłębienie planowania w poszczególnych gałęziach gospodarki. Wbrew tezom głoszonym podczas „dyskusji cupowskiej”, wskutek likwidacji departamentów funkcjonalnych, doprowadzono do regresu w zakresie rozwiązywania ogólnych problemów planowania i rozwijania prac koordynacyjnych¹²⁰.

Po zmianach politycznych z połowy 1948 r. dokonano likwidacji CUP i utworzono w kwietniu 1949 r. Państwową Komisję Planowania Gospodarczego. Komisja, wbrew nazwie, nie była ciałem kolegialnym, ale odgrywała rolę organu nadrzędnego w stosunku do ministerstw gospodarczych. Fakt ten podkreślało objęcie funkcji przewodniczącego przez wicepremiera Hilarego Minca oraz traktowanie zastępców przewodniczącego jak ministrów¹²¹.

---

¹¹⁸ Kowalik, *Spór...*, s. 83 i następne.

¹¹⁹ Por. J. Gępcner, *Powstanie i organizacja Centralnego Urzędu Planowania*, *Dzieje Najnowsze* 1973, t. 4, s. 261.

¹²⁰ Kaliński, *Plan...*, s. 75.

¹²¹ S. Rozmaryn, *O zmianach w organizacji naczelnych władz gospodarki narodowej*, *Państwo i Prawo* 1949, nr 5, s. 22 i następne.

Zakres działania Komisji sformułowano następująco:

„1. Kierowanie całokształtem spraw państwowego planowania gospodarczego, w szczególności:

a) opracowanie narodowych planów gospodarczych,
b) nadzór nad planowaniem gospodarczym wszystkich działów zarządu państwowego;

2. Koordynowanie gospodarczej działalności wszystkich działów zarządu państwowego (...);

3. Kierowanie sprawami planu technicznego w gospodarce narodowej i współpracy technicznej z zagranicą;

4. Kontrola wykonania narodowych planów gospodarczych”¹²².

W nowych warunkach politycznych kraju, wbrew zaleceniom przyjętym w toku „dyskusji cupowskiej”, centralny ośrodek planowania uzyskał rozległe uprawnienia w dziedzinie planowania gospodarczego, bieżącego kierowania gospodarką oraz koordynowania jej komponentów. PKPG zajmowała się, oprócz problematyki organizacji i metodologii planowania, sprawozdawczością, bilansowaniem i rozdzielnictwem towarów, sprawami przestrzennego zagospodarowania kraju, cenami i taryfami, organizacją przedsiębiorstw, polityką wobec gospodarki prywatnej, wynalazczością oraz szeregiem innych, często drobiazgowych zagadnień¹²³.

Powołanie Komisji Planowania stanowiło istotny krok w kierunku centralizacji zarządzania gospodarką i ograniczania samodzielności podległych szczebli zarządzania i jednostek wykonawczych. Centralizacji służyło również przekształcenie Ministerstwa Przemysłu i Handlu w cztery ministerstwa przemysłowe (Górnictwa i Energetyki, Przemysłu Ciężkiego, Przemysłu Lekkiego, Przemysłu Rolnego i Spożywczego) oraz dwa handlowe (Ministerstwo Handlu Wewnętrznego i Ministerstwo Handlu Zagranicznego)¹²⁴. W ten sposób PKPG, jako superministerstwo, pozbyła się silnego partnera i ewentualnego kon-

¹²² Ustawa z dnia 10 lutego 1949 r. o zmianie organizacji naczelných władz gospodarki narodowej, *DzURP* 1949, nr 7, poz. 43.

¹²³ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 22 kwietnia 1949 r. w sprawie zakresu działania Państwowej Komisji Planowania Gospodarczego, *DzURP* 1949, nr 26, poz. 190.

¹²⁴ Reorganizacja centralnych władz gospodarczych, *Gospodarka Planowa* 1949, nr 3, s. 142.

kurenta do władzy gospodarczej, uzyskując tym samym uzależniony aparat wykonawczy.

Kolejnym posunięciem była likwidacja odrębności planowania przestrzennego. Na mocy ustawy z 27 kwietnia 1949 r. rozwiązano Główny Urząd Planowania Przestrzennego oraz regionalne dyrekcje planowania przestrzennego, przekazując ich zadania PKPG¹²⁵.

Wpłynęło to negatywnie na rozwój planowania przestrzennego, które do 1948 r. osiągnęło znaczne efekty, tak w zakresie formułowania planu krajowego, jak i zagadnień metodologicznych.

Równocześnie z reorganizacją władz gospodarczych, wyrażającą tendencje centralistyczne, dokonano istotnych zmian w metodologii planowania. Objęty został nimi Narodowy Plan Gospodarczy na 1948 rok. Projekty przygotowane przez CUP zostały zastąpione wersją opracowaną w MPiH przy wybitnym udziale ekonomistów-pepeerowców.

Plan MPiH, w myśl „dyskusji cupowskiej”, wysunął na czoło dziedziny produkcyjne, rezygnując z oddzielnej charakterystyki zagadnień konsumpcji. Po uchwaleniu planu przez Sejm przystąpiono do dalszej jego konkretyzacji. Opracowano plany szczegółowe dotyczące przemysłu, rolnictwa, leśnictwa, komunikacji i zbytu. Stały się one podstawą do sporządzenia operatywnych planów resortów i branż.

Prace nad zmianami metodologicznymi kontynuowano przy konstruowaniu planu na rok 1949, szeroko korzystając z doświadczeń ZSRR i teorii radzieckiej. Zgodnie z ujęciem marksistowskim opracowano plan dochodu narodowego oraz klasyfikację produkcji materialnej i niematerialnej¹²⁶. Zlikwidowano procedurę wydzielania inwestycji w oddzielny państwowy plan inwestycyjny. Ze środków inwestycyjnych wyłączono nakłady na kapitalne remonty. Wprowadzono pojęcie limitów rocznych, co pozwoliło na planowe kształtowanie środków kierowanych do poszczególnych gałęzi gospodarki. Na 1949 r. opracowano szczegółowy całościowy plan, obejmujący podstawowe wskaźniki rozwoju gospodarki narodowej.

W 1949 r. zasadniczo zmieniono tryb konstruowania Narodowego Planu Gospodarczego. Szczegółowe wytyczne ustalane przez partię i rząd opracowywała PKPG. Na ich podstawie poszczególne jednostki przygotowywały własne plany, które po zweryfikowaniu i skoor-

¹²⁵ Ustawa z dnia 27 kwietnia 1949 r. o utworzeniu urzędu Ministra Budownictwa, *DzURP 1949*, nr 30, poz. 216.

¹²⁶ (w.j.), *Z bieżących prac CUP, Gospodarka Planowa 1948*, nr 7—8, s. 270.

dynowaniu przez najwyższy organ planowania tworzyły projekt planu rocznego. Po jego uchwaleniu przez Sejm następowało ostateczne precyzowanie planów resortów i jednostek gospodarczych¹²⁷.

W stosunku do poprzednio stosowanych zasad ujawniła się decydująca rola partii w ustalaniu wytycznych planu, dotychczas wychodziły one od grup specjalistów CUP. Zaznaczony został tym samym polityczny charakter decyzji gospodarczych. Jednocześnie poprzez włączenie planu inwestycyjnego oraz zniesienie odrębności planów spółdzielczych nastąpiła daleko idąca integracja planowania. Wiązała się ona ściśle ze zjawiskiem pogłębiającej się jego centralizacji w PKPG przy całkowitej bierności jednostek wykonawczych.

Zmiany związane z przygotowaniem gospodarki do przyspieszonego rozwoju obejmowały również system bankowy i finansowy państwa. W 1948 r. zapoczątkowano radykalną reformę bankową, której podstawowym celem była dalsza koncentracja zasobów pieniężnych oraz centralizacja kierowania bankowością w Ministerstwie Skarbu¹²⁸.

Na podstawie dekretu z 25 października 1948 r. usankcjonowano trzy typy banków: państwowe, spółdzielcze oraz w formie spółek akcyjnych. Tworzyły je instytucje kredytowe dotychczas działające bądź też nowo zorganizowane¹²⁹. Trzon bankowości stanowiły cztery państwowe instytucje kredytowe: Narodowy Bank Polski, Bank Inwestycyjny, Bank Rolny i Powszechna Kasa Oszczędności. Poszczególne banki charakteryzowała daleko idąca specjalizacja w zakresie kierunków kredytowania gospodarki narodowej. Szczególną rolę powierzono NBP, który oprócz działalności emisyjnej koncentrował obroty kasowe skarbu państwa oraz zajmował się planowaniem kredytów i kontrolą całej gospodarki finansowej. Reforma z 1948 r. silnie podkreśliła nadrzędną rolę NBP w stosunku do innych banków oraz powierzyła mu funkcję centrali kredytu krótkoterminowego.

Na podstawie agend i aktywów zlikwidowanego Banku Gospodarstwa Krajowego powołano Bank Inwestycyjny. Skupiał on środki finansowe przeznaczone na rozwój gospodarki i administrował nimi.

¹²⁷ B. Mińc, *Planowanie gospodarki narodowej*, cz. II, Warszawa 1950, s. 66.

¹²⁸ Por. M. L. Kostowski, J. Szczepaniec, *Banki w Polsce Ludowej*, Warszawa 1972, s. 189.

¹²⁹ Dekret o reformie bankowej z dnia 25 października 1948 r., *DzURP 1948*, nr 52, poz. 412.

Utworzenie Banku Inwestycyjnego ściśle związane było z przechodzeniem do nowej strategii gospodarczej.

Zmiany modelowe pozbawiły znaczenia spółdzielcze instytucje kredytowe. Zlikwidowany został Bank Gospodarstwa Spółdzielczego, a nowo powstałe gminne i pracownicze kasy spółdzielcze podporządkowano bankom państwowym. W formie spółek akcyjnych działały Bank Handlowy w Warszawie S.A. i Bank Polska Kasa Opieki S.A., których działalność związana była z rozliczeniami dewizowymi z państwami kapitalistycznymi¹³⁰.

Wskutek reformy bankowej z 1948 r. zmniejszyła się liczba banków oraz ich placówek terenowych. Powstała sieć wyspecjalizowanych jednostek silnie powiązanych z systemem gospodarki planowej. Reforma instytucji kredytowych stanowiła ważny krok w kierunku dostosowania aparatu finansowego do warunków gospodarki socjalistycznej i zadań uprzemysłowienia kraju.

Zmiany objęły także system budżetowy państwa poprzez włączenie do niego dotychczas samodzielnych członów systemu finansowego. W latach 1947—1948 do budżetu centralnego włączono między innymi Fundusz Apropowacyjny oraz środki inwestycyjne jednostek budżetowych w dziedzinie urządzeń socjalnych i kulturalnych, urządzeń rolnych, dróg oraz administracji. Z budżetem powiązane zostały środki obrotowe przedsiębiorstw państwowych¹³¹. Zweryfikowano również zasady funkcjonowania systemu finansowego przedsiębiorstw państwowych. Rozdzielono w nich fundusze inwestycyjne i eksploatacyjne oraz wprowadzono normatywy środków obrotowych tworzonych z dotacji budżetowych. Ugruntowano przymus uczestniczenia w obrocie bezgotówkowym. Jednak przede wszystkim dokonano zasadniczych zmian w systemie dysponowania przez przedsiębiorstwa środkami na działalność inwestycyjną. Scentralizowano fundusze inwestycyjne i amortyzacyjne, ograniczając tym samym swobodę działania jednostek gospodarczych¹³². Stanowiło to kolejny krok w kierunku centralizacji władzy gospodarczej, było istotnym elementem procesów dostosowania do zadań industrializacji.

¹³⁰ Kostowski, Szczepaniec, *Banki...*, s. 210 i następne.

¹³¹ Z. Pirożyński, *Budżet państwowy Polski Ludowej w okresie odbudowy*, *Zeszyty Naukowe SGPiS* 1961, nr 29, s. 40 i następne.

¹³² B. Blass, M. Weralski, *Rozwój systemu finansowego i gospodarki finansowej przedsiębiorstw państwowych*, w: *Finanse...*, s. 262.

Przedstawione wyżej przemiany modelowe, których konsekwencją była istotna ewolucja stosunków własnościowych oraz postępująca centralizacja systemu kierowania gospodarką narodową, wskazują na zasadniczy przełom w polityce ekonomicznej, jaki dokonał się w latach 1947—1948. Oznaczał on przygotowanie gospodarki do realizacji pepeerowskiej koncepcji przebudowy stosunków społeczno-ekonomicznych opierającej się na uprzemysłowieniu kraju. Koncepcji, która początkowo uwzględniała specyfikę budownictwa socjalizmu w Polsce, szczególnie w odniesieniu do rolnictwa, i preferowała przeobrażenia na drodze ewolucyjnej.

Przełom polityczny w połowie 1948 r. wzmocnił w kierownictwie PPR, a następnie Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, siły opowiadające się za maksymalnie szybkim uprzemysłowieniem, umożliwiającym przede wszystkim rozwój gałęzi wytwarzających środki produkcji, oraz za szybkimi przemianami stosunków społecznych. Zerwano z polityką stopniowych kroków, przyspieszono tempo przeobrażeń przez rozpoczęcie forsownej kolektywizacji rolnictwa oraz industrializacji. W pełni świadomie zdecydowano się na wielki zryw gospodarczy wymagający pełnej mobilizacji sił i środków. Pojawiające się w toku realizacji programu trudności i niedostatki próbowano ograniczać pogłębieniem centralizacji kierowania gospodarką i upowszechnianiem rozdzielnictwa środków. Coraz częściej sięgano do metod ograniczających zakres stosowania narzędzi ekonomicznych.

Ukształtowany po 1947 r. system kierowania gospodarką w latach planu sześcioletniego podlegał dalszej niekorzystnej ewolucji. Jego petryfikacja stała się podstawową przyczyną niepowodzeń w realizacji ambitnych programów gospodarczych.

Rozdział drugi

PODSTAWOWE UPRZEMYSŁOWIENIE

ZAŁOŻENIA

Zwycięstwo koncepcji przystąpienia do pospiesznej industrializacji kraju wobec niskiego udziału gospodarki w międzynarodowym podziale pracy wywołało potrzebę zasadniczego zwiększenia potencjału wytwórczego środków produkcji. Nowe tendencje ujawniały się już w planie inwestycyjnym na 1948 r. W przemyśle, w odróżnieniu od ustaleń Planu Odbudowy Gospodarczej, priorytet uzyskały inwestycje nowe, w niektórych gałęziach przekraczające 50% preliminowanych wydatków¹. Przewidywano między innymi rozpoczęcie budowy kilku kopalni węgla kamiennego, fabryk chemicznych, odbudowy i modernizacji obiektów przemysłu maszynowego oraz hutniczego².

Oznaczało to roczne przyspieszenie zapowiedzianego w założeniach planu trzyletniego przejścia od odbudowy do rozwoju przemysłu. Stąd w publicystyce ekonomicznej nie bez powodu plan inwestycyjny na 1948 r. nazwano planem industrializacji³. Uzasadniał taką ocenę fakt, że z kwoty 6,1 mld zł dodatkowo przydzielonej resortowi przemysłu i handlu 4,5 mld przyznano na inwestycje w górnictwie i hutnictwie⁴. Łącznie na przemysł przeznaczono 81,8 mld zł, co stanowiło 36,6% ogólnych nakładów inwestycyjnych planowanych na 1948 r.⁵ W toku realizacji planu nastąpiła dalsza koncentracja środków na odbudowę i rozbudowę przemysłu. Rzeczywiste nakłady wy-

¹ Państwowy Plan Inwestycyjny na rok 1948. Przedłożenie rządowe, Warszawa 1947, s. 3.

² B. Minc, Perspektywy rozwoju przemysłu polskiego w roku 1948, *Życie Gospodarcze* 1948, nr 4, s. 154.

³ W. Sz., Plan jakości — plan rozwoju gospodarki uspołecznionej — plan podniesienia stopy życiowej mas pracujących, *Gospodarka Planowa* 1948, nr 4—5, s. 149.

⁴ Ustawa z dnia 4 lutego 1949 r. o zmianie ustawy z dnia 24 lutego 1948 r. o Państwowym Planie Inwestycyjnym na rok 1949, *DzURP* 1949, nr 9, poz. 51.

⁵ *Gospodarka narodowa w roku 1949*, AAN, PKPG, t. 856, k. 53.

niosły 89,1 mld zł, a ich udział w całości środków inwestycyjnych sięgał 44%⁶. W resorcie przemysłu i handlu przeznaczono na górnictwo węglowe 23,8%, na hutnictwo 13,2%, energetykę 10,5%, przemysł chemiczny 10%, metalowy 9%, a na przemysł włókienniczy 7% ogółu nakładów⁷.

O zasadniczych celach polityki przemysłowej pisał dyrektor Departamentu Koordynacji w Centralnym Urzędzie Planowania Bronisław Minc: „Rozwój produkcji przemysłowej w latach 1948 i 1949 stworzy bazę materialną dla długoterminowego planu modernizacji i rozbudowy przemysłu oraz dla rekonstrukcji rolnictwa i komunikacji”⁸.

W wyniku zwiększenia nakładów na inwestycje globalna produkcja przemysłu uspołecznionego osiągnęła wartość 14,1 mld zł (wg cen z 1937 r.). Przemysł państwowy wykonał plan w 114%, uzyskując produkcję wartości 13,2 mld zł, tj. o 33% wyższą niż w roku poprzednim. Bardzo wysokie przyrosty notowano w przemyśle: elektrotechnicznym (+ 74%), chemicznym (+ 56%), hutniczym (+ 49%), metalowym (+ 41%), a także spożywczym (+ 81%)⁹. Uruchomiono produkcję szeregu nowych wyrobów, takich jak: łożyska kulkowe, lokomotywy parowe, samochody ciężarowe, silniki spalinowe, motocykle, obrabiarki i radiodbiorniki. Znacznie wyższy przyrost produkcji charakteryzował gałęzie wytwarzające dobra inwestycyjne. W rezultacie ich udział w wytwórczości całego przemysłu i rzemiosła podniósł się w latach 1947—1948 z 52 do 53%¹⁰.

Układ proporcji w przemyśle stwarzał mocne podstawy rozpoczęcia przyspieszonej industrializacji kraju. Jednak dodać należy, że społeczeństwo odczuwało niedostatek artykułów konsumpcyjnych oraz związane z nim zakłócenia w dystrybucji towarów. Rozsądek nakazywał, aby dalsze podnoszenie udziału wytwórczości inwestycyjnej było połączone ze zwiększeniem podaży przedmiotów spożycia. Ważną rolę w tym zakresie mógł odegrać rozwój drobnej produkcji przemysłowej i rzemiosła. Jednak w planie na 1949 r. zadania dla tych dziedzin wytwórczości zostały sformułowane dość ogólnikowo,

⁶ Tamże, k. 53.

⁷ Sprawozdanie Centralnego Urzędu Planowania z rzeczowego wykonania Państwowego Planu Inwestycyjnego na rok 1948, AAN, CUP, t. 377, k. 3.

⁸ Minc, *Perspektywy...*, s. 155.

⁹ Wyniki wykonania Narodowego Planu Gospodarczego na rok 1948, Warszawa 1950, s. 6; *Gospodarka narodowa w roku 1949...*, k. 3—4.

¹⁰ *Rozwój gospodarki narodowej w latach 1946—1949*, AAN, PKPG, t. 687, b.p.

głównie w kontekście uspołecznienia¹¹. Natomiast z całą siłą akcentowano cele związane z industrializacją. Znacznie podniesione zostały, w porównaniu z planem trzyletnim, wskaźniki dla przemysłu hutniczego, metalowego i elektrotechnicznego¹².

Preferowano produkcję dóbr inwestycyjnych, artykułów przeznaczonych na eksport oraz środków służących podnoszeniu wydajności pracy w rolnictwie¹³. Podczas debaty sejmowej nad planem inwestycyjnym pojawił się problem przeciwdziałania skutkom dyskryminacyjnej polityki niektórych państw kapitalistycznych po odrzuceniu przez Polskę planu Marshalla (zob. rozdział czwarty). W tym celu postulowano zwiększenie nakładów o 5,6 mld zł z przeznaczeniem ich na potrzeby Ministerstwa Przemysłu i Handlu¹⁴. Korekta sejmowa wskazywała na stopniowo ujawniające się konsekwencje „zimnej wojny”.

W planie na 1949 r. przemysł uzyskał 40,3% ogólnych środków inwestycyjnych. Przewidywano, że na nowe inwestycje przeznaczy się 28% preliminowanych sum, na rozbudowę i rekonstrukcję zakładów 52,5%, odbudowę 11,7%, a na kapitalne remonty 7,8%¹⁵. W ramach planu inwestycyjnego MPiH 76,3% środków kierowano do przemysłu ciężkiego, górnictwa i energetyki, przemysł konsumpcyjny zaś miał otrzymać 21,9% ogólnej wartości nakładów¹⁶.

Plan w szerokim zakresie uwzględniał potrzeby etapu podstawowej industrializacji. Ujęte one zostały w wytycznych Rady Ministrów, w których stwierdzono: „W celu przygotowania aparatu produkcyjnego do wykonania zadań następnego planu długoterminowego należy położyć nacisk przede wszystkim na: a) wzmoczenie wytwórczości dóbr inwestycyjnych, a w szczególności ciężkich maszyn, obrabiarek i narzędzi, kotłów, aparatury chemicznej, wyrobów inwestycyjnych

¹¹ Ustawa z dnia 31 marca 1949 r. o Narodowym Planie Gospodarczym na rok 1949, *DzURP* 1949, nr 26, poz. 189.

¹² Notatka z dnia 28 IV 1948 r. w sprawie planu produkcji na rok 1949, AAN, CUP, t. 2874, k. 14 i następne.

¹³ Notatka Departamentu Przemysłu CUP z dnia 21 V 1948 r., AAN, CUP, t. 2874, k. 29.

¹⁴ Sprawozdanie stenograficzne z 61 posiedzenia Sejmu Ustawodawczego w dniu 31 marca 1949 r., szp. 24 i następne.

¹⁵ Ustawa z dnia 31 marca 1949 r., ...; Cz. Bąbiński, Inwestycje w przemyśle na rok 1949, *Gospodarka Planowa* 1949, nr 5, s. 281.

¹⁶ Plan inwestycyjny MPiH na 1949 r. Projekt referatu, AAN, MPiH, t. 3013, k. 2-3.

przemysłu elektrotechnicznego itp., b) produkcję traktorów, nawozów sztucznych i innych środków zaopatrzenia rolnictwa, c) produkcję materiałów budowlanych oraz maszyn budowlanych”¹⁷. Nowe inwestycje projektowano w przemyśle: węglowym, energetycznym, hutniczym i chemicznym. Natomiast w gałęziach wytwarzających artykuły konsumpcyjne ograniczano się do kapitalnych remontów¹⁸. Rozwój przemysłu przewidywano w Polsce południowo-wschodniej, Warszawie, Zagłębiu Konińsko-Kłodawskim i nad Notecią. Planowano ograniczenie nowych inwestycji w Zagłębiu Śląsko-Dąbrowskim. Koncepcje te ściśle powiązane były z założeniami planu sześcioletniego. Zgodnie z wytycznymi rządu wartość produkcji przemysłowej miała w porównaniu z planem na rok poprzedni wzrosnąć o 21—23%. Ustawa o Narodowym Planie Gospodarczym na 1949 r. podniosła ten wskaźnik do 26%, podczas gdy Plan Odbudowy Gospodarczej zakładał przyrost o 20,5%¹⁹.

W publicystyce zgodnie podkreślano, że realizacja planu na 1949 r. powinna stworzyć podstawę wyjściową przedsięwzięć planu sześcioletniego. Największe w dotychczasowej historii Polski roczne nakłady inwestycyjne zamierzano przeznaczyć na przygotowanie potencjału wytwórczego przemysłu i wykonawczego budownictwa do wszechstronnej industrializacji kraju, ze szczególnym uwzględnieniem przemysłu wytwarzającego środki produkcji i zaspokajającego potrzeby rolnictwa²⁰.

Podobnie jak w roku poprzednim, również w 1949 r. nastąpiła korekta zadań inwestycyjnych, co spowodowało zwiększenie planowanych nakładów na przemysł o 70% w stosunku do 1948 r. Kwota 151,3 mld zł pozwalała osiągnąć 41,1% udziału w ogólnych nakładach²¹. Dodatkowe kwoty zasiłyły głównie górnictwo, energetykę,

¹⁷ Uchwała Rady Ministrów z dnia 12 czerwca 1948 r. w sprawie wytycznych w zakresie podstawowych zadań Narodowego Planu Gospodarczego na rok 1949, AAN, CUP, t. 1286, k. 5.

¹⁸ Uwagi do planu produkcji na rok 1949, CUP, t. 2874, k. 26—27.

¹⁹ Uchwała Rady Ministrów z dnia 12 czerwca 1948 r., ...; Ustawa z dnia 31 marca 1949 r., ..., Plan Odbudowy Gospodarczej. Liczby podstawowe, Warszawa 1947, s. 35.

²⁰ Bąbiński, Inwestycje..., s. 282; B. Minc, Plan inwestycyjny na 1949 r., *Gospodarka Planowa 1949*, nr 1, s. 30.

²¹ *Gospodarka narodowa w roku 1949*, k. 3—4

przemysł hutniczy i chemiczny. Rozpoczęto budowę nowych zakładów, między innymi elektrowni w Jaworznie, Fabryki Samochodów Osobowych w Warszawie, kopalni Kościuszko i Nowy Wirek, kombinatu w Nowej Hucie, Zakładów Chemicznych w Kędzierzynie, cementowni w Wierzbicy, Zakładów Bawełnianych w Andrychowie, Fabryki Włókien Sztucznych w Gorzowie Wlkp²².

Rzeczywiste nakłady inwestycyjne wyniosły 153,1 mld zł (42,9% ogółu nakładów) i były o 72% wyższe od poniesionych w 1948 r.²³ Analiza wykonania planu inwestycyjnego w przemyśle pozwala określić rok 1949 jako w pełni odpowiadający początkowemu etapowi podstawowej industrializacji kraju. Na budowę nowych obiektów przeznaczono około jednej trzeciej środków, a na rozbudowę i rekonstrukcję ponad połowę. Relatywnie zmniejszył się w całości nakładów udział sum kierowanych na budownictwo, wzrosły natomiast zakupy maszyn i urządzeń²⁴. Z poważniejszych zrealizowanych inwestycji oddano do użytku wielkie piece w hutach „Florian” i „Szczecin”, cementownię „Stołczyn”, fabrykę łożysk w Kraśniku, zakłady odzieżowe i fabrykę lamp żarowych w Warszawie, zakłady sprzętu instalacyjnego w Poniatowej, wytwórnię penicyliny w Tarchominie. Plan produkcji przemysłu uspołecznionego na 1949 r. został wykonany w 110%, a wytwórczość osiągnęła wartość 17,7 mld zł (wg cen z 1937 r.) i przekroczyła poziom z roku poprzedniego o 25,5%²⁵.

Niższa od wyników przemysłu uspołecznionego była dynamika produkcji całego przemysłu. W porównaniu z 1948 r. jej wartość podniosła się o 23,5%. Zdecydowała o tym niższa o 20% wytwór-

---

²² Notatka dla B. Bieruta w sprawie dodatkowych kredytów inwestycyjnych na rok 1949, PKPG, t. 206, k. 2; Dodatkowe kredyty inwestycyjne na rok 1949 AAN, PKPG, t. 2310, b.p.

²³ Obliczono na podstawie: *Gospodarka narodowa w roku 1949...*, k. 53.

²⁴ Por. Bąbiński, *Inwestycje...*, s. 282; S. Potapczuk, *Budownictwo w planie inwestycyjnym na rok 1949*, *Gospodarka Planowa 1949*, nr 5, s. 284.

²⁵ Por. *Gospodarka narodowa w roku 1949...*; *Gospodarka narodowa w roku 1950*. Część tabelaryczna, AAN, PKPG, t. 892, k. 31. Wartość produkcji liczona w przyjętych w 1949 r. cenach niezmiennych wyniosła 16,9 mld zł. Ceny niezmiennicze wprowadzono uchwałą KERM z dnia 15 III 1949 r. i ogłoszono w Katalogu Cen Niezmiennych. Ich podstawę stanowiły ceny uzyskiwane w 1937 r. przez producentów w sprzedaży hurtowej, przy uwzględnieniu korekty cen kartelowych.

czość przemysłu prywatnego²⁶. Coraz bardziej odczuwał on nasilającą się politykę dyskryminacyjną ze strony władz i sektora państwowego. Zamknięto niemal możliwość tworzenia nowych zakładów, a istniejącym utrudniono zaopatrzenie w surowce i materiały oraz zbyt wyrobów gotowych. Działalność przemysłu prywatnego kontrolowały 44 przymusowe zrzeszenia. Zdecydowanie zmierzano do pełnej socjalizacji przemysłu drobnego, chociaż przewidywano możliwość istnienia firm prywatnych jeszcze przez kilka lat²⁷. W 1949 r. liczba zakładów prywatnych zmniejszyła się o 25%, a zatrudnienie o 35%²⁸. Proporcje spadku liczby zakładów i zatrudnienia wskazują na nasilającą się tendencję do eliminowania większych firm, klasyfikowanych jako kapitalistyczne.

Nie ustawał także nacisk na rzemiosło indywidualne, opierające się procesowi uspołecznienia. Pod wpływem represyjnej polityki podatkowej, głównie w postaci drakońskich domiarów, szczególnie szybko topniało rzemiosło spożywcze (piekarze, rzeźnicy). Wzrosły ograniczenia w zaopatrzeniu warsztatów w surowce. W zasadzie przydzielano je tylko na produkcję eksportową oraz realizowaną na zamówienie jednostek uspołecznionych²⁹.

Również polityka lokalowa zniechęcała do działalności rzemieślniczej na własny rachunek. Jednocześnie wstęp do spółdzielni zamknięto dla bogatych właścicieli warsztatów. W rezultacie w 1949 r. liczba zakładów obniżyła się o 10%, a zatrudnienie o 18%³⁰. Podobnie jak w prywatnym przemyśle ofiarą nowej polityki padały w pierwszej kolejności większe warsztaty. Wpływ wywierały także działania na

²⁶ Gospodarka narodowa w roku 1949 r. ..., k. 3-4.

²⁷ Zarządzenie ministra przemysłu i handlu z dnia 14 kwietnia 1948 r. w sprawie powołania przymusowych Zrzeszeń Prywatnego Przemysłu, *DU MPiH* 1948, nr 7, poz. 99; Wytyczne polityki Departamentu Kontroli w stosunku do drobnej wytwórczości sektora prywatnego, AAN, MPiH, t. 1443, k. 1 i następne.

²⁸ Przemysł prywatny w latach 1946—1950, AAN, PKPG, t. 4217, b.p.

²⁹ Pismo Departamentu Drobного Przemysłu i Rzemiosła PKPG do dyrektora gabinetu przewodniczącego PKPG z 16 IV 1949 r., AAN, PKPG, t. 400, b.p.; Pismo dyrektora gabinetu przewodniczącego PKPG do Departamentu Drobного Przemysłu i Rzemiosła z 6 IX 1949 r., AAN, PKPG, t. 400, b.p.; Zarządzenie Departamentu Drobного Przemysłu i Rzemiosła z dnia 15 VI 1949 r., AAN, PKPG, t. 4192, b.p.

³⁰ F. Wiśniewski, Rzemiosło indywidualne w dwudziestolecu Polski Ludowej. Studium ekonomiczne, Poznań 1964, s. 22 i 64.

rzecz rozgraniczenia działalności rzemieślniczej i przemysłowej³¹. Do warstwy kapitalistycznej, związanej z przemysłem, zaliczano często bardzo małe warsztaty rzemieślnicze, zatrudniające nawet tylko dwóch terminatorów³².

Forsowanie wzrostu opartego na przemyśle ciężkim w połączeniu z polityką ograniczania prywatnej wytwórczości musiało prowadzić do pogłębienia napięć rynkowych. Sytuację pogarszała nierozważna polityka wobec państwowego przemysłu drobnego. W 1949 r. postawiono przed nim zadanie stopniowego przestawiania produkcji tak, „...aby jej przedmiot stanowił uzupełnienie produkcji państwowych przedsiębiorstw zorganizowanych w centralne zarządy”³³. W praktyce oznaczało to wzrost więzi kooperacyjnych z przemysłem kluczowym i dostosowanie profilu produkcyjnego do jego potrzeb. W ten sposób przygotowano się do włączenia przemysłu drobnego do przemysłu kluczowego. Pierwszą fazą tego procesu stała się wymiana zakładów produkcyjnych z przemysłem kluczowym, czego następstwem było obniżenie poziomu technicznego oraz potencjału produkcyjnego drobnej wytwórczości. Liczba zakładów zmalała z 611 w 1948 r. do 572 w 1949 r., ale jednocześnie o 74% wzrosło zatrudnienie (do liczby 45,9 tys. pracowników), co oznaczało pewną koncentrację produkcji³⁴.

Do 1949 r. nastąpiły istotne zmiany w strukturze przemysłowej kraju, najlepiej zilustrowane wskaźnikami udziału wyrobów grupy A i B w ogólnej wytwórczości. Gdy przed wojną stosunek wytwórczości środków produkcji i dóbr konsumpcyjnych kształtował się jak 47 : 53, to w ostatnim roku Planu Odbudowy Gospodarczej wynosił 54 : 46³⁵. Wysoki odsetek produkcji inwestycyjnej w momencie kończenia planu trzyletniego był głównie rezultatem przyłączenia do

³¹ Okólnik przewodniczącego PKPG w sprawie rozgraniczenia przemysłu fabrycznego i rzemieślniczego, *Monitor Polski* 1949, nr A—86, poz. 1067.

³² Cz. Niewadzi, *Małe przedsiębiorstwa przemysłowe w gospodarce narodowej. Przemysł drobny i rzemiosło*, Warszawa 1958, s. 130.

³³ Uchwała Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów z dnia 11 maja 1949 r. w sprawie produkcji i zbytu państwowego przemysłu miejscowego, AAN, KERM, t. 11, k. 11.

³⁴ K. Zimniewicz, *Rola gospodarza i przeobrażenia organizacyjne przemysłu drobnego w Wielkopolsce w dwudziestolecie Polski Ludowej (1945—1965)*, Poznań 1970, s. 59.

³⁵ J. Marzec, *Osiągnięcia trzyletniego planu odbudowy gospodarczej*, w: *Materiały do kursów planowania gospodarki narodowej, cz. IV*, Warszawa 1950, s. 43.

Polski i sprawnej odbudowy Ziemi Odzyskanych. W 1949 r. ich udział w produkcji dóbr wytwórczych sięgał między innymi w wypadku dźwigów i żurawi 99,7%, węgla brunatnego 96,5%, wagonów — węglarek 61,6%, wapna budowlanego 58,3%, obrabiarek do metali 31,3%³⁶.

Rezerwy tkwiące w odbudowie potencjału wytwórczego na całym obszarze kraju były jednak na wyczerpaniu. Wielkość produkcji przemysłowej osiągnęła poziom z 1937 r. w obecnych granicach Polski³⁷. Jednocześnie w wielu dziedzinach produkcji przemysłowej istniało znaczne zapóźnienie Polski wobec krajów wysoko rozwiniętych. Biorąc za podstawę produkcję ważniejszych wyrobów przemysłowych na jednego mieszkańca Belgii, w 1949 r. odpowiednie wskaźniki dla Polski kształtowały się następująco: energia elektryczna (kWh) — 35,9%, surówka (kg) — 13,1%, stal surowa (kg) — 21,3%, cement (kg) — 28,2%, papier (kg) — 42,3%³⁸.

Dalsze możliwości zwiększenia produkcji, w tym szczególnie środków inwestycyjnych, uzależnione były od nakładów na tworzenie nowych i modernizowanie starych obiektów. Od dalszego uprzemysłowienia kraju zależało miejsce Polski w gospodarce światowej, poziom nowoczesności naszej gospodarki oraz kierunek przemian społecznych. Industrializacja stanowiła konieczność historyczną dla kraju leżącego w centrum Europy.

Jej charakter i cele sformułowano w planie sześcioletnim na lata 1950—1955. W tezach opracowanych przez Departament Planowania MPiH zakładano malejącą w miarę rozbudowy przemysłu dynamikę wytwórczości. Średnie przyrosty roczne produkcji na lata 1950—1955 ustalono na poziomie 12,1%, co pozwalało podwoić jej wartość osiągniętą w 1947 r.³⁹ W tezach wysunięto następujące cele rozwoju

³⁶ Produkcja ważniejszych artykułów przemysłu państwowego na Ziemiach Odzyskanych w 1949 r., AAN, PKPG, t. 3587, b.p.

³⁷ Według A. Zaubermana w 1949 r. była o 2% niższa. Por. A. Zauberman, *Industrial Development in Czechoslovakia, East Germany and Poland 1937—1956*. Tłum. R. Płończyńskiego, Warszawa 1960, s. 81. R. Wilczewski twierdził, że „przedwojenny absolutny poziom produkcji przemysłowej w obecnych granicach został odbudowany około 1950 r., a w przeliczeniu na mieszkańca jeszcze rok lub dwa wcześniej”. Por. R. Wilczewski, *Dynamika produkcji i przesunięcia przestrzenne przemysłu w Polsce w latach 1946—1965*, Warszawa 1968, s. 42.

³⁸ Obliczono na podstawie *Rocznika Statystycznego 1956*, s. 427 i następne.

³⁹ Tezy do sześcioletniego planu rozwoju przemysłu w latach 1950—1955

przemysłowego: „1. Rozszerzenie przemysłu ciężkiego i stworzenie bazy dla rozwoju wszystkich innych dziedzin wytwórczości. Jest to równoczesne ze stworzeniem ekonomicznej i obronnej potęgi kraju z oparciem rozbudowy naszej gospodarki na trwałych fundamentach. W praktyce oznacza to zwrócenie szczególnej uwagi na rozwój hutnictwa żelaza i metali nieżelaznych, na stworzenie poważnego przemysłu maszynowego i ciężkiej elektrotechniki, na rozszerzenie bazy energetycznej i wydatne rozwinięcie przemysłu chemicznego, oparte go na wykorzystaniu bogactw naturalnych kraju. 2. Rozwój przemysłu konsumpcyjnego (...) 3. Modernizację przemysłu (...) 4. Rozwinięcie wszystkich tych gałęzi przemysłu, które mają bezpośredni i pośredni wpływ na rozwój rolnictwa (...) 5. Uprzemysłowienie Polski wschodniej i centralnej (...) 6. Wzmocnienie i rozszerzenie sektora uspołecznionego i elementów socjalistycznych gospodarki narodowej”⁴⁰.

Tezy MPiH stanowiły podstawę wytycznych planu sześcioletniego przyjętych przez I Kongres PZPR w grudniu 1948 r. Zgodnie z wytycznymi przeciętne roczne tempo przyrostu całej produkcji przemysłowej w latach 1950—1955 ustalono na 11—12%. Odpowiadało ono rezultatom uzyskanym w Związku Radzieckim w latach 1938—1940. Produkcja przemysłu uspołecznionego miała wzrosnąć od 85% do 95%, trzykrotnie przekraczając poziom przedwojenny. W wytycznych stwierdzono: „Dla wykonania tego zadania, a także w związku z koniecznością stworzenia trwałych podstaw siły ekonomicznej kraju, zabezpieczających dalszy wszechstronny rozwój całej gospodarki narodowej, należy przewidzieć szybsze tempo wzrostu produkcji podstawowych środków wytwórczych. Przede wszystkim należy przewidzieć znaczny wzrost potencjału produkcyjnego energetyki, hutnictwa żelaza i metali nieżelaznych, przemysłu metalowego, elektronicznego, chemicznego oraz materiałów budowlanych”⁴¹.

W wytycznych położono również nacisk na zwiększenie produkcji artykułów służących zaspokojeniu potrzeb konsumpcyjnych społeczeństwa. Projektowano rozbudowę przemysłu bawełnianego i skór-

---

opracowane przez Departament Planowania Ministerstwa Przemysłu i Handlu, AAN, CUP, t. 2976, b.p.

⁴⁰ Tamże.

⁴¹ H. Minc, Osiągnięcia i plany gospodarcze, Warszawa 1949, s. 90.

zranego oraz rozwój i unowocześnienie przemysłu spożywczego. W celu poprawy zaopatrzenia rynku i aktywizacji niektórych rejonów kraju, szczególnie Ziem Odzyskanych, zamierzano stworzyć preferencje dla uspołecznionego przemysłu drobnego. Akcentowano konieczność podniesienia poziomu nowoczesności i jakości wyrobów. Oprócz rozbudowy przemysłu zapowiadano modernizację i lepsze wykorzystanie istniejących urządzeń wytwórczych celem zwiększenia wydajności pracy. W powiązaniu z rozwojem współzawodnictwa pracy i ruchu racjonalizatorskiego wydajność pracy w przemyśle miała wzrosnąć o 45%, przy znacznym obniżeniu kosztów własnych⁴².

Opierając się na wytycznych I Kongresu PZPR centralne władze planistyczne przystąpiły do opracowania podlegających zatwierdzeniu przez rząd zadań dla poszczególnych gałęzi przemysłu⁴³. Zgodnie z uchwałą Rady Ministrów z dnia 30 maja 1949 r. produkcja przemysłu państwowego miała wzrosnąć w latach 1950—1955 o 114%⁴⁴. Tak więc w kilka miesięcy po Kongresie Zjednoczeniowym plan wytwórczości został skorygowany „w górę” w granicach 19—29 punktów.

Następnie opracowany w grudniu 1949 r. przez Komisję Wstępnej Redakcji Planu Sześcioletniego⁴⁵ projekt Sześcioletniego Planu Gospodarczego i Budowy Podstaw Socjalizmu wprowadził dalsze zmiany w stosunku do wytycznych I Kongresu PZPR. Wartość produkcji przemysłu socjalistycznego miała wzrosnąć o 132%, w tym wielkiego i średniego o 117%⁴⁶. Sądzić należy, że źródłem kolejnego wysokiego wzrostu wskaźnika wytwórczości były pomyślne wyniki planu trzyletniego oraz nasilające się objawy „zimnej wojny”, wzmacniające tendencje do forsownej industrializacji. Twierdzenie to uzasadnia

⁴² Tamże.

⁴³ Z. K., Na warsztacie centralnej instytucji planowania, *Gospodarka Planowa* 1949, nr 3, s. 194.

⁴⁴ Uchwała Rady Ministrów z dnia 30 maja 1949 r. w sprawie wytycznych dla opracowania 6-letniego Planu Rozwoju i Przebudowy Gospodarczej Polski, AAN, PKPG, t. 2002, k. 2.

⁴⁵ Komisji powstałej we wrześniu 1949 r. przewodniczył Stefan Jędrzychowski. Członkami byli: Adam Wang, Tadeusz Gede, Mieczysław Bąbiński, Franciszek Blinowski.

⁴⁶ 6-letni Plan Rozwoju Gospodarczego i Budowy Podstaw Socjalizmu na okres 1950—1955, AAN, PKPG, t. 2174, k. 686.

następna korekta projektu planu produkcji przemysłowej wprowadzona w połowie 1950 r. Zapowiedział ją na IV Plenum KC PZPR Bolesław Bierut, mówiąc: „Sukcesy produkcyjne osiągnięte w ciągu 1949 r. i w pierwszych miesiącach 1950 r. oraz rozwój współzawodnictwa pracy stworzyły podstawę dla śmielszego planowania gospodarki narodowej i do założenia większego tempa rozwoju, niż to przewidywały wytyczne uchwalone na Kongresie Zjednoczeniowym”⁴⁷.

Skorygowany projekt planu sześcioletniego przedstawił Hilary Minc na V Plenum KC PZPR w połowie lipca 1950 r. Przewidywano wzrost produkcji przemysłowej już o 158,3%. Realność wykonania planu Hilary Minc tłumaczył możliwością wykorzystania rezerw produkcyjnych i dalszego rozwoju współzawodnictwa pracy. Akcentował, w nawiązaniu do „dyskusji cupowskiej”, odrzucenie oportunistycznych tendencji wyrażających się w ostrożnym planowaniu i uznawaniu prawa „krzywej gasnącej”. Twierdził, że projekt planu sześcioletniego powstał: „...W rezultacie przewyciężenia błędnych koncepcji i teorii ciążyących na naszym planowaniu, w rezultacie najbardziej pełnego, na danym etapie, zbadania możliwości osiągnięcia szybkiego tempa rozwoju, najbardziej pełnego wykorzystania istniejących i budowanych mocy produkcyjnych, najbardziej pełnego i całkowitego wykorzystania postępu technicznego i zmobilizowania rezerw naszej gospodarki. Stąd śmiałe podwyższenie tempa rozwoju przemysłu (...) stąd bolszewickie, a więc jednocześnie niezmiernie szybkie i całkowicie realne tempo naszego marszu naprzód...”⁴⁸.

W wystąpieniu Hilarego Minca z naciskiem podkreślony został wpływ realizacji zadań planu na wzmocnienie potencjału obronnego Polski. Było to nawiązanie do poważnego zaostrenia się sytuacji międzynarodowej w związku z konfliktem koreańskim. Oznaczało priorytetowe uwzględnienie sektora produkcji zbrojeniowej w przydziale środków.

---

⁴⁷ B. Bierut, Zadania partii w walce o nowe kadry na tle sytuacji ogólnej. Referat wygłoszony w dniu 8 maja 1950 r. na IV plenarnym posiedzeniu Komitetu Centralnego i Centralnej Komisji Kontroli Partyjnej, *Nowe Drogi 1950*, nr 2, s. 27.

⁴⁸ H. Minc, Sześcioletni Plan Rozwoju Gospodarczego i Budowy Podstaw Socjalizmu w Polsce. Referat wygłoszony na V Plenum Komitetu Centralnego PZPR dnia 15 lipca 1950 r., *Nowe Drogi 1950*, nr 4, s. 11.

Nowy projekt planu sześcioletniego został zatwierdzony przez V Plenum KC PZPR 15 lipca 1950 r., w dniach 20—21 lipca stał się zaś przedmiotem obrad Sejmu Ustawodawczego. Poseł sprawozdawca Franciszek Blinowski (PZPR) w swym wystąpieniu podkreślał, że w wyniku realizacji planu Polska stanie się krajem przemysłowym, o strukturze gospodarczej zbliżonej do Francji i Niemiec przed II wojną światową. Zmniejszą się dysproporcje w rozmieszczeniu przemysłu na obszarze państwa, a „zgodnie z prawem gospodarki socjalistycznej” nastąpi szybszy rozwój produkcji środków wytwórczych niż przedmiotów spożycia⁴⁹.

Projekt ustawy zakładającej szybkie uprzemysłowienie Polski spotkał się z pełnym poparciem posłów reprezentujących tak poszczególne kluby, jak i bezpartyjnych. Uchwalony został wszystkimi głosami posłów biorących udział w obradach.

Ustawa już w tytule określała charakter planu sześcioletniego jako etapu budowy podstaw socjalizmu, charakteryzującego się znacznym podniesieniem poziomu sił wytwórczych kraju. Gwarancją tego procesu miał być szybki rozwój przemysłu wytwarzającego środki produkcji, a także rozwój przemysłu obronnego⁵⁰. Zgodnie z ustawą wartość całego przemysłu uspołecznionego miała wzrosnąć o 158% w porównaniu z 1949 r. Wskaźnik dla przemysłu wielkiego i średniego ustalono na poziomie 236% (1949=100), w tym produkcji środków wytwórczych 254%, a przedmiotów spożycia 211%. W rezultacie udział produkcji środków wytwórczych w przemyśle wielkim i średnim miał podnieść się z 59,1% w 1949 r. do 63,5% w 1955 r., co odpowiadało strukturze radzieckiego przemysłu w 1940 r.⁵¹

Niską rangę produkcji dóbr konsumpcyjnych w przemyśle dużym i średnim zamierzano podnieść w drodze szybkiego rozwoju uspołecznionego przemysłu drobnego. Jednak oprócz przedmiotów spożycia miał on wytwarzać artykuły zaopatrzeniowe dla przemysłu kluczowego. Wielką wagę przywiązywano do równoczesnej aktywizacji te-

---

⁴⁹ Sprawozdanie stenograficzne z 84 posiedzenia Sejmu Ustawodawczego w dniu 20 i 21 lipca 1950 r., szp. 86 i następne.

⁵⁰ Ustawa z dnia 21 lipca 1950 r. o 6-letnim Planie Rozwoju Gospodarczego i Budowy Podstaw Socjalizmu na lata 1950—1955, *DzURP* 1950, nr 37, poz. 344.

⁵¹ K. Secomski, *Podstawowe zadania planu sześcioletniego*, Warszawa 1950, s. 31—32.

renów zacofanych oraz wypierania zakładów prywatnych⁵². W rezultacie udział wytwórczości przedmiotów spożycia w całym przemyśle uspołecznionym miał osiągnąć w 1955 r. poziom 45,9% (w cenach niezmiennych).

Odmienne kształtują się poszczególne wskaźniki planu sześciolletniego, gdy analizujemy cały przemysł uspołeczniony oraz gdy wyłączymy z niego przemysł drobny (por. tabl. 2). Przy pełnej analizie przyrost środków wytwarzania do 1951 r. wykazuje wolniejszy wzrost niż przyrost przedmiotów spożycia, po czym proporcje ulegają odwróceniu. Przyczyna tkwiła w planowym oddaniu do użytku znacznej części potencjału wytwórczego stworzonego od podstaw w pierwszych latach planu sześciolletniego. W wypadku analizowania dynamiki grupy A w przemyśle wielkim i średnim mamy do czynienia ze stałą jej przewagą, małą do 1952 r. i bardzo wyraźną od 1953 r. Zatem powodzenie planu w zakresie podniesienia konsumpcji wyrobów przemysłowych w dużym stopniu uzależnione było od rozwoju uspołecznionego przemysłu drobnego i jego rynkowej orientacji produkcyjnej.

Tablica 2

Plan produkcji przemysłu uspołecznionego na lata 1950—1955
(ceny niezmienne)

Wyszczególnienie	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955
Wartość produkcji (mld zł)	16,9	20,7	25,0	29,0	33,4	38,3	43,8
Wskaźnik wzrostu (1949 = 100)	100,0	122,0	147,3	171,1	197,1	225,8	258,3
Wzrost w porównaniu z rokiem poprzednim	x	22,0	20,7	16,1	15,2	14,6	14,3
Wartość produkcji środków wytwórczych (mld zł)	9,1	11,0	13,0	15,1	17,4	20,3	23,7
Wskaźnik wzrostu (1949 = 100)	100,0	119,7	141,6	164,7	190,2	221,2	258,8

⁵² Wytyczne dla opracowania 6-letniego planu rozwoju i przebudowy drobnego przemysłu, AAN, PKPG, t. 4219, b.p.

Wyszczególnienie	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955
Wartość produkcji przedmiotów spożycia (mld zł)	7,8	9,7	12,0	13,9	16,0	18,0	20,1
Wskaźnik wzrostu (1949 = 100)	100,0	137,3	154,0	178,5	205,3	231,2	257,7
Wartość produkcji przemysłu wielkiego (mld zł)	15,4	18,2	21,3	24,4	27,9	31,9	36,5
Wskaźnik wzrostu (1949 = 100)	100,0	117,6	138,2	158,3	180,8	206,4	236,1
Wartość produkcji środków wytwórczych (mld zł)	9,1	10,8	12,7	14,5	16,9	19,8	23,2
Wskaźnik wzrostu (1949 = 100)	100,0	118,0	138,9	159,4	185,4	216,6	253,7
Wartość produkcji przedmiotów spożycia (mld zł)	6,3	7,4	8,6	9,9	11,0	12,1	13,3
Wskaźnik wzrostu (1949 = 100)	100,0	117,1	137,2	156,7	174,3	191,8	210,7
Udział produkcji środków wytwórczych (%)	59,1	59,3	59,4	59,5	60,6	62,0	63,5
Wartość produkcji przemysłu drobnego (mld zł)	1,5	2,5	3,7	4,6	5,5	6,4	7,3
Wskaźnik wzrostu (1949 = 100)	100,0	166,5	240,2	301,4	362,8	423,6	484,1

Zródło: Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego, Plan 6-letni. 2 Przemysł AAN, PKPG, t. 7234. b p.

Wysokie wskaźniki w całym przemyśle zamierzano osiągnąć opierając się na rezultatach planu trzyletniego, zwłaszcza uzyskanych w latach 1948—1949, kiedy faktycznie rozpoczęto proces podstawowego uprzemysłowienia kraju. Zgodnie z planem sześcioletnim do przemysłu kierowano środki inwestycyjne wartości 2535 mld zł (w cenach 1950 r., przed reformą walutową), z czego 76% na rozbudowę potencjału produkcyjnego środków wytwórczych⁵³. Rozkład nakła-

⁵³ Ustawa z dnia 21 lipca 1950 r. ...

dów wskazywał na zdecydowanie selektywną politykę rozwoju przemysłu. Kazimierz Secomski wyróżnił następujące główne kierunki inwestowania: rozbudowa przemysłu maszynowego, rozwój hutnictwa, rozszerzenie bazy surowcowej oraz stworzenie wielkiego przemysłu chemicznego⁵⁴.

Stefan Jędrychowski podkreślał skokowy charakter rozwoju techniki w planie sześcioletnim. Akcentował tworzenie takich nowych gałęzi produkcji, częściowo zapoczątkowanych w planie trzyletnim, jak: przemysł ciągnikowy, samochodowy, okrętowy, paliw syntetycznych, mas plastycznych i metali nieżelaznych⁵⁵.

W przemyśle budowy maszyn planowano 3,6-krotny wzrost wytwórczości, z jednoczesnym bardzo poważnym rozszerzeniem asortymentu i nowoczesności wyrobów. Zamierzano rozbudować istniejące fabryki obrabiarek i wybudować dwa nowe zakłady. Projektowano uruchomienie produkcji turbin parowych celem zmniejszenia zależności od importu oraz wydatne zwiększenie wytwórczości kotłów, maszyn górniczych, aparatury chemicznej, maszyn papierniczych, włókienniczych, budowlanych i drogowych. W związku z rozwojem przemysłu stoczniowego planowano uruchomienie produkcji szeregu maszyn i urządzeń okrętowych⁵⁶.

Podobnie wielką wagę przywiązywano do rozwoju przemysłu chemicznego. Planowany 3,5-krotny wzrost produkcji miał przekształcić go w drugi, za węglowym, przemysł narodowy. Szczególne preferencje tworzone dla produkcji nawozów sztucznych i kwasu siarkowego. Zapowiadano rozbudowę kombinatów syntezy organicznej i tworzyw sztucznych oraz przemysłu koksochemicznego. Zakładano, że podstawowy przemysł chemiczny stworzy warunki do dwukrotnego wzrostu produkcji barwników oraz czterokrotnego — farb i lakierów. Wytwórczość środków farmaceutycznych miała wzrosnąć siedmiokrotnie, a substancji owadobójczych przeszło ośmiokrotnie.

W hutnictwie wysiłek koncentrowano na ukończeniu pierwszego etapu budowy kombinatu Nowa Huta, rozpoczęciu budowy następnego podobnego obiektu oraz uruchomieniu huty stali szlachetnych. Zamierzano rozbudować i zmodernizować huty w Częstochowie i Ła-

⁵⁴ Secomski, *Podstawowe...*, s. 33.

⁵⁵ S. Jędrychowski, O kilku warunkach wykonania planu sześcioletniego, *Ekonomista* 1950, nr 3, s. 16.

⁵⁶ W. Buch, *Przemysł w planie 6-letnim*, Warszawa 1950, s. 17 i następne.

będach oraz unowocześnić szereg innych obiektów. Produkcja stali surowej w 1955 r. miała dwukrotnie przewyższyć poziom z 1949 r., a wyrobów walcowanych o 113%. W jeszcze szybszym tempie zamierzano rozwijać wytwórczość metali nieżelaznych. Planowana produkcja miedzi elektrolitycznej w wysokości 25 tys. ton była przeszło trzykrotnie wyższa od produkcji z 1949 r. Projektowano zwiększyć produkcję cynku opierając się na surowcach krajowych, oraz uruchomić wytwórczość metali lekkich — aluminium i magnezu. W grupie metali nieżelaznych wyraźnie akcentowane były tendencje do wyeliminowania ich importu. Do rozwoju produkcji maszyn i urządzeń rolniczych przewidywano budowę fabryki maszyn żniwnych oraz rozwinięcie produkcji traktorów z 2,5 tys. szt. w 1949 r. do 11 tys. w 1955 r.

Ważnym kierunkiem industrializacji stał się przemysł środków transportu. Oprócz rozwoju produkcji samochodów ciężarowych i motocykli planowano uruchomienie produkcji samochodów osobowych. Przemysł taboru kolejowego miał w większym zakresie zaspokajać potrzeby wynikające z elektryfikacji kolei.

Forsowne tempo uprzemysłowienia wymagało odpowiedniego rozwoju bazy surowcowo-paliwowej. Postanowiono rozszerzyć badania i poszukiwania geologiczne węgla, ropy naftowej i gazu, rudy żelaza i metali kolorowych oraz surowców mineralnych. Planowano uruchomienie 11 kopalni węgla kamiennego oraz rozbudowę kopalni węgla brunatnego w okolicach Konina. Łącznie z rozbudową i mechanizacją starych kopalni spodziewano się uzyskać do 1955 r. wzrost wydobywania węgla kamiennego o 35% w stosunku do poziomu uzyskanego w 1949 r., a węgla brunatnego o 84%. Szczególnie wysokie przyrosty planowano w wydobywaniu ropy naftowej i rud żelaza. Dzięki przyspieszeniu tempa nowych wierceń i zastosowaniu nowoczesnej techniki zamierzano zwiększyć wydobywanie ropy o 160%, a rud żelaza aż czterokrotnie w stosunku do 1949 r.⁵⁷ W tej dziedzinie również zamierzono zmniejszyć zależność od importu, była to jednak koncepcja zbyt optymistyczna.

Wzrost wydobywania surowców energetycznych, wraz z odpowiednimi inwestycjami energetycznymi, miał przyczynić się do zwiększenia

---

⁵⁷ Obliczono na podstawie *Rocznika Statystycznego 1957*, s. 63 i ustawy z dnia 21 lipca 1950 r. ...

wytwórczości energii elektrycznej 2,3-krotnie. Zamierzano wybudować szereg wielkich elektrowni ciepłych, wyposażonych w nowoczesne urządzenia energetyczne. Uprzemysłowienie i związana z nim urbanizacja kraju wymagały rosnących ilości materiałów budowlanych, stąd w planie sześcioletnim zamierzano dwukrotnie zwiększyć produkcję cementu, uruchomić nowe cegielnie i zakłady prefabrykacji.

Znacznie niższe wskaźniki wzrostu ustalono dla przemysłu lekkiego, zwłaszcza w dziedzinie włókien naturalnych. Produkcja tkania wełnianych i bawełnianych miała podnieść się o 53%. Natomiast wyraźnie preferowano rozwój wytwórczości włókien sztucznych (jedwabiu, stylonu) i wyrobów opartych na włóknach krajowych (len, konopie). O 176% zamierzano zwiększyć produkcję obuwia skórzanego, głównie ze skór świńskich. Większej produkcji na rynek oczekiwano od przemysłu metalowego i elektrotechnicznego. Produkcja motocykli miała być 7,5-krotnie, odbiorników radiowych 4,5-krotnie, a rowerów blisko czterokrotnie wyższa od poziomu z 1949 r. Przed przemysłem rolno-spożywczym postawiono zadanie podwojenia produkcji poprzez rozwój zakładów tłuszczowych, mięsnych, fermentacyjnych i chłodni.

Bardzo ogólnikowo potraktowano w planie przemysł drobny, nakazując podniesienie produkcji rynkowej, z wykorzystaniem lokalnych surowców i odpadów przemysłowych, bez określenia środków. Jego produkcja miała wzrosnąć blisko pięciokrotnie, a udział w całym przemyśle z 8,9% w 1949 r. do 16,7% w 1955 r.⁵⁸

Tablica 3

Ewolucja założeń planu sześcioletniego w zakresie produkcji przemysłowej w latach 1948—1950

Wyszczególnienie	Wytyczne I Kongresu PZPR	Wytyczne Rządu z 30 V 1949	Ustawa z 21 lipca 1950 r.
Produkcja stali (mln t)	3,8	4,0	4,6
Produkcja wyrobów walcowanych (mln t)	2,6	2,8	3,2
Wydobycie węgla kamiennego (mln t)	90—95	95	100

⁵⁸ Ustawa z dnia 21 lipca 1950 r., ...; Secomski, Podstawowe..., s. 50

Wyszczególnienie	Wytyczne I Kongresu PZPR	Wytyczne rządu z 30 V 1949	Ustawa z 21 lipca 1950 r.
Produkcja energii elektrycznej (mld kWh)	15,5—18	18	19,3
Wydobycie ropy naftowej (tys. t)	170	—	394
Wydobycie rudy żelaza (mln t)	1,3	—	3,0
Produkcja kwasu siarkowego (tys. t)	564	540	540
Produkcja nawozów azotowych (tys. t)	200—220	200	230,8
Produkcja traktorów (tys. szt.)	10—12	11	11
Produkcja parowozów (szt.)	300—350	300	315
Produkcja samochodów ciężarowych (tys. szt.)	15	13	25
Produkcja samochodów osobowych (tys. szt.)	7—10	7	12
Produkcja cementu (mln t)	4	4	4,9
Produkcja tkanin bawełnianych (mln m)	550—570	620	607
Produkcja tkanin wełnianych (mln m)	63—66	72	74,9
Produkcja cukru (tys. t)	750	900	1100
Produkcja papieru (tys. t)	400—450	530	530

Zródło: H. Minc, Osiągnięcia i plany gospodarcze, Warszawa 1949, s. 90 i nast.; Uchwała Rady Ministrów z dnia 30 maja 1949 r. w sprawie wytycznych dla opracowania 6-letniego Planu Rozwoju i Przebudowy Gospodarczej Polski, AAN, PKPG, t. 2002, k. 2 i nast.; Ustawa z dnia 21 lipca 1950 r. o 6-letnim Planie Rozwoju Gospodarczego i Budowy Podstaw Socjalizmu na lata 1950—1955, DzURP 1950, nr 37, poz. 344.

Plan sześcioletni zakładał bardziej równomierne rozmieszczenie sił wytwórczych. Projektowano rozwój przemysłowy województw krakowskiego i rzeszowskiego oraz budowę nowych ośrodków skupionych wokół Konina i Kłodawy, Łomży i Ostrołęki oraz Lublina. Przemysł zamierzano lokalizować w dolinie Noteci, w zaniedbanych gospodarczo województwach białostockim, kieleckim, lubelskim i ol-

szyńskim, a także w Warszawie i okolicach, aby zapewnić stolicy „mocny trzon proletariacki”⁵⁹.

Wielkie znaczenie przywiązywano do podniesienia poziomu technicznego przemysłu przez modernizację istniejącego potencjału wytwórczego i tworzenie nowych zakładów dzięki pomocy radzieckiej. Zapowiadano dalszą mechanizację pracy, szersze zastosowanie energii elektrycznej, a także automatyzację niektórych procesów technologicznych. Planowano, że konsekwencją tego będzie wzrost wydajności pracy, poprawa jakości produkcji, zmniejszenie zużycia surowców i paliw, a przede wszystkim zwiększenie asortymentu i nowocześnieści produktów⁶⁰.

Plan sześcioletni zapowiadał awans naszego kraju do grupy państw uprzemysłowionych. Przewidywano więc zmniejszenie dystansu dzielącego Polskę od wysoko rozwiniętych krajów kapitalistycznych. Postawione zadania były bardzo ambitne, ale niekiedy przerastały możliwości realizacji. O zbyt pochopnym ustaleniu niektórych wskaźników planu świadczyć mogą korekty fizycznych rozmiarów produkcji w ciągu 18 miesięcy, jakie upłynęły od Kongresu Zjednoczeniowego do uchwalenia przez Sejm ustawy o planie sześcioletnim (zob. tabl. 3).

Istniało realne niebezpieczeństwo powstania barier związanych z napiętymi bilansami surowcowymi i energetycznymi, brakiem kwalifikowanych kadr, niedostatkami mocy przerobowych wykonawstwa inwestycyjnego czy trudnościami dewizowymi. Do planu włączono szeroko czynnik pozaekonomicznej mobilizacji zatrudnionych do wydajniejszej pracy. Liczono na entuzjazm społeczeństwa, przedkładającego cele przyszłościowe nad doraźne zaspokojenie potrzeb konsumpcyjnych.

Korekty odwołujące uchwalenie planu sześcioletniego sprawiły, że zanim przyjęto plan na lata 1950—1955, Sejm uchwalił jego część w postaci planu rocznego na 1950 r. Wartość produkcji przemysłu uspołecznionego miała osiągnąć 20,5 mld zł (w cenach niezmiennych) i przekroczyć poziom z 1949 r. o 22%⁶¹. Wysoki przyrost produkcji

⁵⁹ Tamże.

⁶⁰ Buch, *Przemysł...*, s. 67 i następne.

⁶¹ W okresie przygotowania planu na 1950 r. szacowano osiągnięcie w 1949 r. wartości produkcji równej 16,8 mld zł. Por. Szczegółowy plan gospodarczy na rok 1950, AAN, PKPG, t. 2192, b.p.

zamierzono osiągnąć, wykorzystując znaczny wzrost nakładów inwestycyjnych w latach poprzednich i w 1950 r. Ich wartość, wraz z nakładami na szkolenie zawodowe, BHP i urzędnicy socjalne, ustalono na 183,5 mld zł (ceny bieżące). Przeszło $\frac{1}{3}$ kwoty skierowano na rozwój przemysłu węglowego, energetycznego, hutniczego i chemicznego⁶². W czerwcu 1950 r. zwiększono kwoty inwestycyjne, kierując dodatkowo do przemysłu ciężkiego 9,7 mld zł, do górnictwa 1,3 mld zł oraz 2,9 mld zł do przemysłu lekkiego⁶³. Celem uzyskania większego wydobycia węgla na potrzeby krajowe i eksport postanowiono wyraźnie zwiększyć zatrudnienie w IV kwartale 1950 r. między innymi drogą zatrudnienia w kopalniach więźniów⁶⁴. W planie zdecydowanie faworyzowano rozwój wytwórczości środków produkcji, szczególnie nowego typu maszyn i urządzeń inwestycyjnych. Przewidywano bardzo szybki rozwój uspołecznionego przemysłu drobnego (o 66,7% w stosunku do 1949 r.), co zapowiadało dalsze przyspieszenie procesu uspołecznienia tej sfery gospodarowania⁶⁵.

Nakłady inwestycyjne na przemysł (w cenach bieżących) o 12% przekroczyły kwoty planowane⁶⁶, ich wartość wyniosła 9,7 mld zł (w cenach 1953 r.) i była o 58% wyższa od wydatkowanej w 1949 r. Zwiększył się do 42,2% udział przemysłu w całości inwestowanych środków. Na rozwój wytwórczości środków produkcji przeznaczono w 1950 r. 7,2 mld zł, czyli podobnie jak w roku poprzednim 75% środków przekazanych do dyspozycji przemysłu⁶⁷.

Zgodnie z komunikatem PKPG plan na 1950 r. został wykonany w 107,4%, a poziom produkcji przemysłu uspołecznionego przekro-

⁶² Ustawa z dnia 19 kwietnia 1950 r. o Narodowym Planie Gospodarczym na rok 1950, *DzURP* 1950, nr 21, poz. 179.

⁶³ Plan dodatkowych inwestycji na 1950 r. z czerwca 1950 r., AAN, PKPG, t. 896, k. 1 (ceny sprzed reformy walutowej).

⁶⁴ Uchwała Prezydium Rządu z dnia 27 września 1950 r. w sprawie zwiększenia wydobycia węgla w IV kwartale 1950 r., AAN, PRM, t. 23178, k. 2749.

⁶⁵ Sprawozdanie stenograficzne z 78 posiedzenia Sejmu Ustawodawczego w dniu 4 kwietnia 1950 r., szp. 9 i następne; Uchwała Prezydium Rządu z dnia 8 listopada 1950 r. w sprawie zwiększenia produkcji artykułów masowego spożycia przez uspołecznione zakłady drobnej wytwórczości, AAN, PRM, t. 23179, k. 3276.

⁶⁶ Gospodarka narodowa w roku 1950. Część tabelaryczna, AAN, PKPG, t. 892, k. 31.

⁶⁷ Jednolite liczby inwestycyjne (wrzesień 1954), AAN, PKPG, t. 2217 b.p.

czył stan z 1949 r. o 30,8%. Ponieważ podstawę konstrukcji planu stanowił poziom produkcji w 1949 r., można określić wartość produkcji w 1950 r. na 22,0 mld zł (w cenach niezmiennych)⁶⁸. W 1950 r., pod wpływem korzystnej sytuacji w rolnictwie i dobrego zaopatrzenia zakładów w surowce, tempo przyrostu produkcji przedmiotów spożycia (wzrost o 33,4%) wyprzedziło wytwórczość dóbr inwestycyjnych (wzrost o 28,6%). W konsekwencji udział tych ostatnich obniżył się z 54% w 1949 r. do 53,1%⁶⁹.

Wyniki 1950 r. stanowiły dobrą zapowiedź pomyślnej realizacji całego planu sześcioletniego, mogły być powodem nadmiernego optymizmu i wiary w wielkie możliwości gospodarki polskiej. Ogólnie pozytywne wyniki produkcyjne przysłoniły odcinkowe niepowodzenia. Zaliczyć do nich można niskie wykonanie planu wytwórczości szeregu ważnych wyrobów: turbin wodnych (w 19%), rudy miedzi (w 19%), kotłów parowych (w 64%), urządzeń hutniczych (w 85%), parowozów normalotorowych (w 86%). Sygnalizowały one trudności w terminowym przekazywaniu inwestycji, opanowaniu produkcji nowych wyrobów, a także rytmiczności produkcji. Ogniwa decyzyjne traktowały ten stan jako zjawisko przejściowe, które można było zlikwidować.

Pojawiły się także sygnały wskazujące na zagrożenie środowiska wywołane intensywną działalnością gospodarczą. W Zagłębiu Węglowym pospieszna likwidacja filarów ochronnych pod miastami powodowała straty w budynkach mieszkalnych⁷⁰.

Produkcja całego przemysłu wzrosła o 27,8%, czyli mniej od uspołecznionego, co było spowodowane spadkiem wytwórczości przemysłu prywatnego o 30%⁷¹. W wyniku stosowania polityki ograniczania liczba zakładów nie uspołecznionych obniżyła się o 8%, a zatrudnienie

⁶⁸ W innych opracowaniach podano wartość 22,3 mld zł i 22,4 mld zł oraz wzrost do 1949 r. w granicach 32%. Różnice wynikały z przyjętego szacunku produkcji w 1949 r. I tak w planie sześcioletnim mamy 16 957 mln zł, zaś w ocenie gospodarki w latach 1949—1950 — 16 882,2 mln zł. Por. PKPG, Plan 6-letni. 2. Przemysł, AAN, PKPG, t. 7284, s. 1; Gospodarka narodowa w 1950. Część tabelaryczna..., k. 31.

⁶⁹ Rozwój gospodarki narodowej Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w latach 1945—1954. II. Przemysł, AAN, PKPG, t. 689, b.p.

⁷⁰ Sprawozdanie Komisji powołanej uchwałą Prezydium Rządu dla zbadania zniszczeń górniczych w m. Dąbrowa Górnicza, AAN, PRM, t. 23176, k. 1731.

⁷¹ Rozwój gospodarki narodowej Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej...

nie aż o 61%⁷². Jednocześnie w połowie 1950 r. zlikwidowano samorząd przemysłowy reprezentujący interesy firm prywatnych. Funkcje izb przemysłowo-handlowych przejął Centralny Urząd Drobnej Wytwórczości⁷³. Lukę po przemyśle nie uspołecznionym częściowo wypełniły drobne zakłady spółdzielcze i państwowe. Produkcja przemysłu spółdzielczego wzrosła z 0,5 mld zł w 1948 r. do 0,9 mld zł w 1949 r. i 2,0 mld w 1950 r. (w cenach niezmiennych). Podniosła się także wytwórczość drobnego przemysłu państwowego z 2,1 mld zł w 1949 r. do 3,4 mld zł w 1950 r.⁷⁴

W 1950 r. nasilił się proces likwidacji rzemiosła indywidualnego poddanego drenażowej polityce finansowej. Liczba warsztatów spadła o 21%, zatrudnienie o 34%, a wartość obrotów osiągnęła 75% poziomu z 1949 r.⁷⁵

Zmiany struktury własnościowej w przemyśle drobnym nie wpłynęły na realizację jego planów produkcyjnych. Niepokój budził natomiast, rosnący kosztem zaspokojenia potrzeb rynku, udział wyrobów służących zaopatrzeniu przemysłu wielkiego i średniego.

Znacznie poważniejsze, z daleko sięgającymi skutkami społeczno-ekonomicznymi, były decyzje podjęte w 1950 r. dotyczące rozwoju przemysłu obronnego⁷⁶. Wynikały one z zaostrzającej się sytuacji międzynarodowej (pod wpływem toczącej się wojny koreańskiej). Wysiłek na rzecz szybkiego wzmocnienia obronności kraju, angażując najlepsze siły i środki, wymagał zasadniczej rewizji wielu założeń planu sześcioletniego.

REWIZJE I KOREKTY

Możliwość zmian w planie sześcioletnim legalizowało obwieszczenie Prezydenta Rzeczypospolitej z listopada 1950 r., upoważniające rząd do wnoszenia poprawek i uzupełniania zadań w ramach rocz-

⁷² Przemysł prywatny w latach 1946—1950, AAN, PKPG, t. 4217, b.p.

⁷³ Ustawa z dnia 7 marca 1950 r. o Centralnym Urzędzie Drobnej Wytwórczości, *DzURP 1950*, nr 10, poz. 104.

⁷⁴ Rozwój gospodarki narodowej Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej...

⁷⁵ Wiśniewski, *Rzemiosło...*, s. 22 i następne.

⁷⁶ Por. Protokół z konferencji w dniu 10 X 1950 r. u przewodniczącego PKPG w sprawie realizacji uchwały Prezydium Rządu z 20 VIII 1950 r. dotyczącej uruchomienia produkcji nowego sprzętu lekkiego w wytwórniach sprzętu komunikacyjnego, AAN, PKPG, t. 421, b.p.; Protokół z konferencji

nych narodowych planów gospodarczych⁷⁷. Nanoszenie korekt wyjęte zostało spod kontroli społecznej, gdyż ich charakter przesądzały — często nie publikowane — uchwały Prezydium Rządu, co świadczyło o postępującej centralizacji władzy gospodarczej. Dla badaczy oznacza to poważne utrudnienia w analizie zmian w planach oraz ich konfrontacji z rzeczywistością gospodarczą. Nierzadko wielkość planowanej produkcji przemysłowej można ocenić tylko na podstawie wskaźników jej wykonania.

Już w planie na 1951 r. skorygowano wskaźniki wzrostu produkcji ze 120,7% na 123,4% (wykonanie w 1950 r. = 100)⁷⁸. Jednocześnie ustalono wartość planowanej produkcji przedsiębiorstw uspołecznionych w 1951 r. na 28 mld zł. Oznaczało to zmianę w obliczeniu wartości produkcji w roku poprzednim z 22,0 do 22,6 mld zł oraz w 1949 r. z 16,9 do 17,3 mld zł, czyli w granicach 3%⁷⁹. Dostępne źródła nie podają powodów korekty wartości produkcji.

W planie na 1951 r. zwiększone zostały zadania nie tylko dla górnictwa, przemysłu ciężkiego i chemicznego, ale także dla przemysłu rolno-spożywczego i lekkiego⁸⁰. Hilary Minc za centralne zadanie planu uznał zwiększenie wydobycia węgla, rozwój górnictwa i przetwórstwa miedzi, zwiększenie produkcji żelaza, maszyn, sprzętu elektrotechnicznego, wyrobów chemicznych oraz artykułów konsumpcyjnych⁸¹. W przemyśle wielkim i średnim udział wytwórczości środków produkcji miał podnieść się z 56,8% w 1949 r. do 57,3% w 1951 r.

---

odbytej w dniu 12 X 1950 r. u przewodniczącego PKPG w sprawie stanu prac nad przygotowaniem produkcji specjalnej w Hucie Stalowa Wola, AAN, PKPG, t. 421, b.p.

⁷⁷ Obwieszczenie prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 10 listopada 1950 r. o sprostowaniu błędów w ustawie o 6-letnim Planie Rozwoju Gospodarczego i Budowy Podstaw Socjalizmu na lata 1950—1955, *DzURP* 1950, nr 53, poz. 488.

⁷⁸ Ustawa z dnia 2 marca 1951 r. o Narodowym Planie Gospodarczym na rok 1951, *DzURP* 1951, nr 18, poz. 146.

⁷⁹ Obliczono na podstawie: Projekt szczegółowego planu gospodarczego na rok 1951, AAN, PKPG, t. 2201, b.p.; Wskaźniki rozwoju gospodarki narodowej w latach 1946—1955, AAN, PKPG, t. 2012, b.p.; Szczegółowy Narodowy Plan Gospodarczy na rok 1952. II. Program produkcji, a) przemysł, AAN, PKPG, t. 981, k. 1.

⁸⁰ Projekt uchwały Rady Ministrów z dnia 29 lipca 1950 r. w sprawie wytycznych dla opracowania Narodowego Planu Gospodarczego na rok 1951, AAN, PKPG, t. 919, b.p.

⁸¹ H. Minc, Zadania gospodarcze na 1951 r., *Nowe Drogi* 1951, nr 1, s. 53.

Zapowiedziano zwiększenie nakładów inwestycyjnych na przemysł o 32% w porównaniu z 1950 r., w tym na rozwój wytwórczości środków produkcji o 35%. Udział przemysłu w ogólnej kwocie inwestycyjnej ustalono na poziomie 43,8% (w cenach bieżących)⁸².

Dalsza korekta zadań dla przemysłu nastąpiła po uchwaleniu planu rocznego, w miarę dalszego komplikowania się sytuacji międzynarodowej. Mówił o tym na VI Plenum KC PZPR w lutym 1951 r. Bolesław Bierut, podkreślając, że: „...wspólnym obowiązkiem wszystkich krajów, które rozwijają twórcze i pokojowe budownictwo na bazie nowej, socjalistycznej ekonomiki, w oparciu o władzę ludową i nowy ustrój społeczny — jest uczynić wszystko, aby zabezpieczyć swe pokojowe budownictwo przed groźbą imperialistycznej napaści”⁸³. W konsekwencji z determinacją przystąpiono do zwiększania produkcji na cele obronne, kosztem innych dziedzin. Między innymi zmniejszono zamówienia inwestycyjne w Związku Radzieckim dla przemysłu lekkiego (zamiast 5 zakładów przędzalniczych, tylko 3)⁸⁴. PKPG podjęła decyzję o przekazaniu przez poszczególne resorty cywilne najlepszych i najnowocześniejszych obrabiarek, maszyn do obróbki plastycznej i spawarek zakładom zbrojeniowym⁸⁵. Powstały kompleksowe programy rozwoju różnych działów przemysłu obronnego, zarówno w nowych zakładach, jak i starych, których odbudowy ze zniszczeń wojennych poprzednio zaniechano⁸⁶.

W całym przemyśle, wobec dotkliwych deficytów, głoszono potrzebę ograniczenia zużycia paliw i surowców — zwłaszcza importowanych, upowszechnienia substytutów oraz dalszego wzmoczenia poszukiwań geologicznych na terenie kraju. Trudności zaopatrzeniowe

---

⁸² O. Lange, Polskie gospodarstwo narodowe w drugim roku planu 6-letniego, *Ekonomista* 1951, nr 2, s. 4; Projekt szczegółowy planu gospodarczego na rok 1951. IV. Inwestycje i budownictwo, AAN, PKPG, t. 2202, b.p.

⁸³ B. Bierut, Walka narodu polskiego o pokój i plan sześcioletni, Warszawa 1951, s. 10.

⁸⁴ Protokół z 21 V 1951 r. o zmniejszeniu ilości sprzętu dostarczanego z ZSRR do Polski dla fabryk przędzalniczych, AAN, PKPG, t. 2983, b.p.

⁸⁵ Por. Pismo PKPG do Centralnego Urzędu Szkolenia Zawodowego z dnia 8 XII 1951 r., AAN, PKPG, t. 369, b.p. Także pisma do innych resortów.

⁸⁶ Por. protokół z konferencji odbytej w PKPG w dniu 7 V 1953 r. w sprawie produkcji sprzętu i urządzeń łączności na potrzeby Sił Zbrojnych, pod przewodnictwem H. Minca, AAN, PKPG, t. 72, b.p. Zob. także AAN, PKPG, t. 16.

spowodowały konieczność zmniejszenia w trakcie realizacji planu 1951 r. wartości produkcji globalnej przemysłu uspołecznionego o 0,5 mld zł (do 27,5 mld zł)⁸⁷.

Udział nakładów inwestycyjnych na przemysł w 1951 r. sięgał (w cenach bieżących) 44,7% całych kwot inwestycyjnych gospodarki narodowej. W wielkościach bezwzględnych nakłady wyniosły 10,5 mld zł i przewyższały poziom z 1950 r. o 9%. Pogłębiły się dysproporcje między nakładami na poszczególne grupy. Podczas gdy w 1950 r. na przemysł wytwarzający środki produkcji wydano 31,6% ogólnych sum inwestycyjnych, a na produkcję przedmiotów spożycia 10,6%, to w 1951 r. odpowiednie wskaźniki wyniosły 34,3% oraz 7,3%⁸⁸.

Nastąpiło zatem wyraźne ograniczenie środków kierowanych na rozwój wytwórczości przedmiotów konsumpcji. Ich dopływ gwarantować miało podjęcie produkcji ubocznej przez państwowy przemysł kluczowy z odpadów powstających w wytwórczości podstawowej⁸⁹. Znacznie podwyższony, a przede wszystkim zrewidowany plan produkcji przemysłowej na 1951 r. wykonany został w 100,8%. Według komunikatu PKPG wytwórczość przedsiębiorstw uspołecznionych podniosła się o 24,4% w stosunku do 1950 r.⁹⁰ Powyższe wskaźniki pozwalają na oszacowanie wartości produkcji przemysłu uspołecznionego w 1951 r. na 28,2 mld zł. (Przyjmując zakładany uprzednio niższy plan na 1951 r. otrzymamy wartość produkcji równą 27,7 mld zł i wzrost w stosunku do 1950 r. o 22,4%)⁹¹.

W wielu dziedzinach wyniki znacznie odbiegały od planowanych. W produkcji traktorów zrealizowano 75% planu, cukru — 79%, ropy naftowej — 86%, cementu — 93%, surówki żelaza — 97%. Pogłę-

⁸⁷ Szczegółowy Narodowy Plan Gospodarczy na rok 1952. II. Program produkcji, a) przemysł..., k. 1.

⁸⁸ Sprawozdanie z wykonania planu inwestycyjnego na rok 1951, AAN, PKPG, t. 2041, b.p.; Obliczenia na podstawie: Jednolite liczby inwestycyjne...

⁸⁹ Uchwała nr 219 z dnia 17 marca 1951 r. w sprawie podjęcia przez przemysł państwowy ubocznej produkcji przedmiotów bezpośredniego spożycia z odpadków powstałych przy produkcji podstawowej oraz o utworzeniu „Funduszu popierania produkcji ubocznej”, AAN, PRM, t. 28799, k. 974.

⁹⁰ Drugi rok planu sześcioletniego, *Gospodarka Planowa* 1952, nr 4, s. 3; Komunikat PKPG o wykonaniu Narodowego Planu Gospodarczego w roku 1951, *Gospodarka Planowa* 1952, nr 2, s. 4.

⁹¹ Podobny wskaźnik wzrostu uzyskaliśmy w oparciu o dane przyjmujące produkcję w 1950 r. wartości 22,4 mld zł. Zob. Wytyczne do opracowania Narodowego Planu Gospodarczego na rok 1952, AAN, PKPG, t. 2216, s. 1.

były się trudności w uruchomieniu nowych zakładów produkcyjnych oraz modernizacji istniejących. Występowały poważne problemy związane z wdrażaniem nowych technik i technologii. Zbyt wolno przebiegały procesy inwestycyjne, a opóźnienia notowano na tak priorytetowych budowach jak kombinat hutniczy w Nowej Hucie czy elektrownia Jaworzno II. Przemysł odczuwał braki nie tylko dostaw importowych, ale także surowców krajowych pochodzenia rolniczego. Trudności energetyczne zmusiły do wprowadzenia zakazu dla niektórych zakładów pobierania energii elektrycznej przez kilka godzin dziennie w miesiącach zimowych⁹². Produkcję charakteryzowała niska jakość oraz odbiegający od potrzeb asortyment wyrobów. W przemyśle naftowym, okrętowym, cementowym, włókienniczym i mięsnym wystąpiły poważne opóźnienia w stosunku do ustaleń planu sześcioletniego. Sytuację w dziedzinie wytwórczości przedmiotów konsumpcyjnych komplikowało nieustające dążenie do likwidacji zakładów prywatnych. Działalność powołanego w maju 1951 r. Ministerstwa Przemysłu Drobno i Rzemiosła⁹³ nakierowana była na szybki rozwój państwowego przemysłu terenowego oraz spółdzielni pracy i rzemieślniczych. Wartość produkcji państwowego przemysłu drobnego wzrosła w 1951 r. dwukrotnie, jednak dotyczyło to głównie wyrobów zaopatrzeniowo-inwestycyjnych⁹⁴. Podobnie w spółdzielczości pracy produkcja w 1951 r. była o 120% wyższa niż w roku poprzednim. Jednak i tam priorytet uzyskały wyroby zaliczane do grupy A⁹⁵.

Natomiast liczba zakładów przemysłowych sektora prywatnego obniżyła się o 28%, a zatrudnienie o 29%. Liczba indywidualnych zakładów rzemieślniczych zmniejszyła się o 5,7 tys.⁹⁶ Luki tej nie był w stanie wypełnić sektor uspołeczniony, coraz bardziej odrywany

⁹² Uchwała nr 860 Prezydium Rządu z dnia 8 grudnia 1951 r. w sprawie regulowania poboru energii elektrycznej w okresie zimowym 1951/1952, AAN, PRM, t. 28805, k. 185.

⁹³ Ustawa z dnia 25 maja 1951 r. o urzędzie Ministra Przemysłu Drobno i Rzemiosła, *DzURP* 1951, nr 32, poz. 247.

⁹⁴ Analiza wykonania planu 6-letniego (1949—1955) przez drobną wytwórczość, AAN, PKPG, t. 5673, b.p.

⁹⁵ Ocena wykonania planu 6-letniego przez spółdzielczość pracy, AAN, PKPG, t. 5673, b.p.

⁹⁶ Przemysł prywatny, stan na 31 XII 1951 r., AAN, PKPG, t. 4217, b.p.; Wiśniewski, *Rzemiosło...*, s. 22.

od produkcji rynkowej. Społeczne konsekwencje forsownej industrializacji i zbrojeń odczuwała przede wszystkim klasa robotnicza. Ekstensywny wzrost produkcji przemysłu ciężkiego negatywnie odbijał się na warunkach pracy i płacy robotników. Po wysunięciu przez VI Plenum KC PZPR w 1951 r. zadania zwiększenia produkcji węgla, przedłużono czas pracy w kopalniach. Stało się to powodem strajków w Zagłębiu Dąbrowskim (kopalnie: „Czerwona Gwardia”, „Jowisz”, „Kazimierz”, „Grodziec”). Odpowiedzią władz była krytyka górniczych organizacji partyjnych i wezwanie do rozwinięcia działań politycznych, zmierzających do likwidacji powodów niezadowolonia, którego źródłem — według władz — była akcja sił wrogich Polsce Ludowej⁹⁷. Negowano ujemny wpływ na położenie ludności przyspieszenia podstawowego uprzemysłowienia. W założeniach planu na 1952 r. jako główne cele stawiano: intensywny rozwój bazy paliwowej i energetycznej, wzrost wydobycia surowców, przyspieszenie tempa rozwoju hutnictwa żelaza i przemysłu maszynowego, podniesienie produkcji i likwidację opóźnień w przemyśle chemicznym i materiałów budowlanych. Akcentowano również „...wydatne rozszerzenie asortymentów, polepszenie i zwiększenie produkcji przedmiotów spożycia”⁹⁸. Zapowiadano uruchomienie wytwórczości artykułów rynkowych w zakładach, które wykonywały dotychczas produkcję o charakterze inwestycyjnym. Jednocześnie wezwano do ograniczenia zużycia surowców i materiałów oraz lepszego wykorzystania potencjału wytwórczego i siły roboczej⁹⁹.

Wobec ewidentnych wad wskaźnika produkcji globalnej jako podstawowego miernika oceny przedsiębiorstw położono nacisk nie tylko na wykonanie zadań wartościowych planu, ale także w zakresie asortymentu i jakości wyrobów, z uwzględnieniem obniżki kosztów oraz pełnej realizacji akumulacji. Do ważnych zagadnień zaliczono usprawnienie kooperacji między zakładami produkcyjnymi. W obliczu za-

---

⁹⁷ Do członków partii powiatu będzińskiego. List KC PZPR, w: *O budownictwie partyjnym. Uchwały Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej 1949—1953*, Warszawa 1954, s. 225 i następne.

⁹⁸ Uchwała Prezydium Rządu nr 39a z dnia 2 lutego 1952 r. w sprawie: Narodowego Planu Gospodarczego na rok 1952, AAN, PKPG, t. 2219, s. 28 i następne.

⁹⁹ B. Bierut, *O umocnienie spójni między miastem i wsią w obecnym okresie budownictwa socjalistycznego*, Warszawa 1952, s. 130.

łamującej się równowagi rynkowej nałożono obowiązek przestrzegania dyscypliny wydatów, zwłaszcza z funduszu płac, oraz walki z nadmiernymi zapasami.

Szereg problemów, którym nie podołano w 1951 r., zamierzano rozwiązać w roku następnym. Jednak wbrew nadziejom stawały się one trwałymi słabościami forsownego wzrostu przemysłowego.

W przygotowywanych w połowie 1951 r. wytycznych do planu na 1952 r. produkcję przemysłową przedsiębiorstw uspołecznionych zamierzano zwiększyć o 22,4% w stosunku do wykonania w 1951 r. Wyższe wskaźniki planowano dla przemysłu ciężkiego (o 29,1%) i chemicznego (o 27,5%)¹⁰⁰. W ustawie o planie gospodarczym przyjęto 39,9 mld zł jako wartość produkcji globalnej. W planie ponownie wskazano na zdecydowaną wolę władz forsowania wysokiego tempa uprzemysłowienia. Produkcja miała wzrosnąć o 22,3% w stosunku do 1951 r., przy znacznej rozpiętości dynamiki w poszczególnych gałęziach. Dla grupy A¹⁰¹ przewidziano wzrost o 28,7%, a dla grupy B —

Tablica 4

Roczne plany produkcji przemysłu uspołecznionego
w latach 1950—1955

Wyszczególnienie	1950	1951	1952	1953	1954	1955
Wartość produkcji według ustawy o planie sześciolletnim (mld zł, ceny niezmiennie)	20,7	25,0	29,0	33,4	38,3	43,8
Rok poprzedni = 100	122,0	120,7	116,1	115,2	114,6	114,3
Przyrosty produkcji według planów rocznych (rok poprzedni = 100)	122,0	123,4	122,3	113,1	109,5	108,3

Źródło: Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego. Plan 6-letni. 2. Przemysł, AAN, PKPG, t. 7284, b.p. i zestawienia autora.

¹⁰⁰ Wytyczne dla opracowania Narodowego Planu Gospodarczego na rok 1952, AAN, PKPG, t. 2216, s. 1—4.

¹⁰¹ Ustawa z dnia 28 marca 1952 r. o Narodowym Planie Gospodarczym na rok 1952, DzURP 1952, nr 20, poz. 128. Konfrontacja wartości produkcji ze wskaźnikiem wzrostu pozwala stwierdzić, że do obliczeń przyjęto poziom

tylko o 16,5%. Podobnie jak w 1951 r. wskaźnik wzrostu przekroczył poziom przyjęty w ustawie o planie sześcioletnim (por. tabl. 4).

W liczbach bezwzględnych plan roczny na 1952 r. przekroczył wartość produkcji przemysłowej ustalonej w planie sześcioletnim na rok 1953.

Charakteryzując plan przemysłowy na 1952 r. Eugeniusz Szyr mówił: „Czołowym zadaniem planu jest utrwalenie niezależności kraju i wzmocnienie jego obronności, rozwój socjalistycznego systemu produkcji, dalsze ograniczenie i wypieranie elementów kapitalistycznych, pokonywanie dysproporcji istniejących w gospodarce narodowej i niedopuszczenie przez planowe działanie możliwości powstania nowych dysproporcji w rozwoju gospodarki narodowej. Zadania te można wykonać jedynie drogą przyspieszenia rozwoju socjalistycznego przemysłu i jego podstawowej dźwigni — ciężkiego przemysłu”¹⁰². Za główne cele działań podejmowanych w przemyśle E. Szyr uznał dalszy wzrost produkcji węgla, maszyn i wyrobów chemicznych, rozwój przemysłu metali nieżelaznych oraz modernizację i lepsze wykorzystanie istniejącego potencjału wytwórczego.

Do przemysłu kierowano 48,7% wszystkich środków inwestycyjnych, w tym 41,1% na rozwój produkcji grupy A. Zakładano zwiększenie udziału grupy A w inwestycjach z 82,7% w 1951 r. do 84,5% w 1952 r.¹⁰³ Priorytet w przydziale środków uzyskały: rozwój bazy paliwowej i energetycznej, produkcja surowców hutniczych, przemysł maszynowy, chemiczny i materiałów budowlanych.

Pogłębiająca się nierównowaga rynkowa zmuszała do zwiększenia produkcji dóbr konsumpcyjnych. Jednak w planie przyjęto znacznie niższy wzrost od przeciętnego dla całej wytwórczości. Wzrost ten nastąpić miał głównie dzięki zorganizowaniu wytwórczości ubocznej. Nakłady na przemysł wytwarzający przedmioty spożycia planowane na 1952 r. stanowiły tylko 2,2 mld zł wobec 3,1 mld zł przyjętych w ustawie o planie sześcioletnim¹⁰⁴.

W toku realizacji zadań dokonano zwiększenia planu inwestycyjno-produkcyjnego w 1951 r. w wysokości 27,7 mld zł, zaś w 1950 r. — 22,6 mld zł. Sprawozdanie stenograficzne ze 103 posiedzenia Sejmu Ustawodawczego w dniach 27 i 28 marca 1952 r., szp. 7.

¹⁰² E. Szyr, „Węzłowe zadania gospodarcze, *Nowe Drogi* 1951, nr 6, s. 50.

¹⁰³ Uchwała Prezydium Rządu nr 39a z dnia 2 lutego 1952 r. ..., s. 69; Ustawa z dnia 28 marca 1952 r. ...

¹⁰⁴ Tamże.

nego. Dodatkowe środki otrzymały: górnictwo, hutnictwo i przemysł chemiczny.

Podjęte zostały decyzje o budowie dużej elektrowni w Skawinie, wzmoczeniu prac przy wznoszeniu kombinatu Nowa Huta, zwiększeniu produkcji maszyn rolniczych¹⁰⁵.

Udział przemysłu w planowanych ogólnych kwotach inwestycyjnych gospodarki podniósł się do 53,6%¹⁰⁶.

W rzeczywistości inwestycje przemysłowe w 1952 r. osiągnęły rekordowy poziom, gdyż ich udział w całości nakładów wzrósł do 54,2% w cenach bieżących i do 50,9% w cenach z 1953 r. Wartość nakładów (w cenach z 1953 r.) wyniosła 15,2 mld zł, z czego 12,7 mld zł wydatkowano na przemysł wytwarzający środki produkcji¹⁰⁷. Jedynie w przemyśle maszynowym uruchomiono ponad 130 prototypów ważniejszych maszyn i urządzeń, wydatnie zwiększono liczbę linii obróbczych i montażowych¹⁰⁸. Jednocześnie wiele ważnych obiektów nie zostało oddanych do użytku. Pracy nie podjęły między innymi walcownie średnie Huty im. J. Stalina w Łabędach, niektóre obiekty hut Łaziska i 1 Maja, Zakładów Górniczo-Hutniczych w Bolesławiu oraz szereg turbozespołów¹⁰⁹.

Realizacja planu produkcji napotykała coraz silniej ujawniające się trudności i dysproporcje. Wydłużała się lista artykułów deficytowych. Niepowodzenia notowano w młodym przemyśle zbrojeniowym, gdzie nie osiągnano planowanego tempa rozwoju¹¹⁰.

¹⁰⁵ Uchwała nr 984/52 Prezydium Rządu z dnia 15 listopada 1952 r. w sprawie budowy dużej elektrowni w Skawinie, AAN, PRM, t. 28820, k. 45; Uchwała nr 1211/52 Prezydium Rządu w sprawie wzmocnienia tempa realizacji budowy kombinatu Nowa Huta, AAN, PRM, t. 28822, k. 283; Uchwała nr 635/52 Prezydium Rządu z dnia 30 lipca 1952 r. w sprawie rozszerzenia bazy produkcyjnej maszyn i narzędzi rolniczych, AAN, PRM, t. 28817, k. 132.

¹⁰⁶ Uchwała nr 540/52 Prezydium Rządu z dnia 4 lipca 1952 r. w sprawie zmian w planie inwestycyjnym na rok 1952, AAN, PKPG, t. 2046, b.p.; Sprawozdanie z wykonania planu inwestycyjnego na rok 1952 (stan na 31 XII 1952 r.), AAN, PKPG, t. 2085, b.p.

¹⁰⁷ Jednolite liczby inwestycyjne...; Sprawozdanie z wykonania planu inwestycyjnego na rok 1952...

¹⁰⁸ Szczegółowy Narodowy Plan Gospodarczy na rok 1953. III. Program rozwoju techniki. Ministerstwo Przemysłu Maszynowego, AAN, PKPG, t. 1065, b.p.

¹⁰⁹ Spis ważniejszych obiektów inwestycyjnych przemysłowych nie oddanych do użytku w 1952 r., AAN, PKPG, t. 2957, b.p.

¹¹⁰ Notatka z dnia 20 X 1952 r., AAN, PKPG, t. 2, b.t., b.p.

Szczególne trudności wywoływały niedostateczne dostawy głównie stali jakościowych z przemysłu hutniczego. Odczuwał to przemysł lotniczy, zbrojeniowy i motoryzacyjny. Między innymi brak odpowiednich blach pancernych powodował opóźnienia w uruchomieniu produkcji czołgów¹¹¹.

W rezultacie produkcja przemysłowa okazała się niższa od planowanej o około 2%. Władze gospodarcze przyznały, że przyjęte w planie tempo wzrostu produkcji przemysłowej było za wysokie w stosunku do możliwości techniczno-organizacyjnych, głównie w zakresie zapewnienia równomiernego zaopatrzenia surowcowo-materiałowego¹¹². Nie wykonało planu hutnictwo żelaza i niektórych metali nieżelaznych, górnictwo węglowe, przemysł obrabiarkowy, taboru kolejowego, motoryzacyjny, chemiczny, cementowy i bawełniany¹¹³. Niedostateczne dostawy surowców pochodzenia rolniczego wpłynęły na złe wyniki przemysłu spożywczego. Trudności zaopatrzeniowe odczuwały także inne gałęzie przemysłu¹¹⁴. Podjęto gorączkowe działania na rzecz poprawy sytuacji surowcowej przemysłu lekkiego. Przystąpiono do prac nad aklimatyzacją bawełny w naszym kraju oraz organizacją zbiórki odpadków włókienniczych¹¹⁵. Na wielką skalę podjęto akcję organizowania dostaw złomu stalowego¹¹⁶.

Nasilały się zjawiska niepełnego wykorzystania mocy produkcyjnych i wadliwie działającej kooperacji. W przemyśle ciężkim nara-

¹¹¹ Notatka dotycząca sytuacji na odcinku dostaw materiałowych przez resort Ministerstwa Hutnictwa dla Ministerstwa Przemysłu Maszynowego z dnia 22 V 1952 r., AAN, PKPG, t. 369, b.p.; Pismo do Przewodniczącego PKPG wicepremiera H. Minca z 30 IV 1952 r., AAN, PKPG, t. 369, b.p.

¹¹² Uchwała Rady Ministrów nr 122/53 z dnia 7 lutego 1953 r. w sprawie Narodowego Planu Gospodarczego na rok 1953, AAN, PKPG, t. 2264, s. 1.

¹¹³ Komunikat PKPG o wykonaniu Narodowego Planu Gospodarczego w roku 1952, *Gospodarka Planowa* 1953, nr 2, s. 2; Zestawienie zbiorcze z Narodowego Planu Gospodarczego na rok 1954. Dział: Program produkcji przemysłowej, AAN, PKPG, t. 2278, s. 1—3.

¹¹⁴ Realizacja planu w trzecim roku 6-letki, *Gospodarka Planowa* 1953, nr 3, s. 6.

¹¹⁵ Por. Uchwała nr 221/52 Prezydium Rządu z dnia 29 marca 1952 r. w sprawie aklimatyzacji bawełny w Polsce, AAN, PRM, t. 28812, k. 464; Uchwała nr 474/52 Prezydium Rządu z dnia 4 czerwca 1952 r. w sprawie wzmoczenia dostaw szmat i innych odpadków włókienniczych, AAN, PRM, t. 28815, k. 72.

¹¹⁶ Uchwała nr 629/52 Prezydium Rządu z dnia 30 lipca 1952 r. w sprawie dodatkowych dostaw złomu stalowego w 1952 r., AAN, PRM, t. 28817, k. 46.

stał problem nienadążania hutnictwa za potrzebami materiałowymi producentów maszyn. Cała gospodarka cierpiała z powodu niedostatecznego rozwoju energetyki, co groziło dalszymi poważnymi konsekwencjami w następnych latach¹¹⁷.

Nastąpiło zmniejszenie dynamiki rozwojowej przemysłu. Według danych PKPG produkcja przedsiębiorstw uspołecznionych przekroczyła poziom z 1951 r. o około 20%. Pozwala to ustalić jej wartość na 33,2 mld zł¹¹⁸.

W 1952 r. wystąpiło bardzo silne zróżnicowanie dynamiki poszczególnych grup przemysłu. Wytwórczość środków produkcji wzrosła o 22,8%, przedmiotów spożycia zaś tylko o 15,8¹¹⁹. W powiązaniu z dalszym spadkiem produkcji prywatnego przemysłu i rzemiosła wyraźnie pogorszyło się zaopatrzenie rynku w artykuły przemysłowe. Wśród załóg zakładów produkcyjnych utrzymywało się napięcie spowodowane stałym podnoszeniem norm, niedostatecznym wzrostem płac i trudnościami aprowizacyjnymi. W górnictwie węglowym niezadowolenie budziło zmniejszenie deputatów. Nastroje wśród górników udzielały się nawet zatrudnionym w kopalniach żołnierzom¹²⁰.

Sygnaly te nie wpływały na decyzje gospodarcze. W przygotowanych w połowie 1952 r. wytycznych do planu na 1953 r. dalej forsowano wysokie tempo uprzemysłowienia. Produkcja miała wzrosnąć o 19,4% w stosunku do roku poprzedniego, ze szczególnym uwzględnieniem wytwórczości środków produkcji¹²¹. Zamierzano między innymi znacznie zwiększyć produkcję samolotów i silników lotniczych.

¹¹⁷ Zob. Notatka wyjaśniająca do projektu uchwały Prezydium Rządu w sprawie wytycznych dla opracowania NPG na 1953 r., AAN, PKPG, t. 2486, b.p.

¹¹⁸ Podczas prac nad planem na 1953 r. dokonano korekty wartości produkcji w roku poprzednim, zwiększając ją do 33,5 mld zł. Wydaje się, że powodem była zmiana cen zaopatrzeniowych. Por. Projekt uchwały Prezydium Rządu z dnia ... 1952 r. w sprawie cen na artykuły zaopatrzeniowe i inwestycyjne, AAN, PKPG, t. 2, b.p. Odpowiednio skorygowano także wielkość produkcji w latach poprzednich: 1948 r. — 13,8 mld zł, 1949 r. — 17, 2 mld zł, 1950 — 22,5 mld zł, 1951 — 28,0 mld zł. Zob. Rozwój gospodarki narodowej Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w latach 1945—1954. II. Przemysł, AAN, PKPG, t. 689, b.p.

¹¹⁹ Rozwój gospodarki narodowej Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej...

¹²⁰ Notatka z marca 1952 r. dla wicepremiera H. Minca, AAN, PKPG, t. 3660, b.p.

¹²¹ Uchwała Prezydium Rządu nr 577/52 z dnia 15 lipca 1952 r. w sprawie wytycznych dla opracowania NPG na rok 1953, AAN, PKPG, t. 2486, s. 7.

Projektowano budowę nowej fabryki silników i zakładów metalurgicznych związanych z przemysłem lotniczym¹²². Dopiero gorsze, niż spodziewano się, wyniki produkcyjne 1952 r. skłoniły do zmian w NPG na 1953 r. Zdecydowanie zmniejszono nakłady inwestycyjne i obniżono planowane tempo wzrostu. Dążono do zwiększenia produkcji przez modernizację i rekonstrukcję istniejącego potencjału wytwórczego. Przy niższej dynamice wzrostu zamierzano osiągnąć poprawę jakości wyrobów¹²³. Nie ukrywano, że podstawowym powodem zmniejszenia planowanego wzrostu produkcji były braki surowcowe, stąd wzmagano nacisk na pełniejsze wykorzystanie zasobów krajowych¹²⁴.

Rada Ministrów ustaliła wzrost produkcji w planie na 1953 r. o 13,4% w stosunku do 1952 r., w tym w grupie A o 17,2% i w grupie B o 9,8%. Po dalszych korektach założono przyrost o 13,1%, co oznaczało przyjęcie niższego wskaźnika od przewidywanego w planie sześcioletnim na 1953 r.¹²⁵ Jednak nie rezygnowano z rozbudowy przemysłu obronnego oraz dalszego uniezależnienia się od importu surowców, maszyn i urządzeń z państw kapitalistycznych, propagując rozwój wytwórczości antyimportowej.

Szczególny nacisk położono na zwiększenie zdolności produkcyjnych hutnictwa. Utrzymano priorytety wydobywania węgla, rozwoju przemysłu maszynowego, chemicznego i materiałów budowlanych oraz energetyki. Podkreślano dążność do wzrostu produkcji przedmiotów konsumpcji i podniesienia ich jakości. Jednocześnie propagowano stosowanie w produkcji materiałów zastępczych¹²⁶. Nic zatem nie wskazywało na głębszą zmianę w podejściu do produkcji rynkowej. W pełni aktualne pozostawały kierunki wynikające z rewizji planu sześcioletniego w 1951 r.

---

¹²² Notatka dla przewodniczącego PKPG H. Minca w sprawie możliwości rozbudowy bazy metalurgicznej zapewniającej osiągnięcie w 1956 r. produkcji 1830 samolotów zamiast uprzednio przyjętych 1100 jednostek, AAN, PKPG, t. 369, b.p.

¹²³ Notatka z 20 X 1952 r. ...

¹²⁴ Kierunki rozwoju przemysłu na r. 1953, AAN, PKPG, t. 280, b.p.

¹²⁵ Uchwała Rady Ministrów nr 122/53 z dnia 7 lutego 1953 r. w sprawie NPG na rok 1953, AAN, PKPG, t. 2264, b.p.; Zestawienie zbiorcze z NPG na rok 1954. Dział: Program produkcji przemysłowej, AAN, PKPG, t. 2278, s. 1—3.

¹²⁶ Notatka z 20 X 1952 r. ...

Celom produkcyjnym podporządkowano politykę inwestycyjną, planując koncentrację środków na budowach najważniejszych obiektów i likwidację opóźnień w przekazywaniu ich do użytku. Z ogólnej sumy nakładów inwestycyjnych w wysokości 32,8 mld zł do przemysłu skierowano połowę¹²⁷. W rzeczywistości wykorzystanych zostało w tym dziale gospodarki 16,9 mld zł (w cenach 1953 r.), co stanowiło 49,4% całej kwoty na inwestycje i oznaczało pewien spadek jego udziału w inwestycjach w porównaniu z rokiem poprzednim. Na rozwój wytwórczości środków produkcji przeznaczono 14,7 mld zł, czyli blisko 87% kwot wykorzystanych przez przemysł¹²⁸.

Wyraźnie obniżony wobec założeń plan produkcji przemysłowej na 1953 r. został zrealizowany w 103,8%, w tym środków produkcji w 102,5%, a konsumpcji w 105,7%. W wielu gałęziach (górnictwo, przemysł materiałów budowlanych) efekty ekonomiczne osiągnięto drogą zwiększenia godzin nadliczbowych oraz zatrudnienia junaków Powszechnej Organizacji „Służba Polsce”, żołnierzy i więźniów.

Lepsze wyniki w zakresie wytwórczości dóbr konsumpcyjnych spowodowane zostały uruchomieniem produkcji ubocznej w przemyśle hutniczym i maszynowym. Nie zostały jednak zrealizowane plany produkcji artykułów spożywczych, a ich jakość pozostawała na niskim poziomie¹²⁹.

W przemyśle środków produkcji niższe od założeń było wydobycie rudy miedzi i niektórych metali nieżelaznych, ropy naftowej, węgla brunatnego oraz produkcja obrabiarek, maszyn i narzędzi rolniczych, łożysk kulkowych i taboru kolejowego. Notowano zakłócenia w rytmiczności produkcji i niepełne wykorzystanie mocy wytwórczych.

Produkcja przemysłu uspołecznionego wzrosła o 17,5% w stosunku do 1952 r., w tym grupy A o 19,6%, a grupy B o 15%. Wartość produkcji globalnej przemysłu uspołecznionego osiągnęła 39,4 mld zł, a udział w niej środków produkcji wyniósł 55,4%¹³⁰.

¹²⁷ Uchwała Rady Ministrów nr 122/53 ..., s. 47.

¹²⁸ Jednolite liczby inwestycyjne...

¹²⁹ Komunikat PKPG o wykonaniu NPG na rok 1953, *Gospodarka Planowa* 1954, nr 3, s. 2.

¹³⁰ Założenia Narodowego Planu Gospodarczego na rok 1955, AAN, PKPG, t. 1306, s. 2. Analogiczne dane podał wydany po kilkuletniej przerwie *Rocznik Statystyczny* 1955, s. 67.

W 1953 r., nie bez wpływu przykładu radzieckiego¹³¹, władze polityczne i gospodarcze podjęły gruntowną analizę tempa i struktury rozwoju przemysłu w okresie planu sześcioletniego. Wymagały tego narastające dysproporcje, spadek efektywności gospodarowania oraz sytuacja na rynku artykułów konsumpcyjnych. W latach 1950—1953 produkcja przemysłu uspołecznionego wzrosła o 129%, w tym wytwórczości środków produkcji o 136%, a przedmiotów konsumpcji o 120%¹³².

Do 1953 r. stworzono od podstaw szereg gałęzi przemysłu, takich jak motoryzacyjny, obronny, budowy maszyn i urządzeń energetycznych, maszyn i urządzeń dla górnictwa i hutnictwa, maszyn budowlanych, środków transportu. Natomiast niewiele zrobiono dla wzrostu wytwórczości konsumpcyjnej. Podczas gdy produkcja stali na jednego mieszkańca wzrosła z 92,9 kg w 1949 r. do 138,4 kg w 1953 r., energii elektrycznej z 33,4 kWh do 519 kWh, a cementu z 94,5 kg do 125 kg, to przędzy tylko z 5,61 kg do 6,30 kg¹³³. Na rynku brakowało naczyń kuchennych, maszyn do szycia, odbiorników radiowych, rowerów, motocykli. Asortyment i jakość artykułów konsumpcyjnych daleko odbiegały od potrzeb ludności¹³⁴. Nie mogły być one zaspokojone przez rękodzielnictwo. Liczba prywatnych zakładów rzemieślniczych osiągnęła najniższy w latach 1948—1956 poziom i wynosiła 81,6 tys., a ich obroty sięgały 46,1% poziomu uzyskanego w 1949 r.¹³⁵

Nierównomierny wzrost doprowadził do odwrócenia ustalonych w planie sześcioletnim proporcji. Zgodnie z planem w 1953 r. produkcja środków wytwórczych miała przewyższać poziom z 1949 r. o 190%, przedmiotów spożycia zaś o 205%. Forsowanie, szczególnie od 1951 r., rozwoju przemysłu grupy A sprawiło, że w 1953 r. jego udział w całym przemyśle uspołecznionym sięgał 55,4% zamiast planowanych 52,1%. Powodem takiego stanu był nie tylko powolny wzrost przemysłu konsumpcyjnego, ale również trudności przeży-

¹³¹ Por. M. Turlejska, Zapis pierwszej dekady 1945—1954, Warszawa 1972, s. 176 i 177.

¹³² Tezy do podstawowych proporcji planu 5-letniego, AAN, PKPG, t. 790, b.p.

¹³³ Ludność i gospodarka Polski na tle wybranych krajów, AAN, PKPG, t. 2356, tabl. 3.

¹³⁴ Notatka w sprawie artykułów powszechnego użytku w latach 1954—1955, AAN, PKPG, t. 3987, b.p.

¹³⁵ Wiśniewski, Rzemiosło..., s. 22.

wane przez rolnictwo, ograniczające dostawy surowcowe. Wobec konieczności przywozu surowców i materiałów strategicznych oraz niekorzystnie układającego się bilansu płatniczego nie istniały możliwości odpowiedniego zwiększenia importu służącego poprawie konsumpcji.

Decydujący wpływ na dynamikę i strukturę produkcji przemysłowej w latach 1951—1953 miał szybki wzrost produkcji zbrojeniowej, dyktowany potrzebą umocnienia obronności kraju¹³⁶. Nastąpiła gruntowna rewizja założeń wyjściowych planu sześcioletniego, a także ustawy z 21 lipca 1950 r. Pospieszny, ale dość wszechstronny wzrost przemysłowy, uwzględniający między innymi produkcję środków produkcji dla rolnictwa, ustąpił miejsca forsowaniu wytwórczości grupy A na potrzeby przemysłu. Poważne zahamowania nastąpiły w rozwoju produkcji maszyn i urządzeń dla gałęzi konsumpcyjnych, transportu lądowego oraz rolnictwa.

W latach 1951—1953 zdecydowano się na rozbudowę tradycyjnych, kapitałochłonnych gałęzi przemysłu, dających efekt ze znacznym opóźnieniem. Wzrost produkcji wiązano wyłącznie z nakładami siły żywej i uprzedmiotowionej, w znikomym stopniu korzystając z pozainwestycyjnych czynników wzrostu¹³⁷.

Wybór uzasadniano teoretycznie, podkreślając: „...że nie każdy rozwój przemysłu stanowi industrializację. Główną podstawą przemysłowego rozwoju kraju jest rozwój przemysłu ciężkiego wytwarzającego środki produkcji, przede wszystkim zaś rozwój przemysłu budowy maszyn”¹³⁸. Jednostronny i ekstensywny rozwój przemysłowy, hamujący wzrost stopy życiowej ludności, został poddany analizie w czasie obrad IX Plenum KC PZPR w październiku 1953 r. Niedostateczny wzrost produkcji przemysłu konsumpcyjnego wiązano z ograniczeniami surowcowymi, wynikającymi z niepowodzeń w rolnictwie. Podkreślano konieczność konwersji środków celem przyspieszenia wytwórczości artykułów spożywczych i przemysłowych artykułów powszechnego użytku. Nie rezygnowano jednak z dalszego

---

¹³⁶ Tezy do podstawowych...

¹³⁷ Por. J. Kleer, Wpływ doświadczeń radzieckich na model industrializacji Polski, *Studia Ekonomiczne* 1968, z. 20, s. 25 i następne.

¹³⁸ W. Brus, M. Pohorille, Zagadnienia budowy ekonomicznych podstaw socjalizmu, Warszawa 1953, s. 151.

szybkiego rozwoju przemysłu środków produkcji, uważając, że obok pomocy radzieckiej stanowi on źródło wzmożenia w przyszłości podaży dóbr konsumpcyjnych. Dostrzegano, myśląc o produkcji rynkowej, potrzebę zmian w strukturze nakładów. Zapowiedziano wyrównanie tempa wzrostu produkcji grupy A i B w ostatnich dwóch latach planu sześcioletniego. Akcentowano konieczność przyspieszenia rozwoju uspołecznionego przemysłu drobnego, a także lepszego zaopatrzenia w surowce rzemiosła indywidualnego¹³⁹.

Przyjęty przez IX Plenum program zmian w polityce gospodarczej został rozwinięty i sprecyzowany przez obradujący w marcu 1954 r. II Zjazd PZPR. Postawiono wówczas przed przemysłem cztery ważne zadania, ściśle związane z podniesieniem stopy życiowej ludności i likwidacją dysproporcji gospodarczych. Pierwsze z nich dotyczyło zwiększenia produkcji środków służących technicznej rekonstrukcji rolnictwa, a więc maszyn i narzędzi oraz nawozów sztucznych. Oznaczało to powrót do pierwotnych założeń planu sześcioletniego. W drugim zadaniu postanowiono przejściowo znieść, uzasadnioną teoretycznie, przewagę wytwórczości środków produkcji nad przedmiotami konsumpcji oraz zwiększyć ilość, jakość i asortyment artykułów spożywczych, włókienniczych, skórzanych i odzieżowych, a także sprzętu gospodarstwa domowego. W tym wypadku należało odwrócić nie tylko rzeczywiście kształtujące się proporcje między grupą A i B, ale także założone w planie sześcioletnim.

Trzecie zadanie dotyczyło utrzymania wysokiego tempa rozwoju przemysłu środków produkcji, w tym szczególnie hutnictwa, przemysłu maszynowego, chemicznego, energetycznego oraz materiałów budowlanych. Podkreślono konieczność kontynuowania polityki niezależnienia się od Zachodu w wydobywaniu surowców, w tym szczególnie nośników energii. W zadaniu czwartym skoncentrowano się na stronie techniczno-ekonomicznej procesu produkcji i wskazywano na niezbędne dostosowanie asortymentu wyrobów do potrzeb gospodarki narodowej, podniesienie jakości produkcji, a także obniżenie kosztów własnych. II Zjazd określił wzrost produkcji przemysłu uspołecznionego w latach 1954—1955 na 21—22% (w planie sześcioletnim 31,1%), przy wyrównanym tempie rozwoju produkcji grupy

---

¹³⁹ IX Plenum Komitetu Centralnego PZPR, Warszawa 1953, s. 72 i następnne.

A i B¹⁴⁰. Zapowiedziano więc dosyć istotną korektę tempa i struktury wytwórczości przemysłowej, w kierunku zgodnym z założeniami planu sześcioletniego.

Stanowisko zjazdu wynikało z obserwacji wielu niekorzystnych zjawisk w przemyśle, nie dających się zlikwidować, mimo że zapowiadano to w poszczególnych planach rocznych oraz dokumentach partyjnych.

Duże znaczenie miało złagodzenie napięcia w stosunkach międzynarodowych, umożliwiające zmniejszenie wysiłku na rzecz obronności krajów demokracji ludowej. Jednak decydowały tendencje narastające w całym obozie państw socjalistycznych, od 1953 r. zmierzających do pewnego zmniejszenia tempa industrializacji, likwidacji dysproporcji w gospodarce oraz podniesienia stopy życiowej ludności. Inicjatywa w tym zakresie należała do nowego kierownictwa KPZR wyłonionego po śmierci Józefa Stalina. W Polsce realizację nowej polityki podjęły stare ekipy polityczne, co stanowiło zagrożenie dla jej pomyślnej realizacji.

Na zmiany polityki przemysłowej wskazuje ewolucja planu 1954 roku. W wytycznych uchwalonych latem 1953 r., nie rezygnując z dalszego szybkiego rozwoju przemysłu ciężkiego i umacniania obronności kraju, zwracano uwagę na potrzebę wzrostu wytwórczości przemysłu lekkiego, rolno-spożywczego oraz drobnego. W sierpniu 1953 r. na konferencjach w PKPG rozważano możliwość szybkiego zwiększenia produkcji motocykli, rowerów, artykułów gospodarstwa domowego, wyrobów elektrotechnicznych powszechnego użytku oraz maszyn i narzędzi rolniczych¹⁴¹. Zamierzano także zmniejszyć dysproporcje w przemyśle ciężkim poprzez zwiększenie produkcji stali i złagodzenie niedoboru materiałów dla walcowni. Silnie akcentowano konieczność terminowego kończenia inwestycji w hutnictwie, górnictwie, energetyce i przemyśle chemicznym. Częściowo były to zadania konkurencyjne i realizacja ich zależała od zdolności wyegzekwowania środków państwowych. W tej walce większe szanse miał

¹⁴⁰ II Zjazd PZPR. Sprawozdanie Komitetu Centralnego PZPR, Warszawa 1954, s. 49 i następne.

¹⁴¹ Uchwała nr 563/53 Prezydium Rządu z dnia 29 lipca 1953 r. o wytycznych dla opracowania Narodowego Planu Gospodarczego na rok 1954, AAN, PKPG, t. 1121, b.p.

przemysł ciężki. Wzrost wartości produkcji ustalono w wytycznych na 14% w stosunku do planu 1953 r., w tym środków produkcji o 15,5% i przedmiotów spożycia o 12,4%¹⁴².

Pod wpływem decyzji II Zjazdu PZPR dokonano zasadniczych zmian wskaźników planu na 1954 r. Wzrost produkcji przemysłu uspołecznionego ustalono na 9,5% w porównaniu z rokiem poprzednim, przy silnych preferencjach dla wytwórczości grupy B. Wskaźnik produkcji przedmiotów spożycia ustalono na poziomie wyższym (10,4%) niż środków produkcji (8,7%)¹⁴³.

W myśl uchwały Prezydium Rządu z 28 kwietnia 1954 r. plan został skorygowany. Założono wzrost produkcji o 9%, do kwoty 42,9 mld zł, w tym grupy A o 8,2% i grupy B o 9,3% (w cenach bieżących)¹⁴⁴. Podstawą szybszego przyrostu środków konsumpcji miało być zwiększenie produkcji przemysłu lekkiego, rolno-spożywczego i drobnego, a także dalsze uruchamianie wytwórczości artykułów rynkowych w przemyśle ciężkim. Zapowiadano wydatny wzrost usług dla ludności, głównie ze strony rzemiosła¹⁴⁵. Planowane nakłady na przemysł zmniejszono w porównaniu z 1953 r. o blisko 15%. Obniżono również ich udział w ogólnych kwotach inwestycyjnych do 46,2%¹⁴⁶.

Zawarta w planie na 1954 r. zapowiedź głębokich zmian strukturalnych w przemyśle nie została w pełni spełniona. Nakłady na przemysł przekroczyły plan o 13% i wyniosły 16,3 mld zł, co stanowiło 49,4% inwestycji objętych limitami¹⁴⁷. Przekroczenie planu wynikało z konieczności dofinansowania niektórych obiektów znajdujących się w trakcie budowy (kombinatu w Nowej Hucie, huty aluminium w Skawinie, zakładów chemicznych w Kędzierzynie i innych), których

---

¹⁴² Tamże.

¹⁴³ Uchwała nr 110 Rady Ministrów z dnia 25 marca 1954 r. o Narodowym Planie Gospodarczym na rok 1954, AAN, PKPG, t. 1121, b.p.

¹⁴⁴ Notatka wyjaśniająca do założeń Narodowego Planu Gospodarczego na rok 1955, AAN, PKPG, t. 1215, k. 3.

¹⁴⁵ W. Iwaszkiewicz, *Przemiany rzemiosła w Polsce Ludowej*, Warszawa 1965, s. 61.

¹⁴⁶ Założenia do Narodowego Planu Gospodarczego na rok 1955, AAN, PKPG, t. 1219, k. 12.

¹⁴⁷ Założenia do Narodowego Planu Gospodarczego na rok 1956, AAN, PKPG, t. 1310, b.p.

kosztorysy były zaniżone. Niezbędne okazało się przeznaczenie na inwestycje krajowe maszyn i urządzeń, których nie udało się wyeksportować. Mimo tych przedsięwzięć zwiększających fundusz inwestycji gromadziło się coraz więcej urządzeń czekających na montaż w nowych obiektach. Jedynie w górnictwie i hutnictwie wartość składowanych maszyn oceniono na 0,5 mld zł¹⁴⁸.

Próba dokonania reorientacji produkcji przemysłowej napotykała bariery związane z niepodzielnością inwestycji i niedostatkiem mocy przerobowych przedsiębiorstw budowlanych.

Według wstępnych danych plan produkcji przemysłowej na 1954 r. zrealizowano w 102%, a produkcja przemysłu uspołecznionego osiągnęła wartość 43,8 mld zł, przekraczając poziom z 1953 r. o 11%¹⁴⁹. W „Roczniku Statystycznym 1955 r.” wykonanie planu oceniono na 103%, wartość produkcji na 44,0 mld zł, wzrost w stosunku do 1953 r. na 11,6%, w tym grupy A — 12,2% i grupy B — 10,8%. Wprawdzie autorzy „Rocznika” zastrzegają, że podane liczby nie były ostateczne, jednak można stwierdzić, że wbrew decyzjom II Zjazdu i założeniom planu produkcja środków wytwórczych wzrastała szybciej niż pozostałych, a jej udział osiągnął poziom 55,8%, wobec 55,4% w 1953 r.¹⁵⁰

Przemysł lekki, borykający się z brakami surowcowymi, nie dostarczył planowanych ilości tkanin wełnianych i obuwia skórzanego. Nie nastąpił zapowiadany wzrost produkcji ubocznej artykułów konsumpcyjnych w przemyśle ciężkim. Trudności utrzymywały się także w hutnictwie, przemyśle chemicznym, papierniczym, materiałów budowlanych i energetyce¹⁵¹.

Utrwały się takie cechy jak niska jakość produkcji i niedopowiedni asortyment wyrobów. Wykorzystanie zdolności produkcyjnych ciągle odbiegało od faktycznych możliwości. Powszechnie przekraczano normy zużycia surowców i materiałów¹⁵². Trudna sytuacja

¹⁴⁸ Analiza ogólna projektu planu inwestycyjnego na 1955 r., AAN, PKPG, t. 2220, k. 2.

¹⁴⁹ Zadania gospodarcze 1955 r. *Gospodarka Planowa* 1955, nr 3, s. 2; Notatka wyjaśniająca do założeń...

¹⁵⁰ Obliczono na podstawie *Rocznika Statystycznego* 1955, s. 67—68.

¹⁵¹ Zadania gospodarcze 1955 r. ..., s. 2.

¹⁵² Uchwała Rady Ministrów nr 921 z dnia 31 XII 1954 r. w sprawie Narodowego Planu Gospodarczego na rok 1955, AAN, PKPG, t. 2295, s. 8.

w górnictwie powodowała dotkliwy niedobór węgla kamiennego, stąd w uchwale Biura Politycznego z maja 1954 r. wezwano do podniesienia dyscypliny pracy, przyspieszenia inwestycji, lepszego zaopatrzenia materiałowego, zwiększenia zatrudnienia i poprawy warunków socjalnych górników¹⁵³.

Również w przemyśle maszynowym, mimo ogólnie zadowolających wyników, wystąpiły zahamowania w produkcji między innymi samochodów i maszyn rolniczych. Powodem był brak podstawowych surowców i półfabrykatów, szczególnie wyrobów walcowanych, blach, odlewów i żeliwa¹⁵⁴.

Natomiast pewne ożywienie, dzięki złagodzeniu nacisku fiskalnego, nastąpiło w prywatnym rzemiośle. W 1954 r. liczba warsztatów wzrosła o 6,2 tys. Na wyraźną poprawę trzeba było jeszcze poczekać, dopiero bowiem w 1957 r. liczba zakładów rzemieślniczych przekroczyła poziom z 1948 r.¹⁵⁵

Pod wpływem niepowodzeń w realizacji uchwał II Zjazdu PZPR, w założeniach planu na 1955 r. zdecydowanie podkreślono wolę wdrożenia decyzji partii. Zakładano znaczną rozpiętość między dynamiką wytwórczości przedmiotów spożycia (o 11,8%) i środków produkcji (o 6,8%)¹⁵⁶. Przewagę grupy B traktowano jednak jako zjawisko wyjątkowe, dopuszczalne w krótkim okresie. Nie zrezygnowano z dalszego rozwoju przemysłu wytwarzającego środki produkcji, jako gwaranta reprodukcji rozszerzonej oraz industrializacji kraju¹⁵⁷. Akcentowano potrzebę stworzenia dogodniejszych warunków dla wytwórczości proinwestycyjnej poprzez rozbudowę krajowej bazy surowcowej i energetycznej, lepsze wykorzystanie zdolności produkcyjnych w przemyśle ciężkim oraz zmniejszenie zużycia surowców, paliw i energii.

Wyższą dynamikę wytwórczości przedmiotów spożycia miał zapewnić wzrost produkcji surowców rolniczych, zwiększony import komponentów oraz dalszy rozwój produkcji ubocznej i dodatkowej

¹⁵³ O sytuacji i środkach zabezpieczających wykonanie planu w przemyśle górniczym. Uchwała Biura Politycznego KC PZPR, Warszawa 1954, s. 21.

¹⁵⁴ Informacja o stanie i perspektywach rozwoju przemysłu maszynowego w Polsce, AAN, PKPG, t. 1502, b.p.

¹⁵⁵ Wiśniewski, *Rzemiosło...*, s. 22 i następne.

¹⁵⁶ Uchwała Rady Ministrów nr 921 ..., s. 41—42.

¹⁵⁷ Cz. Prawdzic, *Ciężki przemysł podstawą rozwoju naszej gospodarki narodowej*, *Nowe Drogi* 1955, nr 4, s. 56.

w przemyśle środków produkcji. Dążono do zwiększenia roli przemysłu drobnego w dostawach na rynek. Ponownie zwracano uwagę na problem jakości i asortymentu towarów kierowanych na zaopatrzenie ludności.

W planie na 1955 r. wzrost wartości produkcji przemysłu uspołecznionego ustalono na poziomie 8,5%¹⁵⁸.

Wyraźnie obniżone zostały wydatki inwestycyjne na przemysł, a ich udział miał zmniejszyć się z 49,4% w 1954 r. do 45,7% w 1955 r.¹⁵⁹ W praktyce, podobnie jak w poprzednich latach, kwoty inwestycyjne na przemysł zostały zwiększone w toku realizacji planu. Dodatkowo, blisko 1 mld zł, przyznano ministerstwom: Górnictwa Węglowego, Hutnictwa, Przemysłu Chemicznego i Energetyki¹⁶⁰. W rezultacie udział przemysłu osiągnął 46,0% kwot inwestycyjnych objętych limitem (por. tabl. 31). Zgodnie z komunikatem Głównego Urzędu Statystycznego plan na 1955 r. został wykonany w 103,4%, a produkcja przemysłu uspołecznionego przekroczyła poziom z roku poprzedniego o 11%¹⁶¹. W późniejszych publikacjach dynamikę wzrostu określono na 11,4%, a wartość produkcji przemysłu uspołecznionego na 47,6 mld zł (ceny niezmiennie)¹⁶².

Osiągnięciem gospodarki w 1955 r. było zgodne z planem utrzymanie wyższej dynamiki grupy B. Jednak rozpiętość była niższa od planowanej, a wskaźniki przyrostu wynosiły dla środków produkcji

¹⁵⁸ Zadania gospodarcze 1955 r. ..., s. 3; Uchwały Komitetu Centralnego PZPR od II do III Zjazdu, Warszawa 1959, s. 43. Nastąpiła kolejna korekta obliczeń produkcji globalnej. Zgodnie z nową metodologią wartość produkcji w 1954 r. oceniono na 42,7 mld zł, a planowany wzrost w 1955 r. na 8,3% w tym środków produkcji o 5,6%, a przedmiotów spożycia o 11,7%. Wartość produkcji globalnej została pomniejszona o wartość niektórych zużytych do produkcji typowych półproduktów (surówki żelaza, stali i wyrobów walcowanych), w rezultacie wartość produkcji przemysłu uspołecznionego w 1954 r. została zmniejszona o około 3%. Zob. *Rocznik Statystyczny 1956*, s. 81 oraz Syntetyczne wskaźniki Narodowego Planu Gospodarczego na 1956 r., AAN, PKPG, t. 1315, k. 2.

¹⁵⁹ Założenia do Narodowego Planu Gospodarczego na 1956 r., AAN, PKPG, t. 1310, b.p.

¹⁶⁰ PKPG Departament Inwestycji. Analiza założeń projektu planu inwestycyjnego na 1956 r., AAN, PKPG, t. 2262, b.p.

¹⁶¹ Komunikat Głównego Urzędu Statystycznego o wykonaniu Narodowego Planu Gospodarczego na rok 1955, *Życie Gospodarcze 1956*, nr 3, s. 93.

¹⁶² Sprawozdanie z wykonania Narodowego Planu Gospodarczego w 1955 r., AAN, PKPG, t. 2293, b.p.; *Rocznik Statystyczny 1956*, s. 81.

11,1%, dla przedmiotów konsumpcji zaś 11,8%. Powodem tego były gorsze od planowanych wyniki osiągnięte przez przemysł spożywczy (niska produkcja cukru i mięsa) oraz znaczne przekroczenie planu w zakresie wytwórczości dóbr inwestycyjnych (o ponad 5%)¹⁶³. Poniżej wielkości planowanych kształtowała się wytwórczość rudy żelaza i miedzi, obrabiarek, maszyn i urządzeń dla przemysłu chemicznego, rolno-spożywczego, włókienniczego i rolnictwa, a także parowozów, samochodów ciężarowych, motocykli, szeregu wyrobów chemicznych, materiałów budowlanych, tkanin i artykułów żywnościowych. Utrzymywała się niska jakość wyrobów przemysłu lekkiego¹⁶⁴.

Rok 1955 kończył realizację zadań planu sześcioletniego. Produkcja przemysłu uspołecznionego (przy zastosowaniu metodologii liczenia produkcji globalnej z 1955 r.) osiągnęła poziom o 184,8% wyższy od uzyskanego w 1949 r., w planie zaś zakładano wzrost o 158,3%. Przyrost wytwórczości środków produkcji wyniósł 196,1% (w planie 158,8%), a przedmiotów konsumpcji 171,4% (w planie 157,7%). W rezultacie zwiększył się udział grupy A w całości wytwórczości przemysłu z 54,1% przewidzianych w planie sześcioletnim do 56,2%¹⁶⁵. Jak jednak stwierdzono na VII Plenum KC PZPR w lipcu 1956 r., produkcja większości podstawowych artykułów przemysłowych nie osiągnęła poziomu przewidywanego w planie¹⁶⁶. Potwierdzają tę opinię liczby zawarte w tablicy 5. Próbę wyjaśnienia dużej rozpiętości między realizacją zadań rzeczowych i wartościowych podejmiemy niżej.

Tablica 5

*Wykonanie planu sześcioletniego w zakresie produkcji
wybranych artykułów przemysłowych*

Wyszczególnienie	Produkcja w 1955 r.		Wskaźnik wykonania planu
	Według planu sześcioletniego	Wykonana	
Węgiel kamienny (mln t)	100,0	94,5	94,5

¹⁶³ *Rocznik Statystyczny 1956*, s. 81.

¹⁶⁴ Komunikat Głównego Urzędu Statystycznego...

¹⁶⁵ Wykonanie zadań planu 6-letniego. Ważniejsze wskaźniki, AAN, PKPG, t. 7274, b.p.

¹⁶⁶ Uchwała o wynikach wykonania planu 6-letniego i podstawowych założeniach planu 5-letniego na lata 1956—1960, w: *Uchwały Komitetu Centralnego...*, s. 168.

Wyszczególnienie	Produkcja w 1955 r.		Wskaźnik wykonania planu
	Według planu sześcioletniego	Wykonano	
Energia elektryczna (mld kWh)	19,3	17,7	91,7
Ropa naftowa (tys. t)	394,0	180,0	45,7
Ruda żelaza (mln t)	3,0	1,7	56,7
Stal (mln t)	4,6	4,4	95,6
Wyroby walcowane (mln t)	3,2	2,9	90,6
Kwas siarkowy (tys. t)	540,0	450,0	83,3
Nawozy azotowe (tys. t)	230,8	154,0	66,7
Traktory (tys. szt.)	11,0	8,0	72,7
Parowozy (szt.)	315	308	97,8
Wagony towarowe (tys. szt.)	18,8	11,9	63,3
Samochody ciężarowe (tys. szt.)	25,0	10,5	42,0
Samochody osobowe (tys. szt.)	12,0	4,0	33,3
Cement (mln t)	4,9	3,8	77,5
Papier (tys. t)	520,0	376,0	70,9
Tkaniny bawełniane (mln m)	607,0	568,0	93,6
Tkaniny wełniane (mln m)	74,9	75,7	101,6
Cukier (mln t)	1,1	1,0	90,9

Źródło: Tablica 3 (s. 72); *Statystyka Przemysłu 1958*, Warszawa 1960, s. 32 i następn.

Wyniki wykonania planu sześcioletniego wskazują, że decyzje II Zjazdu z 1954 r. okazały się mało skuteczne. Po 1953 r. nastąpiło wprowadzenie zmniejszenia dynamiki ogólnej wytwórczości przemysłowej, jednak nie udało się zmienić proporcji międzygałęziowych. W latach 1954—1955 produkcja przemysłu uspołecznionego wzrosła o 24,4% (uchwały II Zjazdu zakładały wzrost o 21—22%), lecz nie został spełniony warunek wyrównania tempa wytwarzania środków produkcji i przedmiotów spożycia. Wytwórczość pierwszych podniosła się o 26%, drugich zaś o 22,2%¹⁶⁷. W końcu 1955 r. przemysł był w znacznym stopniu rozregulowany i pracował bez poważniejszych rezerw materiałowych. Liczony w dniach wskaźnik zapasów obniżył się w porównaniu z 1949 r. w wypadku produktów naftowych ze 146 do 55 dni, kauczuku ze 180 do 21 dni, bawełny ze 112 do 73 dni, złomu stalowego ze 117 do 57 dni¹⁶⁸. Jednocześnie nasiliły się tendencje do przekraczania ośmiogodzinnego dnia pracy. W 1955 r. w przemyśle przepracowano 297 mln godzin nadliczbowych¹⁶⁹.

Mimo utrzymujących się niekorzystnych objawów w przemyśle manewr gospodarczy podjęty na II Zjeździe uznano za zakończony i od 1956 r. zamierzano powrócić do forsownego rozwoju przemysłu ciężkiego.

Adam Wang pisał, że w 1956 r. „...nie będzie można już przyjąć szybszego tempa wzrostu produkcji grupy B nad A, względnie równomiernego tempa wzrostu obu grup, ale trzeba będzie zapewnić szybszy wzrost grupy A nad grupą B”¹⁷⁰. Dyrektor departamentu w PKPG zapowiadał zwiększenie obciążenia dochodu narodowego inwestycjami i maksymalizowanie wytwórczości środków produkcji. Poszczególne departamenty PKPG otrzymały polecenie podniesienia wskaźnika produkcji grupy A¹⁷¹. Kolegium PKPG na posiedzeniu w dniach 3 i 19 października odrzuciło przygotowane przez Departament Koordynacji syntetyczne wskaźniki planu na 1956 r., zakładające

¹⁶⁷ Obliczono na podstawie: Wykonanie zadań planu 6-letniego...

¹⁶⁸ Informacja nr 2 w sprawie sytuacji w zaopatrzeniu materiałowym roku 1956, AAN, PKPG, t. 458, b.p.

¹⁶⁹ A. Starewicz, Jak zapewnić przestrzeganie 8-godzinnego dnia pracy? *Trybuna Ludu* z 19 maja 1956 r.

¹⁷⁰ A. Wang, Niektóre zagadnienia opracowania Narodowego Planu Gospodarczego na rok 1956, *Gospodarka Planowa* 1955, nr 10, s. 1.

¹⁷¹ Notatka w sprawie syntetycznych wskaźników projektu Narodowego Planu Gospodarczego na rok 1956, AAN, PKPG, t. 1316, b.p.

jące niewielką przewagę dynamiki grupy B nad grupą A. Podjęto decyzję o skorygowaniu projektu planu celem „...uzyskania możliwości maksymalnego tempa wzrostu produkcji środków wytwórczości i osiągnięcia szybszego tempa wytwórczości grupy A w porównaniu z grupą B”¹⁷². Stanowisko Kolegium z pewnością związane było z dążeniem do zharmonizowania planu rocznego na 1956 r. z ogólną koncepcją planu pięcioletniego 1956—1960, gdzie zakładano kontynuację forsownej industrializacji¹⁷³. Spór z Departamentem Koordynacji wskazywał na rysującą się w kierownictwie PKPG polaryzację stanowisk na tle zmieniającej się sytuacji politycznej w kraju.

Wbrew zaleceniom Kolegium nowy projekt planu na 1956 r. przygotowany przez Departament Koordynacji zakładał wzrost produkcji o 7,7%, w tym gałęzi wytwarzających środki produkcji o 7%, a przedmiotów spożycia — o 8,4%. Na posiedzeniu Kolegium 11 listopada 1955 r. podjęto decyzję o zmianie proporcji. Zalecono zwiększyć wskaźnik dla grupy A o 1—2 punkty oraz obniżyć dla grupy B, między innymi przez zmniejszenie planowanej wytwórczości produktów mięsnych, tkanin bawełnianych, wódek gatunkowych i papierosów¹⁷⁴. W konsekwencji w planie 1956 r. zakładano wzrost produkcji o 7,1% w porównaniu z rokiem 1955, w tym środków wytwórczych o 7,4%, a przedmiotów konsumpcji o 6,8%¹⁷⁵. W okresie realizacji zadań 1956 r. zachodziły korekty związane ze zmieniającą się sytuacją polityczną i społeczną kraju. Po wydarzeniach poznańskich (czerwiec 1956 r.) w polityce gospodarczej zaczęły dominować tendencje do doraźnej poprawy sytuacji rynkowej. Podejmowano usilne działania na rzecz wykorzystania przemysłu obronnego dla wy-

---

¹⁷² Protokół nr 31 z posiedzenia Kolegium PKPG odbytego 3 X 1955 r., AAN, PKPG, t. 6, k. 144; Protokół nr 34 z posiedzenia Kolegium PKPG odbytego 19 X 1955 r., AAN, PKPG, t. 6, k. 166.

¹⁷³ Por. Podstawowe wskaźniki planu 5-letniego 1956—1960, AAN, PKPG, t. 790, b.p.

¹⁷⁴ Protokół nr 48 z posiedzenia Kolegium PKPG odbytego w dniu 11 XI 1955 r., AAN, PKPG, t. 6, k. 244—245.

¹⁷⁵ Sprawozdanie Komisji Finansowo-Budżetowej ogłoszone przez posta E. Gierka, *Trybuna Ludu* z 25 kwietnia 1956 r.; H. Sukiennicki, Rzut oka na gospodarkę 1956 r., *Życie Gospodarcze* 1957 r., nr 1, s. 2.

twórczości artykułów konsumpcyjnych¹⁷⁶. Zwiększono zagraniczne zakupy surowców dla przemysłu grupy B.

W rezultacie plan wytwórczości przedmiotów spożycia został przekroczony o 4,7%. Jednocześnie ujawniły się poważne trudności w przemyśle wydobywczym, maszynowym i chemicznym¹⁷⁷. Brak węgla limitował pracę elektrowni i powodował częste wyłączenie energii elektrycznej. Realizację zadań inwestycyjnych hamował niedostateczny wzrost produkcji materiałów budowlanych¹⁷⁸. Nasiliły się zakłócenia w całej gospodarce.

Plan produkcji przemysłu uspołecznionego w 1956 r. został wykonany w 102,7%, a produkcja uspołeczniiona wzrosła o 9,9% w porównaniu z 1955 r.¹⁷⁹

Powyższe wskaźniki pozwalają ocenić wartość produkcji przemysłu uspołecznionego w 1956 r. na 52,4 mld zł¹⁸⁰. Wytwórczość środków produkcji wzrosła o 8,9%, a przedmiotów spożycia o 11%¹⁸¹. Podobnymi wskaźnikami posługiwała się Rada Ekonomiczna przy Radzie Ministrów. W opinii Rady: „W 1955 i 1956 r. wzrost produkcji artykułów grupy B w przemyśle socjalistycznym wyprzedził wzrost produkcji grupy A”¹⁸². Natomiast inne dane o produkcji w 1956 r. przyniosły publikacje GUS. Według GUS przyrost wytwórczości wyniósł 9,1%, a wartość produkcji globalnej przemysłu uspołecznionego (w cenach porównywalnych) 261,4 mld zł¹⁸³. Różnice dotyczyły także

¹⁷⁶ Notatka z 23 XI 1956 r. dla przewodniczącego PKPG dr Stefana Jędrzychowskiego dotycząca wykorzystania zdolności produkcyjnych przemysłu specjalnego dla potrzeb cywilnych, AAN, PKPG, t. 35, k. 8; Zob. także AAN, PKPG, t. 16, b.p.

¹⁷⁷ Rok 1956 w gospodarce polskiej, *Gospodarka Planowa* 1957, nr 2, s. 1; O trudnej sytuacji w przemyśle węglowym i środkach jej naprawy. E. Ochab na naradzie w Stalinogrodzie, *Trybuna Ludu* z 20 marca 1956 r.

¹⁷⁸ Projekt uchwały Sejmu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej o Narodowym Planie Gospodarczym na 1957 r., AAN, PKPG, t. 1407, b.p.

¹⁷⁹ Materiały analityczne do Narodowego Planu Gospodarczego na rok 1957, AAN, PKPG, t. 1410, b.p.; Rok 1956 w gospodarce... s. 3.

¹⁸⁰ Obliczenia autora na podstawie *Rocznika Statystycznego* 1956, s. 81.

¹⁸¹ Projekt uchwały Sejmu...

¹⁸² Rada Ekonomiczna przy Radzie Ministrów. Przegląd bieżącej sytuacji gospodarczej kraju i zadań stojących przed polityką gospodarczą, Warszawa 1957, s. 34. Zob. także: *Economic survey of Europe* in 1957, Genewa 1958, s. 11.

¹⁸³ *Rocznik Statystyczny* 1957, s. 61. Ceny porównywalne wprowadzono uchwałą nr 531 Prezydium Rządu z dnia 2 VII 1955 r., a ich podstawą były ceny fabryczne. Zob. *Statystyka Przemysłu* 1958, s. IX.

struktury produkcji przemysłowej. Obliczenia przeprowadzone na podstawie danych GUS wskazują na przyrost w grupie A o 10,6%, zaś w grupie B o 7,4%¹⁸⁴. Zbliżone proporcje przyjmuje, bez podania źródła, Andrzej Karpiński w pracy o socjalistycznej industrializacji Polski¹⁸⁵. Zdaniem autora różnice wynikają z zastosowania przez GUS cen porównywalnych. Jak twierdził Ryszard Wilczewski, zmieniły one dynamikę i gałęziową strukturę produkcji globalnej. W nowych cenach zwiększył się udział gałęzi rozwijających się w latach 1948—1956 stosunkowo wolno (przemysł paliw, hutnictwo żelaza)¹⁸⁶.

Fakt, że nie tylko w ostatnim roku planu sześcioletniego, ale także w 1956 r. dynamika grupy B była wyższa od przeciętnej wzrostu przemysłu, był wynikiem nie tyle świadomych założeń polityki gospodarczej, ile rezultatem wstrząsu społeczno-politycznego. Postępowanie władz gospodarczych na przełomie 1955 i 1956 r. wskazywało, że nie były one skłonne wprowadzić zmiany przyczyniającej się do wyraźniejszej poprawy stopy życiowej ludności i bardziej zrównoważonego wzrostu. Bez nacisku społecznego, którego wyrazem był protest robotników poznańskich, nie nastąpiłyby głębsze zmiany strukturalne. Istniało poważne niebezpieczeństwo kontynuowania polityki lat 1948—1955 również w pięcioletce 1956—1960. Dopiero dzięki postawie klasy robotniczej w II połowie 1956 r. kierownictwo polityczne dokonało wyraźnych zmian w projekcie planu pięcioletniego oraz w bieżącej polityce gospodarczej.

WYNIKI

Na podstawie dotychczasowych rozważań można stwierdzić, że od 1948 r. polityka władz zdecydowanie zmierzała do zbudowania silnej bazy produkcyjnej przemysłu, opierającej się na gałęziach wytwarzających środki produkcji. Jej szczególnym wyrazem były założenia planu sześcioletniego, uwzględniające szeroki front industrializacji, z preferencjami dla przemysłu maszynowego, chemicznego,

¹⁸⁴ Obliczono na podstawie *Rocznika Statystycznego 1957*, s. 61.

¹⁸⁵ A. Karpiński, *Zagadnienia socjalistycznej industrializacji Polski*, Warszawa 1958, s. 196.

¹⁸⁶ R. Wilczewski, *Dynamika produkcji i przesunięcia przestrzenne Przemysłu w Polsce w latach 1946—1965*, Warszawa 1968, s. 25 i następne.

hutnictwa, górnictwa, a także gałęzi zaspokajających potrzeby rolnictwa i rynku artykułów konsumpcyjnych.

Ewolucja stosunków politycznych w kraju, nacisk Biura Informacyjnego oraz niekorzystne zmiany w sytuacji międzynarodowej wpłynęły na zwiększenie wskaźników wzrostu przyjętych w planie sześcioletnim, a następnie spowodowały istotną jego rewizję. Od 1951 r. industrializacja podporządkowana została potrzebom obronności kraju, co wymusiło rezygnację z wielu programów służących celom cywilnym. Ucierpiały na tym zaopatrzenie rolnictwa i rynek artykułów konsumpcyjnych. Uprzemysłowienie nabrało niekorzystnego dla gospodarki i społeczeństwa jednostronnego charakteru z tendencjami autarkicznymi.

W polityce przemysłowej, wbrew wyraźnej odmienności poziomu i struktury produkcji, dążono do osiągnięcia modelu wzrostu charakterystycznego dla Związku Radzieckiego w początkowym okresie budowy socjalizmu, w warunkach izolacji, kraju mogącego pozwolić sobie na samowystarczalność. Tendencjom tym sprzyjała ścisła współpraca gospodarcza oraz pomoc techniczna i kadrowa ZSRR, ułatwiająca przyjmowanie gotowych rozwiązań¹⁸⁷.

Korekty w polityce gospodarczej Związku Radzieckiego po śmierci Stalina i stopniowa poprawa atmosfery w stosunkach międzynarodowych stworzyły od 1954 r. warunki do zaniechania forsowania wysokiego tempa wzrostu wybranych gałęzi przemysłu. Wyraźne zmiany strukturalne, wyrażające się przewagą dynamiki wytwórczości przedmiotów konsumpcji pojawiły się w latach 1955—1956. Kierownictwo polskie oceniało zmiany jako przejściowe, wynikające z pobudek taktycznych. Nie rezygnowano z powrotu do strategii pospiesznego wzrostu przemysłowego. Dopiero nacisk społeczny, wyrażony postawą proletariatu, wywołał bardziej odczuwalny przełom w polityce gospodarczej.

Charakterystykę statystyczną rozwoju przemysłu w latach 1948—1956 utrudniają wspomniane wielokrotnie zmiany sposobu obliczania produkcji globalnej i stosowanych cen. Statystyka GUS, posługująca się cenami porównywalnymi z 1 stycznia 1956 r., ocenia wzrost produkcji w latach 1948—1956 na 491,2% (1947 r. = 100)¹⁸⁸.

---

¹⁸⁷ Kleer, *Wpływ...*, s. 25.

¹⁸⁸ *Statystyka Przemysłu 1958...*, s. 2.

Dokładniejsze dane odnoszą się do okresu po 1949 r. Wzrost globalnej produkcji przemysłowej w latach 1950—1956 wyniósł 294,6% (1949 r. = 100), w tym uspołecznionej 310,7%. Różnica wynikała z wyraźnego zmniejszenia produkcji zakładów prywatnych (w 1956 r. o 76,2% w stosunku do 1949 r.)¹⁸⁹.

Osiągnięty przyrost produkcji przemysłu uspołecznionego potwierdzają obliczenia z zastosowaniem cen niezmiennych z 1949 r. (por. tabl. 6). W celu odtworzenia dynamiki produkcji przemysłu uspołecznionego w całym okresie 1948—1956 korzystaliśmy ze statystyk używanych przez PKPG. Według obliczeń z końca 1954 r. wartość produkcji globalnej przemysłu uspołecznionego (w cenach niezmiennych) wynosiła w 1947 r. 9,8 mld zł¹⁹⁰.

Tablica 6

Wartość produkcji globalnej przemysłu uspołecznionego
w latach 1949—1956
(ceny niezmienne)

Lata	Według GUS		Według PKPG	
	mld zł	rok poprzedni = 100	mld zł	rok poprzedni = 100
1949	16,7	×	17,2	×
1950	21,9	130,8	22,5	130,8
1951	27,2	124,4	28,0	124,4
1952	32,5	119,5	33,5	119,5
1953	38,3	117,8	39,4	117,8
1954	42,7	111,6	44,0	111,6
1955	47,6	111,4	49,1	111,4
1956	52,0	109,1	53,5	109,1
1956 1949		310,7		310,7

Zródło: *Rocznik Statystyczny 1956*, s. 81. Wartość dla 1956 r. obliczono w oparciu o wskaźnik zamieszczony w: *Statystyka Przemysłu 1958*, Warszawa 1960, s. 2; *Rozwój gospodarki narodowej w latach 1945—1954*. Przemysł, AAN, PKPG, t. 689, b.p.; *Rocznik Statystyczny 1955*, s. 67 (w *Roczniku Statystycznym 1956* podano zmienione liczby)
¹ obliczenia autora dla lat 1955—1956.

¹⁸⁹ Tamże.

¹⁹⁰ *Rozwój gospodarki narodowej w latach 1945—1954*. II. Przemysł, AAN, PKPG, t. 689, b.p.

Porównując ją z obliczeniami autora dla 1956 r. zawartymi w tabelicy szóstej (53,5 mld zł), otrzymaliśmy wskaźnik wzrostu w latach 1948—1956 w wysokości 545,9% (1947 r. = 100). Odpowiada on proporcjom przyrostu produkcji ogółem i przedsiębiorstw uspołecznionych obliczonego przez GUS dla lat 1950—1956. Może zatem stanowić podstawę dalszych analiz.

Na tak wysoką dynamikę przemysłu złożyły się bardzo wysokie przyrosty produkcji w latach 1948—1950 (kolejno: +41%, +25%, +30,8%), których podstawę stanowiły efekty ożywienia zniszczonych i unieruchomionych zakładów pracy, połączone z zapoczątkowaniem procesów rozbudowy potencjału wytwórczego. Wysokie, choć malejące przyrosty produkcji w latach następnych (1951—1953 kolejno: +24,4%, +19,5% i +17,8%) wyrażały przejście do ekstensywnego wzrostu ze szczególnym naciskiem na przemysł środków produkcji i obronny. Wyraźny spadek dynamiki produkcji w latach 1954—1956 (przyrosty: +11,6%, +11,4%, +9,1%) wynikał z rozregulowania gospodarki pod wpływem forsownego wzrostu, obniżenia nakładów inwestycyjnych i zapoczątkowanej reorientacji produkcji.

Posługiwanie się wartością globalną produkcji i opartymi na niej wskaźnikami budziło wątpliwości od początku stosowania tej metody agregacji. Stąd w 1955 r. w PKPG podjęto próbę obliczenia tempa wzrostu w nawiązaniu do fizycznych rozmiarów produkcji. Dla wyeliminowania wpływu czynników zniekształcających wynik (wzrost kooperacji, zmiany cen, przemiany organizacyjne) przyjęto za podstawę szacunku produkcję około 600 wyrobów. Oszacowany nową metodą wskaźnik produkcji całego przemysłu w latach 1950—1955 wyniósł około 227%, podczas gdy obliczony w cenach niezmiennych 270% (1949 r. = 100)¹⁹¹. Podobny szacunek (220—230%) przyjmuje Andrzej Karpiński¹⁹².

Odchylenia występują także w wypadku użycia cen porównywalnych z 1956 r. Analizę taką przeprowadził Ryszard Wilczewski, opierając się na 120 wyrobach i grupach wyrobów. Dla lat 1951—1955 uzyskał on indeks fizycznych rozmiarów produkcji w wysokości 156,5%, gdy indeks produkcji globalnej wyniósł 211,6% (1950 r. =

---

¹⁹¹ Notatka z 28 lipca 1955 r. dla przewodniczącego PKPG E. Szyra w sprawie danych o wykonaniu planu 6-letniego, AAN, PKPG, t. 1912, b.p.

¹⁹² Karpiński, Zagadnienia..., s. 49.

= 100)¹⁹³. Zdaniem Wilczewskiego na wzrost produkcji globalnej, oprócz realnego wzrostu produkcji, wpływ miały takie czynniki, jak: podział i łączenie zakładów, zmiany w zakresie kooperacji, uspołecznienie warsztatów pracy oraz zwyczajka cen. Wszystkie wymienione czynniki odgrywały istotną rolę w latach 1948—1956. Dowodzi tego przedstawiona w tabl. 7 dynamika produkcji wybranych wyrobów przemysłowych. Zestawienie potwierdza dość niskie przyrosty wytwórczości tradycyjnych wyrobów (węgla kamiennego, lokomotyw parowych, papieru, tkanin, cukru, soli) oraz wysoką dynamikę wytwórczości środków produkcji (obrabiarek, wyrobów hutniczych i chemicznych). Bardzo wysoka dynamika charakterystyczna była dla wytwórczości wyrobów, których produkcję podjęto w omawianym okresie. Produkcja aluminium wzrosła w latach 1955—1956 o 319%, miedzi elektrolitycznej w latach 1949—1956 o 1350%, łożysk tocznych w latach 1951—1956 o 920%, samochodów ciężarowych o 1250%, maszyn do szycia w latach 1953—1956 o 3025%, pralek domowych w latach 1955—1956 o 1415%¹⁹⁴. Podobnie kształtowała się dynamika produkcji przemysłu obronnego, który budowany był w zasadzie od podstaw. Jego produkcja kilkakrotnie przewyższała założenia początkowe. „Wzrost produkcji obronnej wpłynął na przekroczenie planu 6-letniego w przemyśle maszynowym, łącznie z przemysłem metalowym, oraz w przemyśle chemicznym mimo niewykonania planu produkcji szeregu podstawowych wyrobów w tych przemysłach”¹⁹⁵. Produkcja przemysłu obronnego w istotny sposób określiła ogólny poziom i strukturę produkcji globalnej przemysłu. Stąd uwzględnienie informacji o rozmiarach fizycznych wytwórczości na cele obronne zmniejszyłoby wrażenie znacznych rozbieżności między dynamiką produkcji globalnej a przyrostem produkcji poszczególnych wyrobów¹⁹⁶. Zgodnie ze słowami Edwarda Ochaba wypo-

---

¹⁹³ Wilczewski, *Dynamika...*, s. 27; Do podobnych rezultatów doszedł A. Zauberman w oparciu o metodologię produkcji netto stosowaną przez ONZ. Por. Z a u b e r m a n, *Industrial...*, s. 13.

¹⁹⁴ Obliczono na podstawie: *Polska w liczbach 1944—1964*, Warszawa 1964, s. 39 i następne.

¹⁹⁵ Uchwała o wynikach wykonania planu 6-letniego..., s. 168.

¹⁹⁶ M. A n u s i e w i c z, I. R u s z k i e w c z, *Tarcza socjalistycznej ojczyzny*, Warszawa 1979, s. 207.

Wzrost produkcji ważniejszych wyrobów przemysłowych
w latach 1948—1956

Wyszczególnienie	Jednostka miary	1947	1956	1956 1947 w %
Energia elektryczna	mld kWh	6,7	19,5	291,0
Węgiel kamienny	mln t	59,1	95,0	160,9
Surówka żelaza	tys. t	941,0	3506,0	372,6
Stal surowa	tys. t	1579,0	5014,0	317,5
Wyroby walcowane	tys. t	1052,0	3307,0	314,3
Cynk	tys. t	57,0	153,0	268,4
Obrabiarki do metali	tys. szt.	3,0	16,9	563,3
Maszyny i urządzenia hutnicze	tys. t	1,7	16,5	970,6
Maszyny i urządzenia górnice	tys. t	21,8	132,0	605,5
Maszyny elektryczne wirujące	tys. szt.	14,8	261,0	1763,5
Odbiorniki radiowe	tys. szt.	7,4	499,0	6743,2
Lokomotywy parowe	szt.	202	288	142,5
Kwas siarkowy	tys. t	155,0	481,0	310,3
Nawozy azotowe	tys. t	47,0	175,0	372,3
Barwniki	tys. t	2,1	6,5	309,5
Cement	tys. t	1522,0	4035,0	265,1
Porcelana stołowa	tys. t	5,4	9,4	174,1
Papier	tys. t	207,0	397,0	191,8
Tkaniny bawełniane	mln m	257,0	556,0	216,3
Tkaniny wełniane	mln m	32,8	76,2	232,3
Cukier	tys. t	493,0	776,0	157,4
Masło	tys. t	17,0	62,3	366,5
Sól	tys. t	564,0	1237,0	219,3

Zródło: Polska w liczbach 1944—1964, Warszawa 1964, s. 99 i następne oraz obliczenia autora.

wiedzianymi na VII Plenum KC PZPR w 1956 r.: „Rozbudowa przemysłu obronnego pochłonęła ogromne, wielomiliardowe sumy, najnowsze maszyny i najlepsze kadry, zmusiła nas do rewizji poprzedniego planu, do tworzenia fabryk gdzie indziej i innego ro

dzaju, aniżeli pierwotnie przewidywano. Popelniliśmy błąd, że nie wystąpiliśmy otwarcie wobec klasy robotniczej i wobec narodu i nie przedstawiliśmy tych głębokich zmian..."¹⁹⁷.

Rozbudowa przemysłu obronnego, która do pewnego stopnia była niezbędna wobec realiów politycznych świata, wywołała w okresie popaździernikowej odnowy żywą dyskusję. Stefan Kurowski uznał zbrojenia za element polityki gospodarczej podporządkowanej założeniom doktrynalnym stalinizmu. Jego zdaniem budowa siły militarnej zajęła naczelną pozycję wśród priorytetów ekonomicznych, a wszystkie inne zostały jej podporządkowane¹⁹⁸.

Mieczysław Mieszczankowski, polemizując z Kurowskim, twierdził, że zbrojenia zostały narzucone przez agresywne stanowisko państw kapitalistycznych wobec krajów budujących socjalizm. Wskazywał, że analogiczny problem wystąpił również w Jugosławii, którą trudno posądzać o sprzyjanie doktrynie stalinowskiej. Uważał, że rozbudowa potencjału obronnego wynikała z pobudek patriotycznych¹⁹⁹.

Przytaczając bardzo skrótowo głosy w sporze na temat militaryzacji produkcji przemysłowej, czynimy to w celu ukazania, jak znaczącym problemem w ocenie podstawowej industrializacji kraju jest kwestia rozwoju gałęzi służących obronności. Zarówno politycy, jak i ekonomiści zdecydowanie podkreślali wielki ciężar zbrojeń dla gospodarki, ich wpływ na dynamikę, a przede wszystkim strukturę produkcji przemysłowej.

Wspólny dla powyższych ocen jest pogląd, że podstawowe uprzemysłowienie kraju mogło przebiegać w innych warunkach, a jego efektem mogło być lepsze zaspokojenie potrzeb konsumpcyjnych społeczeństwa dzięki szybszemu rozwojowi innych gałęzi gospodarki narodowej²⁰⁰.

¹⁹⁷ E. Ochab, Zacieśniać więzy z masami, wcielać w życie uchwały VII Plenum KC, *Nowe Drogi* 1956, nr 7—8, s. 4.

¹⁹⁸ S. J. Kurowski, Industrializacja bez przyśpieszenia, *Życie Gospodarcze* 1956, nr 23, s. 3; S. J. Kurowski, Model a cele gospodarki narodowej, *Życie Gospodarcze* 1957, nr 7, s. 2.

¹⁹⁹ M. Mieszczankowski, Koncepcja Kurowskiego a rzeczywistość, *Życie Gospodarcze* 1957, nr 12, s. 5.

²⁰⁰ Por. Pismo zastępcy przewodniczącego PKPG gen. dyw. B. Półturzyckiego do Przewodniczącego PKPG S. Jędrzychowskiego z 29 XI 1956 r., AAN, PKPG, t. 190, b p.

Zmiana programu wytwórczego przemysłu, która z całą siłą wystąpiła w 1951 r., wywołała nie planowany wzrost nie zaspokojonego przy ograniczonych możliwościach importowych zapotrzebowania na surowce, energię i materiały (zob. rozdz. IV).

Niedostateczny wobec rosnących potrzeb przywóz wielu podstawowych surowców nie był rekompensowany odpowiednim tempem wzrostu produkcji krajowej. W 1956 r. wydobycie rudy żelaza było o 36% niższe od przyjętego w planie sześcioletnim na 1955 r., rudy miedzi o 62%, produkcji cynku o 22%, miedzi elektrolitycznej o 19%. Sytuację surowcową pogarszały od 1951 r. trudności w rolnictwie. Zbiory ziemniaków w 1956 r. tylko o 5% przekroczyły poziom uzyskany w 1950 r., buraków cukrowych — o 1%, tytoniu — o 21,4%, a słomy lnianej — o 26,7%²⁰¹.

Niedostatek surowców powodował niepełne wykorzystanie mocy produkcyjnej przemysłu i nierytmiczność pracy przedsiębiorstw, utrudniał kooperację, eksport i zaopatrzenie rynku wewnętrznego. Równie uciążliwy dla gospodarki był zbyt wolny wzrost produkcji paliw i energii. Jej dynamika odbiegała od tempa całej wytwórczości przemysłowej. W 1956 r. produkcja przemysłu przetwórczego była o 206% wyższa od uzyskanej w 1949 r., wydobywczego zaś tylko o 64,9%²⁰².

Szczególnie poważne problemy stwarzał bardzo powolny wzrost wydobycia węgla kamiennego, podstawowego nośnika energii w naszym kraju i jednocześnie głównego źródła dewiz. Zadania planu sześcioletniego górnictwo węglowe zrealizowało w 97,5%, mimo upowszechnienia pracy w niedziele. Przyczyny trudności związane były z nieosiąganiem planowanych mocy wydobywczych, złą organizacją pracy, niedostatecznym zaopatrzeniem materiałowym, zaniedbaniami w dziedzinie bezpieczeństwa pracy²⁰³.

Brak węgla był powodem niedostatku energii elektrycznej. Nie-

---

²⁰¹ Obliczono na podstawie Statystyki rolnictwa 1946—1957, Warszawa 1961, s. 56.

²⁰² *Statystyka Przemysłu 1958...*, s. 3.

²⁰³ Plan 5-letni 1956—1960. Przemysł węgla kamiennego, AAN, PKPG, t. 3664, k. 1.

dobór mocy w 1956 r. sięgał 260 MW, powodując częste przerywanie dostaw energii w szeregu gałęziach, w tym w przemyśle ciężkim i chemicznym²⁰⁴. Dodać jednak należy, że trudności energetyczne wynikały również z ograniczeń inwestycyjnych oraz opóźnień w oddawaniu do użytku nowych generatorów. Zdaniem Stanisława Kuzińskiego zasadniczym powodem nienadążania bazy surowcowo-energetycznej za przemysłem przetwórczym było przesunięcie środków inwestycyjnych, potrzebnych do jej rozbudowy, na cele związane z obronnością kraju²⁰⁵.

Przewadze wytwórczości środków produkcji towarzyszyły silne dysproporcje międzygałęziowe. W latach 1950—1956 produkcja przemysłu chemicznego wzrosła o 411%, budowy maszyn i metalowego o 390%, hutnictwa metali nieżelaznych (łącznie z wydobywaniem rudy) o 200%, materiałów budowlanych o 191%, hutnictwa żelaza (łącznie z wydobywaniem rudy) o 113%, a energii elektrycznej i ciepłej tylko o 61%²⁰⁶.

Znacznie wyższa od przeciętnego tempa wzrostu całego przemysłu była dynamika produkcji przemysłu chemicznego. Zadecydowały o tym efekty rozbudowy istniejących zakładów i budowy nowych. Jednak osiągnięty poziom produkcji był często niższy od planowanego. Powodem były opóźnienia w uzyskaniu zakładanej zdolności produkcyjnej, a także wstrzymanie realizacji niektórych inwestycji (np. fabryki kwasu siarkowego w Busku, fabryki opon w Płocku). Jednocześnie uruchomiono produkcję na potrzeby obronności kraju nie objętą planem sześcioletnim, co znacznie zmieniło kierunki inwestowania i profil asortymentowy²⁰⁷.

W dynamicznie rozwijającym się przemyśle maszynowym powstały nowe gałęzie: przemysł okrętowy, środków transportu, produkcji turbin, ciężkich obrabiarek, teletechniczny, radiotechniczny, opty-

---

²⁰⁴ Rada Ekonomiczna..., s. 37.

²⁰⁵ S. Kuziński, Główne proporcje rozwoju gospodarczego Polski Ludowej, Warszawa 1960, s. 50—51.

²⁰⁶ *Statystyka Przemysłu 1958...*, s. 2—3.

²⁰⁷ Analiza rozwoju przemysłu chemicznego w latach powojennych ze szczególnym uwzględnieniem planu 6-letniego, AAN, PKPG, t. 3871, bp.

czny oraz nowoczesny przemysł obronny²⁰⁸. Jednak wolniejszy od rozwoju przemysłu maszynowego przyrost produkcji hutniczej powodował niedobór wyrobów walcowanych i stali szlachetnych. Trudności przemysłu hutniczego wynikały z niedostatku rud żelaza, niewłaściwych proporcji między produkcją surówki i stali oraz opóźnień w budowie stalowni kombinatu w Nowej Hucie i huty „Warszawa”²⁰⁹.

Zawodziły również dostawy kooperacyjne z przemysłu elektrotechnicznego i odlewni. W rezultacie znaczna liczba przedsiębiorstw przemysłu maszynowego wykorzystywała zaledwie 50% swoich mocy wytwórczych²¹⁰. Nie były wykonywane plany asortymentowe, przedłużały się terminy uruchomienia nowej produkcji, nie doprowadzono do końca rozpoczętych inwestycji, pozbawiając zakłady wydziałów pomocniczych, zaniedbano wprowadzanie nowocześniejszych technologii. Produkcję cechowała niska jakość oraz nadmierne zużycie materiałów i energii²¹¹.

O sytuacji w przemyśle wytwarzającym na potrzeby rolnictwa świadczy wypowiedź Zenona Nowaka na II Zjeździe Spółdzielczości Produkcyjnej w maju 1956 r.: „Bo przecież nie może być tak, ażeby przemysł w Polsce, który potrafił budować samoloty odrzutowe, czołgi, odpowiadające najwyższym wymogom techniki — obrabiarki i wiele innych niezmiernie skomplikowanych maszyn i urządzeń, nie potrafił zbudować dobrego siewnika, dobrego pługa, czy też, jak to się często zdarza — porządnej łopaty”²¹².

Dysproporcje i odcinkowe niepowodzenia w rozwoju przemysłowym przerodziły się w bariery hamujące industrializację. Obniżająca się dynamika produkcji wskazywała również, że stopniowo wy-

---

²⁰⁸ Informacja o stanie i perspektywach rozwoju przemysłu maszynowego w Polsce, AAN, PKPG, t. 1502, b.p.

²⁰⁹ Ocena wykonania planu 6-letniego przemysłu hutniczego, AAN, PKPG, t. 3742, b.p.

²¹⁰ Kuziński, Główne..., s. 45 i 58.

²¹¹ Projekt założeń rozwoju przemysłu maszynowego w pięcioletnim planie rozwoju Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (1956—1960), AAN, PKPG, t. 3797, b.p.

²¹² *Trybuna Ludu* z 30 maja 1956 r., s. 3.

czерpywały się rezerwy związane z ekstensywnymi czynnikami wzrostu. Wyraźnie zmniejszyło się tempo zatrudnienia oraz inwestowania.

W latach 1948—1956 zatrudnienie w przemyśle wzrosło z 1,6 mln do 2,8 mln osób. Dynamika zatrudnienia, po wyraźnym skoku w 1950 r. (o 16,8% w porównaniu z 1949 r.) i w 1951 r. (o 8,4%), w ostatnich trzech latach omawianego okresu ukształtowała się na poziomie 4,3% corocznego wzrostu²¹³.

Spadek dynamiki oznaczał zmniejszenie przepływu siły roboczej ze wsi do miast oraz malejącą aktywizację zawodową kobiet. Zmniejszało się także przechodzenie do przemysłu pracowników rzemiosła i innych nie podlegających rozwojowi dziedzin gospodarki.

W zatrudnieniu silnie preferowane były gałęzie związane ze sferą inwestycji. W latach 1949—1955 liczba zatrudnionych w tej grupie wzrosła 2,3-krotnie, w gałęziach związanych z produkcją przedmiotów konsumpcji utrzymywała się zaś na nie zmienionym poziomie. W rezultacie podobna liczba zatrudnionych w grupie B musiała dostarczać wyrobów konsumpcyjnych do utrzymania ponad dwukrotnie większej liczby zatrudnionych w grupie A²¹⁴. Wobec niedostatecznego postępu w zakresie technicznego uzbrojenia pracy i braku surowców przemysł lekki i spożywczy nie mogły sprostać zadaniom, co stanowiło jedno z głównych źródeł napięć rynkowych.

Podobnie jak w wypadku sterowania zatrudnieniem postępowano w przydziale środków inwestycyjnych. W latach 1950—1955 podstawową część nakładów skierowano do hutnictwa żelaza i metali nieżelaznych (22% całości środków), przemysłu maszynowego (18%), paliw (18%) i chemicznego (14%). Udział przemysłu włókienniczego sięgał 4%, a spożywczego 6% nakładów²¹⁵.

Wykorzystanie środków inwestycyjnych odbiegało od zamierzeń. Dane dotyczące planu sześcioletniego mówią o uruchomieniu do końca 1955 r. 62% ogólnej liczby nowych zakładów z listy 210 objętych planem. Nie podjęto produkcji 79 obiektów, w tym 67

²¹³ Obliczono na podstawie: *Polska w liczbach...*, s. 36.

²¹⁴ Karpiański, *Zagadnienia...*, s. 108—109.

²¹⁵ Kuziński, *Główne...*, s. 38.

w ogóle nie rozpoczęto budować²¹⁶. Natomiast na skutek zmiany programu produkcyjnego powstawały zakłady nie objęte planem. Nie zmienia to jednak faktu nieefektywnego wykorzystania funduszu inwestycyjnego oraz znacznego przekroczenia kosztorysów. Działalność inwestycyjna często nie uwzględniała konieczności szybkiego zamknięcia cyklu produkcyjnego. Niekiedy brakowało środków na realizację faz umożliwiających uzyskanie produktów finalnych. W konsekwencji stosunek nakładów do uzyskanej produkcji był bardzo niekorzystny. W przemyśle paliw przyrost wartości produkcji o 1 zł wymagał nakładów w wysokości 14,6 zł, w energetyce 7,5 zł, w hutnictwie 7,2 zł, w przemyśle chemicznym zaś 5,2 zł²¹⁷.

Andrzej Karpiński jako źródła niskiej efektywności inwestycji przemysłowych wymienia: nadmierną koncentrację inwestycji w części przemysłu ciężkiego, przy niedoinwestowaniu niektórych jego gałęzi oraz przemysłu wytwarzającego dobra konsumpcyjne, zbyt duży udział w nakładach środków przeznaczonych na budowę nowych obiektów oraz za szeroki front inwestycyjny w stosunku do możliwości materiałowych i wykonawczych. W konsekwencji w wielu zakładach zbudowanych w latach pięćdziesiątych koszty produkcji okazały się wyższe od ponoszonych w obiektach starych (np. w cementowniach, zakładach chemicznych, przemyśle papierniczym)²¹⁸.

Zmniejszającej się dynamice zatrudnienia i inwestycji towarzyszył malejący trend wzrostu wydajności pracy w przemyśle. W latach 1950—1953 roczne przyrosty wynosiły kolejno: 10%, 13,4%, 11,0%, 10,0%, zaś w latach 1954—1955 odpowiednio 7,1% i 5,6%²¹⁹. Według badań Zakładu Nauk Ekonomicznych PAN osiągnięcie przez wszystkie zakłady przemysłowe wydajności pracy uzyskiwanej w najlepszych zakładach zaoszczędziłoby wysiłku 615 tys. robotników²²⁰.

---

²¹⁶ Karpiński, *Zagadnienia...*, s. 69.

²¹⁷ Tamże, s. 74.

²¹⁸ Tamże, s. 70 i 210.

²¹⁹ Z. M. Fiejka, *Tempo wzrostu wydajności pracy w przemyśle polskim w latach 1954—1956*, *Gospodarka Planowa 1957*, nr 5, s. 45; *Wzrost wartości produkcji w wyniku wzrostu wydajności pracy*, AAN, PKPG, t. 3107, b.p.

²²⁰ Szacunek rezerw wzrostu wydajności pracy w przemyśle polskim, AAN, PKPG, t. 330, b.p.

Zdaniem Zygmunta Knyziaka przyrost produkcji w latach 1950—1955 osiągnięto przede wszystkim na podstawie wzrostu zatrudnienia. Istotną rolę odegrało także wykorzystanie zdolności produkcyjnych, które powstały przed 1950 r. Szacuje się, że w latach 1951—1956 przyniosło to wzrost produkcji o 30%²²¹.

Łączne wykorzystanie zdolności produkcyjnych było niskie. Zgodnie z obliczeniami dokonаныmi przez PAN współczynnik efektywności zasobów trwałych w przemyśle uspołecznionym wyniósł w 1953 r. — 37,2%, w 1954 r. — 39,1%, w 1955 r. — 41,0% i w 1956 r. — 40,6%²²². Jednokierunkowość i dysproporcje w rozwoju przemysłu

Tablica 8

Produkcja ważniejszych wyrobów przemysłowych na mieszkańca w latach 1937, 1949 i 1956

Wyszczególnienie	Jednostka miary	1937	1949	1956
Energia elektryczna	kWh	106	340	701
Węgiel kamienny	kg	1054	3035	3422
Stal surowa	kg	67,8	237	378
Wyroby walcowane	kg	42,7	94,4	180
Obrabiarki do metali ^a	szt.	1,2	2,2	6,1
Kwas siarkowy techniczny	kg	5,3	11,3	17,3
Nawozy azotowe	kg	1,2	3,0	6,3
Sztuczna przędza. Jedwab	kg	0,19	0,37	0,59
Cement	kg	37,5	96,0	145
Tkaniny bawełniane	m	9,5	16,7	20,3
Tkaniny wełniane	m	1,1	2,1	2,7
Mydło	kg	1,4	2,1	2,4
Cukier	kg	14,7	30,5	28,0
Papierosy	szt.	224	872	1484

^a na 10 000 mieszkańców.

Źródło: *Statystyka Przemysłu 1958*, Warszawa 1960, s. 10—11.

²²¹ Z. Knyziak, Czynniki wzrostu produkcji przemysłowej w Polsce 1950—1960, Warszawa 1964, s. 87.

²²² Współczynnik uzyskano przez porównanie produkcji czystej z wartością

oraz niska efektywność ekonomiczna nie mogą przesłonić znacznego skoku, jakiego dokonano w dziedzinie uprzemysłowienia kraju w latach 1948—1956 (por. tabl. 8).

Przytoczone dane, chociaż wrywkowe, potwierdzają również główne kierunki polityki przemysłowej w latach 1948—1956. Ukazują wyraźne preferencje dla gałęzi wytwarzających dobra inwestycyjne i ograniczony postęp w produkcji przedmiotów konsumpcji. Do podobnych wniosków prowadzi także analiza zmian struktury gałęziowej produkcji w latach 1950—1956 (por. tabl. 9).

Tablica 9

*Struktura produkcji czystej brutto przemysłu
w latach 1950 i 1956*

Wyszczególnienie	1950	1956
Przemysł ogółem	100,0	100,0
Wytwarzanie energii elektrycznej i ciepłej	2,2	2,4
Przemysł paliw i koksowniczy	29,4	21,2
Hutnictwo żelaza ^a	5,6	6,3
Hutnictwo metali nieżelaznych ^a	1,8	2,1
Przemysł budowy maszyn i metalowy	13,6	19,4
Przemysł chemiczny	2,8	4,5
Przemysł materiałów budowlanych	4,5	6,5
Przemysł drzewny i papierniczy	5,2	6,2
Przemysł włókienniczy i odzieżowy	17,6	13,9
Przemysł skórzaný, futrzarski i obuwniczy	2,3	2,8
Przemysł spożywczy	14,1	13,2
Inne gałęzie przemysłu	0,9	1,5

^a Łącznie z wydobyciem rud.

Zródło: Z. Knyziak, Czynniki wzrostu produkcji przemysłowej w Polsce 1950—1960, Warszawa 1964, s. 90.

W okresie tym wyraźnie wzrósł udział wytwórczości przemysłu: maszyn i metalowego, chemicznego, materiałów budowlanych, hutni-

produkcyjnych zasobów trwałych. Zob. B. Brocka-Palacz, Wykorzystanie zdolności produkcyjnych w przemyśle polskim w latach 1953—1968, *Studia Ekonomiczne* 1972, nr 25, s. 59.

czego i energetycznego. Spadek odnotowano w odniesieniu do przemysłu włókienniczego i odzieżowego, spożywczego, a także paliw i koksowniczego. W rezultacie w latach 1950—1956, pod wpływem dynamicznego rozwoju wytwórczości środków produkcji i uzbrojenia, produkcja środków wytwórczych wzrosła o 227,3%, a przedmiotów spożycia o 161% (1949 r. = 100)²²³.

Istotnym powodem zmniejszenia produkcji dóbr konsumpcyjnych były skutki polityki wobec przemysłu drobnego i rzemiosła. W sektorze uspołecznionym nastąpiły wyraźne zmiany profilu produkcji. Przemysł drobny zamiast towarów konsumpcyjnych rozwijał produkcję artykułów zaopatrzeniowych. Wytwórczość w państwowym przemyśle drobnym wzrosła w latach 1949—1955 dziewięciokrotnie, jednak udział w niej produktów konsumpcyjnych zmniejszył się z 71% w 1952 r. do 57% w 1955 r.²²⁴ Podobne przemiany w strukturze produkcji wystąpiły w zakładach spółdzielczości pracy. W 1950 r. wyroby metalowe stanowiły 13%, w 1955 r. zaś 26% produkcji, natomiast udział wyrobów włókienniczych obniżył się w tym okresie z 45% do 24%²²⁵. Ujemne skutki na rynku wywołała także likwidacja prywatnego przemysłu i rzemiosła oraz zainicjowanie współpracy pozostałych producentów z przedsiębiorstwami państwowymi.

Oceniając politykę państwa wobec sektora drobnotowarowego poza rolnictwem, zgodzić się należy z twierdzeniem Czesława Niewadzi, że: „Wyniszczenie drobnego przemysłu, rzemiosła i handlu prywatnego, a więc tych podstaw gospodarczych, które warunkowały istnienie 75% ogółu małych miast w Polsce, spowodowało upadek znacznej ich części”²²⁶. Zjawisko to z całą siłą wystąpiło na Ziemiach Odzyskanych, pociągając za sobą ujemne skutki nie tylko gospodarcze, ale i polityczne.

Pospieszna polityka likwidacyjna, uzasadniana motywami doktrynalnymi, doprowadziła do utraty znacznych możliwości powiększenia ilości towarów konsumpcyjnych i ograniczenia napięć rynkowych w okresie forsownego wzrostu przemysłowego. Polityka państwa,

²²³ *Statystyka Przemysłu 1958*, Warszawa 1960, s. 3.

²²⁴ *Analiza wykonania planu 6-letniego...*, passim.

²²⁵ Ocena wykonania planu sześcioletniego przez spółdzielczość pracy, AAN,

PKPG, t. 5673, b.p.

²²⁶ *Niewadzi, Małe...*, s. 137.

szczególnie w odniesieniu do indywidualnego rzemiosła, na wiele lat podważyła jego zaufanie do władz, utrudniając normalny rozwój tej ważnej dla społeczeństwa dziedziny życia gospodarczego.

W trakcie wstępnej industrializacji nie zostały spełnione nadzieje związane z bardziej równomiernym rozmieszczeniem przemysłu na terenie kraju. Wbrew założeniom nowe obiekty zbyt często lokalizowano w województwach najsilniej uprzemysłowionych, korzystając z istniejącej infrastruktury i wykwalifikowanych kadr. Nie został zrealizowany program ograniczenia rozwoju przemysłowego Górnego Śląska, zbyt dużo inwestycji realizowano w Warszawie. Wyraźny awans przemysłowy dotyczył województw krakowskiego, rzeszowskiego i lubelskiego. Natomiast pozostały zaniedbane pod względem rozwoju przemysłowego między innymi znaczne obszary województw warszawskiego, kieleckiego, bydgoskiego i zielonogórskiego²²⁷.

Wstępna industrializacja kraju przyniosła istotne przemiany społeczne. Nastąpiły ważne przekształcenia klasowo-warstwowe pod wpływem wzmożonej ruchliwości przestrzennej i społecznej. Okres ten charakteryzował się potężnymi ruchami migracyjnymi ze wsi do miast oraz przemieszczeniami między grupami zawodowymi i społecznymi, ze szczególnym uwzględnieniem przemysłu. Wyraźnie wzrosła liczebnie klasa robotnicza, a także warstwa inteligencji, kosztem chłopstwa²²⁸. Podniósł się poziom przygotowania zawodowego kadr do pracy w wielkim przemyśle.

Przedstawiony wyżej obraz uprzemysłowienia Polski zbieżny jest z socjologiczną koncepcją narzuconej industrializacji²²⁹. Charakteryzuje ją prymat wytwórczości środków produkcji nad dobrami konsumpcyjnymi, centralistyczno-dyrektywny system kierowania, ograniczenie samodzielności przedsiębiorstw, silne zaangażowanie aparatu partyjnego w organizację procesu produkcji, rozbudowa organów kontroli oraz ograniczenie możliwości wyrażenia interesów najniższych ogniw gospodarki.

---

²²⁷ Karpiński, Zagadnienia..., s. 216 i następne.

²²⁸ M. Ciechocińska, A. Preiss, Społeczne aspekty uprzemysłowienia w Polsce Ludowej, Warszawa 1971, s. 41 i następne.

²²⁹ Por. W. Morawski, Strategia narzuconej industrializacji a społeczeństwo, *Studia Socjologiczne* 1980, nr 4, s. 117.

Rozdział trzeci

POLITYKA AGRARNA

Podstawowej industrializacji kraju towarzyszyły zasadnicze przeobrażenia wsi. Zgodnie z decyzjami podjętymi przez PPR latem 1948 r. głównym ich rysem była polityka kolektywizacji rolnictwa, której elementem było dążenie do rozszerzania własności państwowej, z jednoczesnym poddaniem kontroli i ograniczeniom indywidualnej gospodarki chłopskiej. Polityka agrarna była nakierowana na realizację celów strategicznych związanych z budową ustroju socjalistycznego, co wywoływało często sprzeczności z bieżącymi potrzebami społeczeństwa i interesem wsi. Dominacja aspektów politycznych nad ekonomicznymi przy nieprzestrzeganiu zasad demokracji oraz niedostatecznej pomocy państwa dla rolnictwa sprawiała, że przebudowa ustroju rolnego zatracala sens gospodarczy. Po 1948 r., w przeciwieństwie do okresu bezpośrednio powojennego, nie udało się zharmonizować celów politycznych z ekonomicznymi.

FORSOWNA KOLEKTYWIZACJA ROLNICTWA

PROGRAM

Do 1948 r. ze względów politycznych, a także gospodarczych, odcięto się od hasła powszechnej kolektywizacji rolnictwa. Respektowano w ten sposób zarówno warunki historyczno-psychologiczne wsi polskiej, jak też wskazania klasyków marksizmu, przestrzegających przed pospiesznym uspołdzielczaniem rolnictwa, bez stworzenia uprzednio odpowiednich warunków materialnych i społecznych¹.

Powojenny stosunek komunistów do kolektywizacji jednoznacznie przedstawiony został w przemówieniu Edwarda Ochaba na I Zjeździe PPR w grudniu 1945 r.: „...stoimy na gruncie indywidualnej gospodarki chłopskiej i jesteśmy przeciwko kolektywizacji [...] rozwój

¹ H. Chola j, Kwestie polityki rolnej i spółdzielczości wiejskiej w Polsce Ludowej, Warszawa 1970, s. 20 i następne; A. Wojtas, Problematyka agrarna w polskiej myśli politycznej 1918—1948, Warszawa 1983, s. 425.

wsi i całej gospodarki polskiej nie może być i nie będzie kopią rozwoju rosyjskiego. Inne są nasze warunki obiektywne, inne są nasze tradycje narodowe, inna jest psychologia Polaka i inna, niewątpliwie swoistą będzie nasza polska droga rozwojowa, po wtóre, bez względu na takie czy inne przyszłe formy przekształceń ustrojowych w Polsce można z góry stwierdzić, że w warunkach istnienia władzy ludowej jest nie do pomyślenia, aby jakiegokolwiek zmiany ustrojowe mogły mieć miejsce wbrew woli milionowych mas chłopskich. Wieś polska będzie rozwijać się tak, jak tego będą sobie życzyć nasi chłopcy”².

Polaska Partia Robotnicza, odsuwając moment kolektywizacji, zabiegała o rozwój spółdzielni zaspokajających potrzeby produkcyjne i konsumpcyjne rolników. Celem spółdzielczości rolniczej było upowszechnienie własności spółdzielczej oraz powiązanie producentów rolnych z państwem. Partia szczególne miejsce w bogatej mozaice organizacji wiejskich wyznaczyła Związkowi Samopomocy Chłopskiej³.

Uwzględniając splot czynników społeczno-politycznych, władze państwowe — pod wpływem PPR — świadomie przeciwstawiły się nawet spontanicznym próbom wspólnego gospodarowania chłopów na gruntach poparcelacyjnych. Przykładem takiego podejścia była Wielkopolska, z jej tradycjami pracy najemnej, silniejszymi od chęci gospodarowania na swoim. W rezultacie nierzadko chłopcy po otrzymaniu ziemi próbowali tworzyć wspólnoty parcelanckie⁴. Ich zabiegi spotkały się z reakcją władz przeciwnych tworzeniu atmosfery rychłej kolektywizacji. W warunkach nieprzychylności zdrowa tendencja do wspólnego gospodarowania uległa szybkiemu załamaniu.

Niewielkie zmiany w zdecydowanej postawie władz nastąpiły w 1946 r., kiedy zezwolono na organizowanie spółdzielni parcelacyjno-osadniczych. Ich celem było zasiedlenie i zagospodarowanie folwarków poniemieckich na Ziemiach Odzyskanych. Akcja ta nie przy-

² E. Ochab, Wieś polska na nowych drogach. Referat wygłoszony na I Zjeździe PPR, Łódź 1946, s. 31.

³ T. Stankiewicz, Spółdzielnie rolniczo-handlowe w Polsce Ludowej 1944—1947. Problematyka ekonomiczna i organizacyjna, Warszawa 1971, s. 36 i następane.

⁴ W 1945 r. w powiecie krotoszyńskim ok. 72% parcelantów gospodarowało wspólnie. Por. H. Słabek, Przebudowa ustroju rolnego w Wielkopolsce i na Pomorzu 1945—1949, Poznań 1968, s. 54.

brała większych rozmiarów, albowiem spotkała się z niechęcią ze strony chłopów-osadników wywodzących się z biednych i przeludnionych obszarów Polski centralnej oraz repatriantów z ziem włączonych do ZSRR. Wyrośli w odmiennych niż Wielkopolskie tradycjach, dążyli oni do uzyskania ziemi na własność oraz możliwości indywidualnego gospodarowania⁵.

Kolejnym krokiem na drodze stopniowego włączania rolnictwa w obręb wpływów spółdzielczości oraz szybkiej jego odbudowy opierającej się na własności prywatnej było tworzenie wsi samopomocowych. Nawiązując do idei przedwojennych wsi spółdzielczych, ich organizacją zajął się pod koniec 1947 r. Związek Samopomocy Chłopskiej. Akcję wspierał Związek Młodzieży Wiejskiej „Wici”. Ośrodkiem gospodarczym wsi samopomocowych były gminne spółdzielnie zaopatrzenia i zbytu, które korzystając z kredytów państwowych uczestniczyły w przedsięwzięciach służących całej społeczności wiejskiej (elektryfikacja, budowa dróg, domów ludowych)⁶.

Powyższe przykłady wyraźnie wskazują na ostrożne podejście PPR do kwestii przekształceń ustrojowych wsi. Szukano rozwiązań odpowiadających warunkom polskiej wsi i poziomowi świadomości chłopstwa. Obawiano się zarówno politycznych, jak i ekonomicznych kosztów pospiesznej kolektywizacji. Jednak od czasu powstania władzy ludowej czyniono przygotowania do dalszych, po reformie rolnej, przeobrażeń socjalistycznych w rolnictwie. Ich podstawę miały stanowić różnorodne formy spółdzielczości wiejskiej oraz troska o umacnianie tak więzi ekonomicznych między miastem a wsią, jak i sojuszu robotniczo-chłopskiego.

Realistyczne stanowisko PPR w kwestii agrarnej wzbudziło respekt nie tylko marksistów, ale również ludzi o odmiennym światopoglądzie⁷.

⁵ Por. H. Słabek, *Polityka agrarna PPR (Geneza i realizacja)*, Warszawa 1967, s. 393.

⁶ S. Jarecka-Kimłowska, *Polityka spółdzielcza na wsi polskiej w latach 1944—1970*, Warszawa 1978, s. 49 i następne.

⁷ Por. A. Dobieszewski, *Ideologiczne i polityczne podstawy sojuszu robotniczo-chłopskiego i współdziałania partii marksistowsko-leninowskich z partiami chłopskimi*, w: *Z dziejów ruchu ludowego w PRL*, Warszawa 1976, s. 29; A. Korboński, *Politics of Socialist Agriculture in Poland 1945—1960*, Nowy Jork—Londyn 1965, s. 136 i następne; Z. Załęski, *Uwagi o spółdzielczości produkcyjnej w rolnictwie. Z samotnych rozważań*, Warszawa 1957, s. 9.

Nagle pojawienie się w 1948 r. problemu spółdzielczości produkcyjnej wynikało z głębokich przemian politycznych⁸. Kwestia natychmiastowego przystąpienia do kolektywizacji wsi, jako podstawowej formy socjalizacji rolnictwa, stała się jednym z głównych elementów walki o władzę rozgorzałej w kierownictwie PPR wiosną 1948 r. Jej celem było usunięcie Władysława Gomułki i jego zwolenników z kierownictwa partii pod zarzutem opóźniania rozwoju socjalizmu w Polsce oraz propagowania specyficznych cech polskiej drogi do socjalizmu.

Zarzuty pod adresem sekretarza generalnego KC PPR (do dziś nie w pełni wyjaśnione) wynikały z poglądów głoszonych przez przedstawicieli obecnych w kierownictwie sił dogmatycznych, jak też z komplikującej się sytuacji w międzynarodowym ruchu robotniczym⁹. Szczególną rolę odgrywała działalność Biura Informacyjnego Partii Komunistycznych i Robotniczych. W połowie 1948 r. Biuro wezwało do likwidacji w krajach demokracji ludowej pozostałości kapitalizmu, w tym gospodarki drobnotowarowej na wsi, poprzez objęcie jej kolektywizacją¹⁰.

Stanowisko Biura Informacyjnego — w warunkach polskich — umożliwiło otwarty atak na reprezentantów linii politycznej poszukujących rozwiązań integrujących społeczeństwo wokół drogi budownictwa socjalistycznego. Linii, w której między innymi dążono do stopniowej realizacji planu przebudowy wsi, przy znacznej pomocy państwa¹¹.

Hilary Minc, przemawiając na plenum lipcowym Komitetu Centralnego w 1948 r., stwierdził, że ruch robotniczy w Polsce powinien wyraźnie przedstawić w swoim programie problem kolektywizacji. Wynika ona z konieczności zarówno likwidacji pozostałości kapita-

---

⁸ W kwietniu 1948 r. ujawniły się istotne spory w kierownictwie PPR na temat kolektywizacji. Por. Sprawozdanie stenograficzne z przebiegu posiedzenia Sekcji Planowej Wydziału Ekonomicznego KC PPR, odbytego w dniu 22 kwietnia 1948 r., CA KC PZPR, 295/XI/20, k. 38 i następne.

⁹ Por. Władysław Gomułka — Stenogram dyskusji redakcyjnej, *Z pola walki* 1983, nr 2, s. 49—104.

¹⁰ Rezolucja Biura Informacyjnego, *Nowe Drogi* 1948, nr 10, s. 14—17.

¹¹ Por. Wystąpienie W. Gomułki na plenum sierpniowo-wrześniowym KC PPR, *Nowe Drogi* 1948, nr 11, s. 42.

lizmu, jak też podniesienia poziomu życia ludności rolniczej oraz produktywności pracy na roli¹².

W wystąpieniu Hilarego Minca znalazły się elementy dotychczasowej koncepcji. Wskazywał on nadal na konieczność stworzenia odpowiednich warunków ekonomicznych umożliwiających uspołecznienie rolnictwa oraz na potrzebę przełamania oporów psychicznych chłopstwa. Zasadnicza różnica, określająca kierunki nowej polityki rolnej, tkwiła w silnie wyeksponowanym hasle zaostrenia walki z elementami kapitalistycznymi na wsi.

Zarys programu kolektywizacji wsi przedstawiony został na plenum KC we wrześniu 1948 r., już po sformułowaniu zarzutu o prawicowo-nacjonalistycznym odchyleniu w kierownictwie PPR i odejściu Władysława Gomułki ze stanowiska sekretarza generalnego partii. W programie przewidywano, uzależniony od możliwości ekonomicznych państwa, powolny proces uspołdzielczenia. W 1949 r. zamierzano objąć formą spółdzielczą 1% gospodarstw rolnych. W następnych dwóch latach tempo zakładania spółdzielni miało być podobne.

Na plenum podkreślono konieczność przestrzegania zasady dobrowoli członkostwa oraz tworzenia spółdzielni ekonomicznie silnych, stanowiących wzór i zachętę dla chłopów gospodarujących indywidualnie. Zgodnie z politycznym charakterem akcji postanowiono stosować kryteria klasowe. Założycielami i członkami gospodarstw zespołowych mogli być wyłącznie chłopci mało- i średniorolni. Dostęp do kooperatyw zamknięto bogatszej części wsi, nazywanej kułactwem¹³.

Plenum wrześniowe, określając poziom uspołdzielczenia w 1949 r., formalnie zadecydowało o natychmiastowym rozpoczęciu kolektywizacji wsi. Nie pozostawiono czasu na przygotowania organizacyjne, a przede wszystkim stworzenie odpowiednich warunków gospodarczych do przebudowy strukturalnej rolnictwa. Polityczny charakter kolektywizacji jednoznacznie określono w deklaracji ideowej Pols-

¹² H. Minc, Wytyczne w sprawie naszego ustroju gospodarczego i społecznego. Referat wygłoszony na plenum KC PPR dnia 6 lipca 1948 r., *Nowe Drogi* 1948, nr 10, s. 82.

¹³ H. Minc, Bieżące zadania partii w zakresie polityki gospodarczej i społecznej na wsi. Referat wygłoszony na plenum KC PPR dnia 3 września 1948r., *Nowe Drogi* 1948, nr 11, s. 156; J. Tepicht, W sprawie walki klasowej na wsi, *Nowe Drogi* 1948, nr 12, s. 247 i następne.

kiej Zjednoczonej Partii Robotniczej przyjętej przez Kongres Zjednoczeniowy ruchu robotniczego w grudniu 1948 r. Deklaracja, przenosząc na grunt polski stalinowską tezę o zaostreniu się walki klasowej w miarę postępu socjalizmu i o konieczności pospiesznego usuwania elementów kapitalistycznych w mieście i na wsi, wskazywała na spółdzielczość produkcyjną jako środek walki z bogaczami wiejskimi. Wyraźnie na drugim planie stawiała korzyści ekonomiczne i społeczne płynące dla ludności wiejskiej z tworzenia gospodarstw zespołowych¹⁴.

Tezy deklaracji PZPR poświęcone spółdzielczości produkcyjnej rozwinął sekretarz KC Roman Zambrowski. W referacie wygłoszonym na plenum KC w kwietniu 1949 r. ponownie wyeksponował formułę o zaostrającej się w okresie przejściowym walce klasowej. Na jej tle dowodził, że w warunkach wiejskich walka nabiera szczególnie gwałtownego charakteru wobec istnienia klasy kapitalistycznej — bogaczy wiejskich wyzyskujących chłopów mało- i średniorolnych. Zdaniem Zambrowskiego w procesie kolektywizacji należało oprzeć się na biedocie wiejskiej jako najbardziej dojrzałej politycznie do uspołecznienia. Powodzenie akcji widział on w umacnianiu sojuszu robotniczo-chłopskiego, który — jego zdaniem — izolował kapitalistów wiejskich i sprzyjał przewyciężaniu wahań chłopstwa średniorolnego¹⁵.

Wywód sekretarza KC w bezkrytyczny sposób nawiązywał do stworzonej przez Lenina w odmiennych warunkach tzw. trójjednej formuły, dzielącej społeczność wiejską na podstawie kryterium ekonomicznego. Podział ten stanowił podstawę do zróżnicowanej polityki władzy ludowej wobec bogaczy, średniaków i biedoty wiejskiej¹⁶.

Zgodnie ze stanowiskiem Romana Zambrowskiego rozwój spółdzielczości produkcyjnej miał być między innymi środkiem wyrugowania wpływów bogatszego chłopstwa na wsi. Ostrzegając przed jego włączeniem do gospodarstw zespołowych, Zambrowski zdecydowanie zalecał pauperyzację kułaków jako świadomą politykę państwa. Mów-

---

¹⁴ Deklaracja ideowa PZPR. Statut PZPR, Warszawa 1949, s. 26; zob. także: T. P. Tkaczyk Proces uspołecznienia własności ziemi rolniczej w Polsce Ludowej, Warszawa 1983, s. 90; Wojtas, Problematyka... s. 434.

¹⁵ R. Zambrowski, Aktualne zadania wsi, *Nowe Drogi* 1949, nr 2, s. 81 i następne.

¹⁶ Por. Chojaj, *Kwestie...*, s. 37.

ca jednocześnie pochopnie eksponował szybkie przemiany świadomościowe drobnego chłopstwa, jakoby coraz bardziej otwartego na tworzenie gospodarstw kolektywnych.

Sekretarz KC wyraźnie bagatelizował możliwość spadku produkcji rolnej w toku dokonywania gwałtownych przemian strukturalnych. Jego argumentacja ekonomiczna była bardzo powierzchowna i wyraźnie ustępowała przesłankom politycznym. Uspołecznienie rolnictwa traktował jako zadanie aparatu partyjnego a wyniki wiązał z siłą oddziaływania polityczno-propagandowego. Wydaje się, że stanowisko Romana Zambrowskiego w pełni charakteryzuje przesłanki i metody, które określiły model forsownej kolektywizacji rolnictwa w Polsce.

Przejście do kolektywizacji wsi znalazło poparcie zjednoczonego ruchu ludowego w deklaracji ideowej z 29 listopada 1949 r. W deklaracji akcentowano rolę spółdzielczości produkcyjnej w podnoszeniu poziomu życiowego i kulturalnego ludności wiejskiej oraz zwiększaniu produkcji rolnej. Wcześniej identyczne stanowisko zajął Związek Samopomocy Chłopskiej¹⁷.

Wysuwając program kolektywizacji wsi, kierownictwo PZPR zaproponowało zróżnicowane jej formy, co znalazło wyraz w kilku wariantach statutu rolniczej spółdzielni produkcyjnej. Możliwość wyboru statutu przez założycieli miała sprzyjać zainteresowaniu chłopstwa gospodarowaniem zespołowym. Traktowano ją jako element dobrowoliności tworzenia spółdzielni oraz decydowania o stopniu uspołecznienia¹⁸. Zróżnicowanie form gospodarki zespołowej było jednym z niewielu przejawów twórczego podejścia do dotychczasowych doświadczeń w zakresie kolektywizacji. Uwzględniając warunki wytworzone przez reformę rolną, z radzieckich i bułgarskich rozwiązań organizacyjnych wybrano te, w których akceptowano indywidualną własność ziemi. Wzorcem dla polskich spółdzielni stały się: radziecki artel rolny oraz stowarzyszenie wspólnej uprawy ziemi. Dodać należy, że w partii silne były tendencje do powołania jednej — odpowiadającej kołchozowi — formy gospodarstwa kolektywnego.

¹⁷ Deklaracja ideowa Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego, w: S. Lato, W. Stankiewicz, *Programy stronnictw ludowych. Zbiór dokumentów*, Warszawa 1969, s. 399; Uchwały Plenum Zarządu Głównego ZSCh, *Rolnik Spółdzielca 1948*, nr 4, s. 9.

¹⁸ Por. Sprawozdanie stenograficzne z 52 posiedzenia Sejmu Ustawodawczego w dniach 10 i 11 stycznia 1949 r., szp. 148 i następne.

Wraz z tworzeniem programu kolektywizacji przystąpiono do szeroko zakrojonej akcji polityczno-propagandowej. Krytykowano między innymi byłe kierownictwo PPR z Władysławem Gomułą za odwlekanie uspołdzielczenia pod pozorem ochrony dotychczasowego poziomu produkcji rolnej. Wskazywano na niedoceniającą walki klasowej na wsi w warunkach zróżnicowania ekonomicznego. Istotnym nurtem propagandowym było wezwanie do zniesienia kułactwa jako klasy społecznej. Argumentacja ekonomiczna za kolektywizacją koncentrowała się na potrzebie likwidacji dysproporcji między wielkim socjalistycznym przemysłem a zacofaną gospodarką drobnotowarową na wsi¹⁹.

Ponownie podkreślono polityczny charakter zawiązywania spółdzielni produkcyjnych w uchwale Biura Organizacyjnego KC PZPR z maja 1949 r., obciążając „...pierwszych sekretarzy komitetów powiatowych osobistą odpowiedzialnością za rozwój spółdzielni produkcyjnych i komitetów założycielskich znajdujących się na ich terenie”²⁰.

Nurt forsownej kolektywizacji umocniły decyzje Biura Politycznego z października 1949 r. Nakazano w nich koncentrację ruchu założycielskiego w powiatach o wysokiej produkcji rolnej, celem utworzenia gospodarstw odznaczających się wysokim poziomem wytwórczości. Akcentowano konieczność zakładania spółdzielni bez względu na porę roku i nasilenie prac polowych. Biuro Polityczne zapowiedziało utworzenie Państwowych Ośrodków Maszynowych, które miały świadczyć usługi mechanizacyjne i agrotechniczne dla wsi spółdzielczych.

Spółdzielnie pozbawione własnego parku maszynowego w pełni uzależnione zostały od organizacji państwowej, tracąc podstawy samorządności²¹. Państwowym Ośrodkiem Maszynowym powierzono

---

¹⁹ Por. Zambrowski, *Aktualne...* s. 83—84; Roman Zambrowski, *W walce o realizację stalinowskiej nauki o sojuszu robotniczo-chłopskim, Nowe Drogi 1949*, nr 3, s. 134 i następne.

²⁰ O aktualnych zadaniach partii na wsi. Z uchwały Biura Organizacyjnego KC PZPR, w: *O budownictwie partyjnym, Uchwały Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej 1949—1953*, Warszawa 1954.

²¹ W. Reczek, *Pierwsze doświadczenia spółdzielczości produkcyjnej, Nowe Drogi 1950*, nr 1, s. 46—47; W. Herer, *Ekonomiczne stosunki między Państwowymi Ośrodkami Maszynowymi a spółdzielniami produkcyjnymi, Ekonomista 1956*, nr 1, s. 74.

również zadanie tworzenia na wsi atmosfery politycznej sprzyjającej organizowaniu spółdzielni.

Warta odnotowania jest ostra reakcja ze strony Biura Politycznego na pojawiające się w organizacjach partyjnych głosy krytykujące przyjęte metody kolektywizacji. Był to ważny sygnał, że zainicjowana rok wcześniej polityka agrarna spotkała się z zastrzeżeniami części środowisk partyjnych.

Uwagi krytyczne pojawiły się również w innych środowiskach. W połowie 1950 r. organ Centralnego Związku Spółdzielczego zamieścił artykuł, w którym za niezdrową uznano rywalizację między województwami i powiatami w zakładaniu jak największej liczby spółdzielni²².

Z gwałtownymi atakami władz partyjnych spotkały się wystąpienia duchowieństwa katolickiego przeciwnego kolektywizacji wsi²³.

W PZPR wyraziciele poglądów przeciwnych przyjętym metodom kolektywizacji niewiele mieli do powiedzenia w atmosferze społeczno-politycznej — zrodzonej wcześniej — a w pełni rozkwitłej po III Plenum KC w listopadzie 1949 r.²⁴ Nastrój powszechnej podejrzliwości, szukania wroga we własnych szeregach oraz sztucznego podsycania walki klasowej doprowadził do wynaturzeń w wielu dziedzinach życia społeczno-gospodarczego. Dominowała tendencja do uzyskiwania szybkich, doraźnych sukcesów ilościowych, nawet jeśli mogło to szkodzić realizowanej strategii. Stąd trafne jest określenie forsownej kolektywizacji mianem ilościowej teorii budownictwa socjalizmu na wsi²⁵.

W grudniu 1950 r. Komitet Centralny PZPR wezwał organizacje partyjne do wytężonej działalności na rzecz zwiększenia liczby członków spółdzielni produkcyjnych. Argumentowano, że nawet niewielkie grupy chłopów przekonanych o wyższości gospodarki zespołowej mogą być podstawą organizowania komitetów założycielskich. Uspółdzielczenie wsi miało zależeć od walki z bogatym chłopstwem. Dowo-

²² E. Wiśniewski, Finansowanie i zaopatrzenie spółdzielni produkcyjnych, *Przegląd Spółdzielczy* 1950, nr 5—6, s. 265.

²³ Zob. Wystąpienie Hilarego Chelchowskiego w Sejmie, w: *Sprawozdanie stenograficzne...*, szp. 148—149.

²⁴ III Plenum Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej 11, 12, 13 listopada 1949 r., Warszawa 1949, s. 205.

²⁵ W. Herer w zbiorze: *O nowy program rolny. Ekonomisci i publicyści dyskutują*, Warszawa 1957, s. 140.

dzono, że im bardziej stanowczo będą wypierani kułacy, tym chętniej chłopi mało- i średniorolni wstępować będą do spółdzielni²⁶.

W miarę pojawiania się trudności gospodarczych wywołanych forsowną industrializacją i błędami w polityce rolnej szerzej sięgano do argumentacji ekonomicznej na rzecz spółdzielni produkcyjnych. W 1951 r. Hilary Minc twierdził: „Nasze rolnictwo nie może nadążyć za tempem rozwoju przemysłu dlatego, że jest to rolnictwo indywidualne, drobnotowarowe lub częściowo typu kapitalistycznego, a więc takie rolnictwo, które nie może w pełni stosować nowoczesnych maszyn i zdobyć agrotechniki i powiększać w tempie koniecznym swojej produkcji”²⁷.

Była to tylko część prawdy, gdyż w rzeczywistości rolnictwo nie mogło korzystać z „nowoczesnych maszyn i zdobyć agrotechniki”, ponieważ przemysł, realizujący inne zadania, nie dostarczał odpowiedniej liczby środków do produkcji rolnej. Uzasadnienie Hilarego Minca stanowiło jedynie podstawę do dalszych polityczno-administracyjnych działań na rzecz zwiększenia liczby spółdzielni, nawet wówczas, gdy dochodziło do wyraźnego łamania zasady dobrowolności. To ostatnie zjawisko uważano bowiem zawsze za marginesowe.

Łamanie praworządności w kontaktach z rolnikami, jakim były metody stosowane w powiatach gryfickim i drawskim, wywołało dwa różne nurty reakcji. Początkowo działania te stały się przedmiotem krytyki ze strony najwyższych władz partyjnych (uchwała KC PZPR)²⁸. Ich ostrość wywołała dezorientację aktywu partyjnego. Nastąpiło pewne zwolnienie tempa zakładania nowych spółdzielni. Gorsze wyniki ilościowe spotkały się z natychmiastową reakcją kierownictwa politycznego kraju. Bolesław Bierut, przemawiając na VII Plenum KC w 1952 r., wezwał do utrzymania dotychczasowej dynamiki kolektywizacji. Mówca skrytykował zarówno „szkodliwe sekciarstwo”,

²⁶ Uchwała KC PZPR o zadaniach partii w dziedzinie rozwoju ruchu spółdzielczości produkcyjnej i wzmoczenia politycznego, gospodarczego i organizacyjnego oddziaływania POM, w: *O budownictwie...*, s. 154–155.

²⁷ H. Minc, Przyczyny obecnych trudności w zaopatrzeniu i środki walki z tymi trudnościami, *Nowe Drogi* 1951, nr 4, s. 12.

²⁸ Uchwała KC PZPR w sprawie łamania linii partii w organizacji gryfickiej w woj. szczecińskim, w: *Uchwały Komitetu Centralnego PZPR 1951*, Warszawa 1952, s. 72; Uchwała KC PZPR w sprawie wypaczeń linii partii przez KP w Drawsku, w: *O socjalistyczną przebudowę wsi. Uchwały KC PZPR 1949–1952*, Warszawa 1953, s. 57.

jak i „oportunizm” przejawiający się w niedocenianiu rozwoju kooperacji na wsi oraz podkreślił jej decydujące znaczenie w socjalistycznej przebudowie rolnictwa²⁹.

Komitet Centralny w instrukcji skierowanej w lutym 1952 r. do organizacji partyjnych wezwał do pełniejszego rozwinięcia pracy politycznej na wsi, wywierania silniejszego wpływu na chłopstwo, rozbudowy komitetów założycielskich i grup inicjatywnych spółdzielni³⁰. Jednocześnie w przygotowywanych przez PKPG wytycznych planu na lata 1956—1960 zakładano zakończenie procesu kolektywizacji rolnictwa do 1960 r.³¹

Zenon Nowak na I Zjeździe Spółdzielczości Produkcyjnej w lutym 1953 r. powiedział: „Musimy walczyć o to, aby coraz szybciej i coraz większa ilość indywidualnie gospodarujących chłopów pracujących w całym kraju przechodziła w szeregi spółdzielców”³². Jednak w przemówieniu tym pojawiły się także elementy krytyki. Mówca jako przedstawiciel najwyższych władz partyjnych zwrócił uwagę na nieprzestrzeganie zasad statutowych, nadużycia gospodarze, brak odpowiedzialności oraz niedostateczny poziom produkcji towarowej.

Na przełomie 1953 i 1954 roku, pod wpływem wydarzeń związanych ze śmiercią Józefa Stalina, głosy krytyczne zaczęły się mnożyć. Dotyczyły jednak kwestii drugorzędnych, o charakterze techniczno-ekonomicznym. Mimo przejawów narastającego rozczarowania realizacją i wynikami kolektywizacji rolnictwa władze uchylały się od pryncypialnej oceny.

Ważne dla wielu kwestii gospodarczych IX Plenum KC w październiku 1953 r. i II Zjazd PZPR w marcu 1954 r. zagadnieniu spółdzielczości produkcyjnej poświęciły niewiele miejsca. Plenum zwróciło jednak uwagę na niewłaściwość tworzenia zbyt małych, ekonomicznie słabych gospodarstw. Skrytykowano złe wyniki finansowe wielu spółdzielni, poprawę wiązano zaś z usprawnieniami ekonomiczno-organi-

²⁹ B. Bierut, O umocnienie spójni między miastem i wsią w obecnym okresie budownictwa socjalistycznego, Warszawa 1952.

³⁰ Instrukcja KC PZPR w sprawie zadań komitetów partyjnych w walce o podniesienie produkcji rolnej i rozwój spółdzielczości produkcyjnej, w: *O budownictwie...*, s. 188 i następn.

³¹ Zob. Wstępny zarys planu rozwoju gospodarki narodowej Polski na lata 1956—1960, AAN, PKPG, t. 811, b.p.

³² Pierwszy Krajowy Zjazd Spółdzielczości Produkcyjnej, Warszawa 1953,

zacyjnymi, a także wzmożeniem pomocy państwa dla rolnictwa uspołecznionego³³. Efektem tej krytyki była uchwała rządu z lutego 1954 r. — o rozwoju spółdzielczości produkcyjnej. Przewidywano wzrost pomocy kredytowej na cele produkcyjne oraz inwestycje, głównie z myślą o rozszerzeniu hodowli i upraw roślin przemysłowych. Podkreślono konieczność doskonalenia współpracy POM ze spółdzielniami produkcyjnymi, niezbędność przestrzegania statutów i wzmożenie działalności samorządu spółdzielczego³⁴.

II Zjazd partii potwierdził generalne założenia polityki kolektywizacji wsi. Dostrzeżono pewne niedomagania, ale nie sformułowano związanych z tym jednoznacznych wniosków. Delegaci ostrzegali zarówno przed zbyt pospiesznym organizowaniem spółdzielni, jak też opóźnianiem procesu uspołecznienia rolnictwa. Akcentowano potrzebę bardziej równomiernego rozwoju spółdzielni produkcyjnych na całym obszarze kraju, ze szczególnym uwzględnieniem trudno poddających się kolektywizacji starych wsi w województwach centralnych i wschodnich. Zjazd wiele uwagi poświęcił doskonaleniu pracy POM-ów. W pełni zachowana została linia traktująca uspołdzielczenie wsi jako podstawowe narzędzie walki klasowej³⁵.

Decyzje zjazdu nie przewidywały żadnych zmian w polityce kolektywizacji do końca planu sześcioletniego. W pełni akceptowano i zamierzano kontynuować dotychczasowy model przebudowy ustrojowej rolnictwa. Wskazywano jedynie na potrzebę wzrostu pomocy państwa oraz poprawę efektywności istniejących spółdzielni.

III Plenum KC PZPR obradujące w styczniu 1955 r., ważne z punktu widzenia przemian politycznych, przyjęło następującą formułę: „W celu wzmożenia rozwoju spółdzielni produkcyjnych, a w szczególności w celu przewycięzania szkodliwego zjawiska niedostatecznej aktywności spółdzielców w gospodarce zespołowej konieczne jest dokonanie gruntownej analizy i podjęcie odpowiednich środków zarówno w zakresie bodźców materialnych, jak i ulepszenia organi-

---

³³ IX Plenum Komitetu Centralnego PZPR, Warszawa 1953, s. 151, i następnne.

³⁴ Uchwała nr 95 Rady Ministrów z dnia 23 lutego 1954 r. o rozwoju spółdzielczości produkcyjnej, *Monitor Polski* 1954, nr A-42, poz. 624.

³⁵ II Zjazd PZPR, Sprawozdanie Komitetu Centralnego PZPR, Warszawa 1954, s. 63 i następnne; S. Kuźniński, Niektóre zagadnienia gospodarczego umocnienia spółdzielni produkcyjnych, Warszawa 1955, s. 4 i następnne.

zacji pracy w spółdzielniach produkcyjnych i podniesienia na wyższy poziom pracy partyjno-politycznej”³⁶.

Na początku 1956 r., gdy coraz wyraźniej rysowały się symptomy istotnych zmian politycznych, w sprawach spółdzielczości produkcyjnej nadal obowiązywały zasady sformułowane u progu planu sześcioletniego. W uchwale V Plenum KC z lutego 1956 r. pojawiło się stwierdzenie o potrzebie przechodzenia drobnych gospodarstw do pracy zespołowej w tempie szybszym niż w latach 1949—1955³⁷. Jako argument służyła klasyczna teza o nienadążaniu rolnictwa za przemysłem. Jednak wobec niepowodzeń zakładano, że do 1960 r. spółdzielnie miały objąć 25—30% ogólnego obszaru ziemi chłopskiej. W uchwale zapowiadano szereg preferencji dla spółdzielni w zakresie zmniejszenia wymiaru obowiązkowych dostaw i podatków, rozszerzenia systemu kredytów oraz zwiększenia dostaw środków do produkcji rolnej. Równocześnie akcentowano potrzebę nasilenia działalności propagandowej i agitacyjnej. O niewielkiej korekcie dotychczasowej polityki agrarnej świadczyło wezwanie do organizowania na wsi prostych form kooperacji. Chodziło o reaktywowanie działań zespołowych chłopstwa, zlikwidowanych w gorączce tworzenia spółdzielni produkcyjnych (wspólne prace melioracyjne, spółki drogowe, leśne itp.).

Jeszcze w maju 1956 r. podczas obrad II Krajowego Zjazdu Spółdzielczości Produkcyjnej mimo wyraźnych oznak kryzysu politycznego przedstawiciele władz podkreślali niezmiennność polityki kolektywizacji³⁸. Jednak pod wpływem ostrych wypowiedzi delegatów do uchwał zjazdu przenikało wiele sformułowań ukazujących rzeczywistą sytuację w spółdzielczości. Krytykowano ograniczenia demokracji wewnętrznej wynikające z szerokiej ingerencji władz politycznych i administracyjnych. Za jedną z przyczyn małej aktywności samorządu uznano brak autentycznych spółdzielczych organów nadrzędnych. Odmawiano funkcji reprezentowania ruchu mianowanej przez władze Radzie Spółdzielczości Produkcyjnej. Na mocy

³⁶ Uchwała w sprawie węzłowych zadań gospodarczych na rok 1955 i ulepszenia metod kierownictwa gospodarką narodową, w: *Uchwały Komitetu Centralnego PZPR od II do III Zjazdu*, Warszawa 1959, s. 79.

³⁷ Uchwała o rozwoju rolnictwa w latach 1956—1960 i zadaniach partii na wsi, w: *Uchwały Komitetu Centralnego od II do III Zjazdu...*, s. 105 i następne.

³⁸ Por. wystąpienie Z. Nowaka, w: *II Krajowy Zjazd Spółdzielczości Produkcyjnej*, Warszawa 1956, s. 127.

uchwały zjazdu postanowiono powołać, w drodze wyboru, nową radę oraz utworzyć wojewódzkie i powiatowe związki spółdzielni produkcyjnych. Zjazd ponownie wskazał na niedostateczną pomoc państwa dla spółdzielni oraz brak należytej współpracy POM-ów z gospodarstwami zespolowymi³⁹.

Uchwały II Zjazdu Spółdzielczości Produkcyjnej zamykały — naszym zdaniem — pierwszy etap realizacji polityki kolektywizacji, okres forsownego wzrostu. Wydarzenia polityczne w kraju latem i jesienią 1956 r., które wywarły głęboki wpływ na wszystkie dziedziny życia społeczno-gospodarczego, doprowadziły do zasadniczych zmian w poglądach na dotychczasową kolektywizację wsi. Konsekwencjom politycznym tych przeobrażeń dało wyraz VIII Plenum KC PZPR (19—21. 10. 1956 r.) i IV Plenum NK ZSL (18—20. 10. 1956 r.).

Stanowczo potępiono zbyt forsowny proces uspołecznienia, który doprowadził do spadku produkcji rolniczej. Krytycznie oceniając stan spółdzielczości, postulowano umocnienie gospodarstw posiadających warunki do dalszego rozwoju oraz rozwiązanie zespołów nie rokujących nadziei na dobrą pracę⁴⁰.

W rezultacie nastąpiło załamanie polityki kolektywizacji i masowe rozwiązywanie spółdzielni. Gwałtowność zjawiska świadczyła o poważnych błędach popełnionych w fazie tworzenia i realizacji programu uspołecznienia.

REALIZACJA

W 1949 r. opracowano statuty trzech typów spółdzielni produkcyjnych, różniące się stopniem uspołecznienia własności i sposobem dzielenia dochodu.

Zgodnie z typem pierwszym chłopci organizowali się w zrzeszenia uprawy ziemi, celem wspólnej uprawy gruntów i dokonywania zbiorów. Ziemia i zabudowania pozostawały własnością prywatną, inwentarz żywy i martwy za wynagrodzeniem wykorzystywano do wspól-

³⁹ Uchwały II Krajowego Zjazdu Spółdzielczości Produkcyjnej, *Spółdzielnia Produkcyjna 1956*, nr 22, s. 8—10.

⁴⁰ Jarecka - Kimłowska, *Polityka...*, s. 88 i następne; Uchwała o aktualnych zadaniach politycznych i gospodarczych partii, w: *Uchwały Komitetu Centralnego od II do III Zjazdu...*, s. 220 i następne.

nych prac. Podział dochodu następował proporcjonalnie do wielkości gruntów chłopskich poddanych wspólnej uprawie⁴¹. Stosując kryterium podziału dochodu, zrzeszenie uważano za najprostszą formę rolniczych spółdzielni produkcyjnych. Jako załączek wyższego poziomu uspołecznienia traktowano tworzony w zrzeszeniu wspólny fundusz inwestycyjny i fundusz społeczny.

Na podstawie statutu drugiego typu powoływano rolnicze spółdzielnie wytwórcze, w których wszystkie grunty orne, inne użytki i nieużytki łączono dla wspólnego gospodarowania. Członkom pozostawiano prawo własności wkładu gruntowego i przekazywania go spadkobiercom. W razie wystąpienia ze spółdzielni mogli oni uzyskać podobne grunty, położone na skraju pól spółdzielczych.

Członkowie rolniczych spółdzielni wytwórczych zobowiązani byli do wniesienia wkładu inwentarzowego, a więc maszyn i narzędzi rolniczych oraz inwentarza żywego. Rodzina spółdzielcy mogła zachować działkę przyzagrodową (od 0,3 do 1 ha), niezbędne do jej uprawy drobne narzędzia oraz inwentarz żywy. Jej własnością pozostawały budynki mieszkalne i gospodarcze oraz urządzenia związane z działką. Podział dochodu w spółdzielni drugiego typu miał złożony charakter. Pierwotnie dzielony był między członków i spółdzielnię w relacji 80:20. Następnie część członkowską rozdzielano: do 25% według wkładu ziemi dokonanego przez członka, 10—15% zgodnie z wniesionym inwentarzem, 60—70% w zależności od wkładu pracy członków obliczanego w dniówkach obrachunkowych.⁴²

Z dochodu gospodarstwa tworzono wspólny fundusz inwestycyjny służący powiększaniu inwentarza żywego i martwego oraz rozwijaniu budownictwa. Pozostałe środki tworzyły fundusz społeczny, z którego finansowano wspólne przedsięwzięcia służące zaspokajaniu socjalnych i kulturalnych potrzeb członków⁴³.

⁴¹ J. Tepicht, O statutach spółdzielni produkcyjnych, Warszawa 1950, s. 9 i następane.

⁴² Tamże... s. 19. Dniówka obrachunkowa odpowiadała pracy „rolnika, podczas której zorał on dwoma końmi 0,45 ha średniej ziemi na głębokość od 16 do 20 cm”. W statutach, jako minimum przyjmowano 100 dniówek obrachunkowych w ciągu roku, co uprawniało członków do udziału w premiach za przekroczenie planów produkcyjnych. Por. A. Brzoza, Statuty spółdzielni produkcyjnych, *Nowe Drogi* 1949, nr 3, s. 44.

⁴³ A. Kita, W. Jurek, A. Niedźwiecki, Spółdzielczość produkcyjna w świetle ustawodawstwa i doświadczeń, Warszawa 1956, s. 126.

Za najwyższą formę rolniczej spółdzielni produkcyjnej uznano gospodarstwo zespołowe trzeciego typu, zwane rolniczym zespołem spółdzielczym. Był on dokładnym odwzorowaniem radzieckiego arte-
lu rolnego. Różnica w stosunku do rolniczej spółdzielni wytwórczej sprowadzała się do odmiennego podziału. Dochód dzielony między członków określono na nie mniej niż 70%, przy czym zależał on wy-
łącznie od wkładu pracy⁴⁴.

Podział dochodu, uzależniony od wniesionej pracy, traktowano jako cechę stanowiącą o najwyższym stopniu uspołecznienia, zbliża-
jącą spółdzielnię do formy socjalistycznej.

Kierując się powyższym kryterium, w 1950 r. opracowano czwarty statut rolniczego zrzeszenia spółdzielczego (typ IB), będący kompila-
cją statutów typu pierwszego i drugiego. Warunki członkostwa zo-
stały utrzymane jak w zrzeszeniu uprawy ziemi, lecz podział docho-
du zaprojektowano opierając się na zasadach rolniczej spółdzielni
wytwórczej, uwzględniającej wkład pracy⁴⁵.

Do ogólnych, a zarazem wspólnych postanowień statutów należały:
zasada dobrowolności zrzeszania się rolników, klasowe kryteria
członkostwa, przyjęte minimum pracy zespołowej, zakaz posługiwa-
nia się siłą najemną, zachowanie prawa własności do ziemi, możli-
wość posiadania działki przyzagrodowej oraz budynków i inwenta-
rza, wybieralność władz, samorzządność oraz oparcie stosunków z pań-
stwem na zasadach handlowych.

Założenia statutowe często nie były realizowane. Już w 1949 r.
pojawiły się zjawiska łamania dobrowolności. Wiele komitetów po-
wiatowych partii, pragnąc wykazać się osiągnięciami, próbowało
organizować spółdzielnie produkcyjne we wsiach nie wykazujących
inicjatywy w dziedzinie gospodarowania zespołowego⁴⁶. Pod adresem
chłopów wstrzymujących się od łączenia gruntów kierowano różnego
rodzaju groźby. Powszechnym zjawiskiem stało się typowanie przez
organizacje partyjne wybranych gromad do organizowania spół-
dzielni. Koncentrowano w nich działalność polityczną i administra-
cyjną, przysyłano ekipy robotnicze i młodzieżowe, aby nawet wbrew
stanowisku chłopów osiągnąć cel. Wśród środków przymusu poja-

⁴⁴ Tamże, s. 130.

⁴⁵ Por. T. H u n e k, Spółdzielczość produkcyjna w rolnictwie polskim, War-
szawa 1965, s. 34.

⁴⁶ Por. Z a m b r o w s k i, Aktualne..., s. 81.

wiły się dodatkowe obciążenia podatkowe i bezprawne grzywny, groźby pozbawienia pracy członków rodzin, a także aresztowania. Złą sławą w środowisku wiejskim zapisały się niektóre ekipy „łączności fabryk ze wsią”. Zamiast pomocy w remoncie maszyn czy budynków zajmowały się zawiązywaniem spółdzielni produkcyjnych przy użyciu „niedopuszczalnych środków nacisku wobec chłopów i naruszania zasady dobrowolności”⁴⁷.

Najbardziej znane z dokumentów partyjnych są wypadki łamania zasady dobrowolności na Pomorzu Zachodnim. W pierwszej połowie 1951 r. w powiecie gryfickim założono wbrew przyjętym zasadom 15 rolniczych spółdzielni produkcyjnych. Natomiast „kierownictwo i aparat Komitetu Powiatowego w Drawsku w masowej skali łamały zasadę dobrowolności przy zakładaniu spółdzielni produkcyjnych, szeroko stosując system bezprawnych domiarów podatkowych, niezasadnionych kar administracyjnych, a nawet bezprawne zatrzymanie przez organy UB i MO”. W tej samej sprawie szefa Powiatowego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego oskarżono o „znęcanie się nad obywatelami”⁴⁸.

W związku z jaskrawymi nadużyciami w powiatach gryfickim i drawskim pojawiły się kary partyjne i sądowe. Wydarzenia nabrały szerokiego rozgłosu i na krótki okres powstrzymały zbyt górnolotność w zawiązywaniu spółdzielni przy użyciu wszelkich dostępnych środków. Jednak w świadomości części chłopstwa na długi czas ukształtował się obraz ludowego państwa jako instytucji przemocy.

Analiza dokumentów partyjnych wskazuje, że dopiero po 1953 r. opadła fala nacisku i nadużyć związanych z forsowną kolektywizacją. Natychmiast dało to o sobie znać w postaci spadku tempa zakładania gospodarstw zespołowych.

Wiele nieprawidłowości popełniono podczas niezbędnej w procesie organizowania spółdzielni wymiany gruntów. Mimo z zasady niewielkiej w gromadzie liczby gospodarzy łączących grunty wymiana przyjmowała znaczne rozmiary. Jeśli dokonywano jej wiosną, co nie było zjawiskiem rzadkim, straty gospodarcze były poważne. Wymiana z reguły okazywała się niekorzystna dla rolników obstających przy gospodarowaniu indywidualnym. Obrazowo przedstawia ten

⁴⁷ W sprawie ruchu łączności fabryk ze wsią. Uchwała KC PZPR, w: *O budownictwie...*, s. 163.

⁴⁸ Zob. przypis 28, rozdział trzeci.

problem Jan Ptasiński, wspominając proces kolektywizacji wsi rzeszowskiej⁴⁹. W pogoni tylko za zwiększeniem liczby tworzono spółdzielnie małe, ekonomicznie słabe i nieżywotne. W 1956 r. spółdzielnie o powierzchni gruntów poniżej 70 ha stanowiły 12% ogólnej ich liczby, a przeszło połowa gospodarstw miała od 70 do 200 ha⁵⁰. Zdarzały się wypadki organizowania gospodarstw zespołowych przez pracowników administracji wiejskiej, instytucji gospodarczych, nauczycieli. Brak w nich rolników powodował, iż nie miał kto pracować na roli.

Celem zachęcenia do łączenia gruntów szermowano niekiedy obietnicami przydzielenia domów, lepszej pracy czy wysokich dochodów w spółdzielniach. Występowały też zjawiska tworzenia cieplarnianych warunków dla wybranych spółdzielni. Gwarantowano im znaczne kredyty oraz inne korzyści demoralizujące członków i szybko prowadzące do gospodarczego upadku zespołu⁵¹. Generalną zasadą stało się wielkie zainteresowanie terenowych władz administracyjnych i politycznych spółdzielnią tylko w chwili jej tworzenia. W rezultacie spółdzielnie pozbawione opieki często popadały w poważne trudności gospodarcze.

W początkowej fazie organizowania rolniczych spółdzielni produkcyjnych rygorystycznie przestrzegano kryteriów klasowych. Opierając się na trójjedynnej formule, zabroniono przyjmowania do gospodarstw zespołowych kułaków, a także osób uznanych za spekulantów i wyzyskiwaczy. Komitet Centralny w uchwale z grudnia 1950 r. ostro napiętnował dopuszczenie do spółdzielni ponad 350 gospodarstw chłopskich o powierzchni gruntów przekraczającej 15 ha oraz wejście w niektórych województwach bogatych chłopów do władz spółdzielni. Jednocześnie przychylność zyskał Komitet Wojewódzki w Szczecinie za ujawnienie i usunięcie ze spółdzielni 68 kułaków⁵².

⁴⁹ J. Ptasiński, *Obrachunek własny*, Warszawa 1984, s. 278 i następne.

⁵⁰ Hunek, *Spółdzielczość...*, s. 43.

⁵¹ O zadaniach partii w dziedzinie rozwoju ruchu spółdzielczości produkcyjnej i wzmoczenia politycznego, gospodarczego i organizacyjnego oddziaływania POM, w: *O budownictwie...*, s. 150 i następne; E. Pszczołkowski, *Zagadnienia gospodarczego i organizacyjnego umocnienia spółdzielni produkcyjnych*, Warszawa 1950, s. 5.

⁵² O zadaniach partii w dziedzinie rozwoju spółdzielczości..., s. 149. Wydaje się, że mogło to zachęcić do działań, których kulminacją była „sprawa gryficka”.

Oprócz świadomej polityki niedopuszczania kułaków do spółdzielni żywiłowo pojawiały się w kolektywach tendencje do pozostawiania poza gospodarstwem zespołowym najbiedniejszych chłopów. Zjawisko to, charakterystyczne dla ziem dawnych, wynikało z obawy obniżenia dochodów dotychczasowych członków⁵³. Rezultatem był niski udział w spółdzielniach gospodarstw małych. Jesienią 1950 r. udział w spółdzielniach gospodarstw do 2 ha wynosił 9,4%, od 2 do 5 ha — 18,8%. Gospodarstw dużych, w granicach 15—20 ha, było 0,5%, natomiast powyżej 20 ha — 0,2%. Zaskoczeniem dla władz był duży odsetek rolników średniorolnych w spółdzielniach, a mianowicie gospodarstw o obszarze 5—10 ha — 60,7%, od 10 do 15 ha — 10,4%⁵⁴. Na tym tle powstała opinia, że tworzenie spółdzielni z gospodarstw średniaków jest niekorzystne, gdyż „gaśnie w nich walka klasowa”⁵⁵.

Dalsze wysiłki na rzecz pozyskania biedniaków i walki z kułakami nie zmieniły do 1955 r. struktury spółdzielni. Gospodarstwa o powierzchni do 2 ha stanowiły 7,2%, od 2 do 5 ha — 14,1%, od 5 do 20 ha — 78,1%, ponad 20 ha zaś — 0,6% ogółu gospodarstw objętych kolektywizacją⁵⁶. Zatem w spółdzielniach mimo zabiegów politycznych dominowały gospodarstwa średniorolne i duże.

Wydaje się, że był to wynik struktury przestrzennej uspołdzielczenia, w której przewodziły województwa zachodnie, o większych przeciętnie gospodarstwach chłopskich. Niepowodzenie kolektywizacji w Polsce centralnej i wschodniej, o przewadze gospodarstw karłowatych, odbiło się na znikomym ich udziale w spółdzielniach. Organizacja rolniczych spółdzielni produkcyjnych przebiegała w dwojaki sposób. Tworzono je z istniejących gospodarstw zespołowych lub gospodarstw indywidualnych. Tam, gdzie istniały spółdzielnie parcelacyjno-osadnicze, zamieniano je na gospodarstwa posługujące się jednym z czterech typów statutu. Pierwsze spółdzielnie produkcyjne, które powstały w 1949 r. na terenie województwa olsztyńskiego, wywodziły się ze spółdzielni osadniczo-parcelacyjnych. Dzięki tej metodzie do końca roku było na Mazurach 25 spółdzielni produkcyj-

⁵³ Tamże, s. 10.

⁵⁴ E. Wiśniewski, Spółdzielczość produkcyjna w 6-letnim planie, *Przebieg Spółdzielczy 1950*, nr 9—10, s. 462.

⁵⁵ Tamże.

⁵⁶ *Rocznik Statystyczny 1957*, s. 139.

nych, tj. 10% ich stanu krajowego⁵⁷. Podobnie w Wielkopolsce pionierskie gospodarstwa kolektywne powstały na gruntach wspólnot parcelanckich oraz spółdzielni parcelacyjno-osadniczych⁵⁸.

Tworzenie spółdzielni z gospodarstw indywidualnych poprzedzała akcja polityczno-propagandowa, której celem było powołanie komitetu założycielskiego. Komitet zwracał się do Prezydium Powiatowej Rady Narodowej o zezwolenie na założenie spółdzielni i o pomoc w jej zorganizowaniu. Następnie odbywało się zebranie organizacyjne z udziałem przedstawicieli władz politycznych i administracyjnych powiatu. Na zebraniu tym podejmowano decyzję o typie statutu, wybierano władze spółdzielni i przyjmowano członków spółdzielni. Następnym krokiem była rejestracja nowej spółdzielni w sądzie. Odpowiedni wniosek przekazywano Prezydium PRN, które przy udziale przedstawicieli Komitetu Powiatowego PZPR i POM rozpatrywało celowość założenia spółdzielni. Jeżeli stanowisko było pozytywne, wniosek trafiał do Wojewódzkiego Związku Gminnych Spółdzielni „Samopomoc Chłopska”, a następnie do sądu. Jednakże ostatecznie o rejestracji decydował Wydział Rolny KC PZPR⁵⁹. Nawet pobieżny przegląd procedury założycielskiej wskazuje na znaczne ograniczenie samodzielności założycieli, wysoce zunifikowane formy postępowania oraz duże możliwości ingerencji władz na różnych szczeblach legalizacji.

Zgodnie ze statutem najwyższą władzę spółdzielni stanowiło ogólne zebranie członków, podejmujące kluczowe decyzje. Zadaniem bieżącymi i realizacją uchwał zebrania ogólnego kierował zarząd wybierany na okres roku. Wylaniał on ze swojego składu przewodniczącego spółdzielni⁶⁰.

Formalnie spółdzielnie produkcyjne zrzeszone były w Centrali Rolniczej Spółdzielni „Samopomoc Chłopska”, której opieka i pomoc były bardzo ograniczone. Natomiast powszechnie w działalność spół-

⁵⁷ S. Pancewicz, Społeczno-polityczne aspekty rozwoju rolniczych spółdzielni produkcyjnych na przykładzie Polski północno-wschodniej, Warszawa 1978, s. 39–40.

⁵⁸ I. Ławniczek, Rolnicza spółdzielczość produkcyjna w Wielkopolsce w latach 1949–1974, Warszawa 1977, s. 24.

⁵⁹ Kita, Jurek, Niedźwiecki, Spółdzielczość..., s. 162 i następne; W. Kijewski, Działalność PZPR w zakresie socjalistycznej przebudowy wsi w latach 1949–1956, Warszawa 1982, WSNS, s. 276.

⁶⁰ Tamże, s. 176 i następne.

dzielni ingerowały organy polityczne i administracyjne państwa. Uchwałą Prezydium Rządu z 30 maja 1953 r. powołano Radę Spółdzielczości Produkcyjnej. Jej 56 członków zostało mianowanych przez premiera. Na czele rady stanął sekretarz Komitetu Centralnego PZPR Edmund Pszczółkowski⁶¹.

W celu wzmocnienia ruchu założycielskiego spółdzielni produkcyjnych od 1949 r. przystąpiono do tworzenia systemu preferencji dla gospodarstw zespołowych. Zarządzeniem Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych z 14 marca 1949 r. zawieszono członkom rolniczych zespołów spółdzielczych obowiązek spłaty rat za ziemię pochodzącą z reformy rolnej⁶². Ulgowo potraktowane zostały spółdzielcze wpłaty podatku gruntowego. Zrzeszenia uprawy ziemi uzyskały 30-procentową zniżkę od tej części podatku, która przypadała od gruntów włączonych do wspólnej uprawy. Rolnicze zrzeszenia spółdzielcze płaciły 4,5% od podstawy opodatkowania, rolnicze spółdzielnie wytwórcze i rolnicze zespoły spółdzielcze — 3,5%⁶³.

Spółdzielnie całkowicie zwolnione zostały od podatku dochodowego w zakresie działalności statutowej oraz częściowo w wypadku podejmowania produkcji pomocniczej⁶⁴. Po wprowadzeniu dostaw obowiązkowych członkowie spółdzielni korzystali w pierwszym roku działania kolektywnego gospodarstwa ze zmniejszonych o 20% norm dostaw⁶⁵.

Celem wzmocnienia ekonomicznego spółdzielni przekazywano im nieruchomości rolnicze stanowiące własność państwa. Ziemię otrzymywały bezpłatnie, inwentarz żywy i martwy spłacały w dogodnych ratach⁶⁶. Spółdzielnie korzystały z kredytów obrotowych udziela-

⁶¹ Jarecka-Kimłowska, *Polityka...*, s. 60 i następne.

⁶² Kita, Jurek, Niedźwiecki, *Spółdzielczość...*, s. 109.

⁶³ Dekret z dnia 30 czerwca 1951 r. o podatku gruntowym. *DzU Ministerstwa Rolnictwa 1951*, nr 14 poz. 89; Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 10 stycznia 1951 r. w sprawie ustalenia ulgowej stawki podatku gruntowego za rok 1951 dla rolniczych zrzeszeń spółdzielczych, *DzURP 1951*, nr 3, poz. 17.

⁶⁴ Uchwała Rady Ministrów nr 97 z 10 lutego 1951 r., *Monitor Polski 1951*, nr A—17, poz. 224.

⁶⁵ Protokół z konferencji odbytej w dniu 15 września 1953 r. w PKPG pod przewodnictwem H. Minca, AAN, PKPG, t. 5336, k. 104.

⁶⁶ Rozporządzenie Rady Ministrów z 10 lutego 1951 r. w sprawie przekazywania rolniczym spółdzielniom produkcyjnym nieruchomości rolnych stanowiących własność państwa, *DzURP 1951*, nr 10 poz. 77.

nych przez Narodowy Bank Polski oraz inwestycyjnych Banku Rolnego. Specjalną pomoc finansową mogły uzyskać spółdzielnie nowe lub znajdujące się w trudnych warunkach ekonomicznych⁶⁷.

Dynamicznemu przyrostowi ogólnej sumy kredytów, z 47 mln zł w 1949 r. do 979 mln zł w 1956 r., towarzyszyły znaczne wahania ich średniej wielkości przypadającej na jedną spółdzielnię⁶⁸. Stawiało to część gospodarstw w trudnej sytuacji finansowej.

Szczególną rolę w pomocy i oddziaływaniu państwa na spółdzielnie produkcyjne odgrywały powołane w końcu 1949 r. Państwowe Ośrodki Maszynowe⁶⁹. Wprawdzie POM-y zobowiązane były do obsługi gospodarstw indywidualnych, lecz główny wysiłek kierowały na współpracę ze spółdzielniami. Ich udział w pracach rolnych i transportowych prowadzonych przez POM-y wzrósł z 54,2% w 1950 r. do 72,5% w 1956 r. Spółdzielnie korzystały również z ulg w opłatach za usługi ośrodków maszynowych⁷⁰.

Rozległe uprawnienia uzyskały wydziały polityczne POM, kierowane przez zastępców dyrektora ds. politycznych. Ich zadaniem było utrzymywanie dyscypliny pracy w ośrodkach maszynowych i spółdzielniach oraz propagowanie idei kolektywizacji⁷¹. Na II Zjeździe PZPR uznano, że tworzenie POM-ów powinno wyprzedzać rozwój spółdzielni produkcyjnych. Jednocześnie wytknięto szereg uchybień w ich pracy: niedostateczną dbałość o interes spółdzielni, złe wykonywanie usług, niesolidne zabiegi agrotechniczne, niewłaściwe wykorzystanie traktorów i maszyn⁷².

---

⁶⁷ Uchwała Prezydium Rządu z dnia 21 stycznia 1956 r. w sprawie zasad udzielania rolniczym spółdzielniom produkcyjnym kredytów długoterminowych na sfinansowanie działalności inwestycyjnej i produkcyjnej, *Monitor Polski* 1956, nr 8, poz. 108; Uchwała nr 74 Prezydium Rządu z dnia 4 lutego 1956 r. w sprawie specjalnej pomocy finansowej dla rolniczych spółdzielni produkcyjnych, *Monitor Polski* 1956, nr 17, poz. 243.

⁶⁸ A. Kostecki, Główne formy pomocy finansowej państwa dla rolniczych spółdzielni produkcyjnych w Polsce Ludowej w latach 1949—1960, *Kra-ków* 1964, s. 84—85.

⁶⁹ Uchwała Prezydium Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów z dnia 29 listopada 1949 r. w sprawie powołania przedsiębiorstw Państwowych Ośrodków Maszynowych, AAN, KERM, t. 11, k. 381.

⁷⁰ Por. Kostecki, *Główne...*, s. 100.

⁷¹ O pracy wydziałów politycznych w Państwowych Ośrodkach Maszynowych. Instrukcja KC PZPR, w: *O budownictwie...*, s. 158.

⁷² II Zjazd PZPR..., s. 64.

Liczba POM-ów (przeciętnie na jeden ośrodek maszynowy przypadają 23 spółdzielnie), ich wyposażenie i sprawność maszyn, a przede wszystkim organizacja i jakość pracy nie spełniały oczekiwań spółdzielców. Plany prac polowych systematycznie nie były realizowane, a zły sprzęt kierowany przez POM-y do spółdzielni kompromitował je w oczach chłopów gospodarujących indywidualnie. W 1953 r. traktory wykonały podorywki tylko na połowie pól spółdzielczych. Przeciąganie prac żniwnych prowadziło do strat plonów i niepełnego zasiewu poplonów. Niezadawalające zabiegi pielęgnacyjne okopowych powodowały niskie plony, zwłaszcza ziemniaków⁷³.

Współpraca POM-ów ze spółdzielniami produkcyjnymi należała do najsłabszych ogniw procesu kolektywizacji, w znacznej mierze przyczyniając się do jej niepowodzenia.

W pierwszym roku realizacji uspołdzielczenia powstały 243 spółdzielnie, które objęły gospodarowaniem zespołowym 41,5 tys. ha gruntów, co stanowiło 0,2% powierzchni wszystkich użytków rolnych. Liczba gospodarstw chłopskich zrzeszonych w spółdzielniach nie przekroczyła 0,1% ich ogólnego stanu⁷⁴. Tym samym nie zostały zrealizowane zamierzenia władz przyjęte jesienią 1948 r.

Większość spółdzielni grupowała żołnierzy-osadników oraz była służbą folwarczną, tylko sporadycznie wstępowali do nich właściciele działek dziedzicznych. Jak pisaliśmy wyżej, przodowały województwa Ziemi Odzyskanych, w których spółdzielnie produkcyjne organizowano wykorzystując istniejące formy wspólnej uprawy ziemi. Do połowy 1950 r. na łączną liczbę 911 spółdzielni tylko 76 powstało w starych wsiach. Natomiast 445 zorganizowano na Ziemiach Odzyskanych, 124 — w gromadach poparcelacyjnych i 266 — w mieszanych⁷⁵. Pospieszne łączenie gospodarstw nowych miało swoje uzasadnienie ekonomiczne. Znacznie silniej w gospodarstwach tych odczuwano trudności spowodowane niedostatkami środków do produkcji rolnej, brakiem własnej siły roboczej oraz rosnącymi obciążeniami rolnictwa z tytułu podatków i obowiązkowych dostaw.

Cechą charakterystyczną wczesnego etapu organizowania spółdzielni było tworzenie gospodarstw wyższych typów. Zjawisko to

⁷³ Kuziński, Niektóre..., s. 23 i następne; Narada w Radzie Państwa w dniu 21 grudnia 1953, AAN, PKPG, t. 73, b.p.

⁷⁴ H u n e k, Spółdzielczość..., s. 25.

⁷⁵ P s z c z ó ł k o w s k i, Zagadnienia..., s. 2.

obrazowało nastroje panujące w aparacie partyjnym dążącym do kreowania zespołów o najwyższym stopniu uspołecznienia. Spodziewano się, że tylko spółdzielnie oparte na statutach typu drugiego i trzeciego zyskają aprobatę władz politycznych kraju. Stąd też w 1949 r. stanowiły one 91,0% wszystkich spółdzielni, w 1950 r. — 87,4%, w 1951 zaś — 84,4%⁷⁶.

Oceniając nikłą liczbę zrzeszeń uprawy ziemi, Roman Zambrowski na V Plenum KC PZPR w lipcu 1950 r., stwierdził: „Czy ta mała ilość dowodzi, że chłopu ta forma nie odpowiada? Bynajmniej, fakt ten tłumaczy się raczej tym, że ta forma nie podoba się... naszym Komitetom Powiatowym”⁷⁷.

Znaczne wzmoczenie ruchu założycielskiego spółdzielni nastąpiło po uchwale Biura Politycznego z października 1949 r. Wytypowane zostały wówczas powiaty, które w pierwszej kolejności miały przeprowadzić kolektywizację. Zarządzono również tworzenie skupisk spółdzielni współpracujących z POM-ami. W rezultacie w styczniu 1950 r. liczba spółdzielni zwiększyła się o 104, w lutym o 176, w marcu o 279. Natomiast gdy w kwietniu (przyrost o 40), maju (+27) i czerwcu (+42), w związku z pracami polowymi, wyraźnie osłabło tempo kolektywizacji, władze potraktowały to jako „nieusprawiedliwione osłabienie pracy politycznej i organizacyjnej”⁷⁸.

Wzywano do nasilenia akcji politycznej w starych wsiach, które z niechęcią przyjmowały hasła uspołecznienia. Wzmagano nacisk na chłopów dziedziczących ziemię przeciwnych łączeniu gruntów. Wyraźnie potęgowała się walka o liczbę, a nie siłę ekonomiczną oraz atrakcyjność spółdzielni dla chłopów gospodarujących indywidualnie.

Następstwem akcji polityczno-propagandowej i nacisku administracyjnego był dalszy gwałtowny wzrost liczby spółdzielni szczególnie w województwach: wrocławskim, szczecińskim, poznańskim i koszalińskim. Najsłabiej (według oceny władz z 1952 r.) przebiegał proces zawiązywania gospodarstw zespołowych w województwach: katowickim, kieleckim, krakowskim, białostockim i zielonogórskim⁷⁹. Na początku 1953 r. najwyżej oceniono rozwój spółdzielni w Poznań-

⁷⁶ H u n e k, *Spółdzielczość...*, s. 36.

⁷⁷ *Nowe Drogi 1950*, nr 4, s. 147.

⁷⁸ P s z c z ó ł k o w s k i, *Zagadnienia...*, s. 2.

⁷⁹ B i e r u t, *O umocnienie...*, s. 56.

skiem, Bydgoskiem i Wrocławskiem, pozytywnie w województwach centralnych i wschodnich⁸⁰.

Od 1954 r. nastąpiło wyraźne obniżenie tempa uspołdzielczenia. Nasiliło się zjawisko rozwiązywania kolektywnych gospodarstw. W 1954 r. powstały 574 nowe spółdzielnie, rozwiązało się 305, gdyż „nie przejawiały zgodnej ze statutem działalności gospodarczej”⁸¹. Zahamowania w realizacji programu kolektywizacji wynikały, naszym zdaniem, z pojawiającej się w aparacie partyjnym i administracyjnym wątpliwości i dezorientacji, wywołanej nowymi zjawiskami w życiu społeczno-politycznym. Oficjalne stanowisko władz w odniesieniu do kolektywizacji nie uległo bowiem zmianie. Do tego potrzebny był przełom polityczny 1956 r.

W atmosferze pogoni za efektami ilościowymi do czerwca 1956 r. zawiązano 9975 spółdzielni, ale obejmujących tylko 2,1 mln ha, co stanowiło 11,2% ogólnej powierzchni chłopskich użytków rolnych. Zgodnie z rysującą się od początku realizacji programu uspołdzielczania tendencją do opierania gospodarstw zespołowych na gruntach osadniczych i poparcelacyjnych największy udział miały województwa zachodnie i północne. Do połowy 1956 r. ponad 40% uspołdzielczenia wsi osiągnęły województwa szczecińskie i wrocławskie, 20% przekroczyły: opolskie, zielonogórskie i koszalińskie. Najslabiej zaawansowany był proces kolektywizacji w starych wsiach województw kieleckiego, krakowskiego, warszawskiego, łódzkiego i lubelskiego, gdzie wskaźnik ten wahał się od 1 do 3%⁸².

Dokładniejsze dane z końca 1955 r., dotyczące spółdzielni dzielących dochód (w liczbie 9076), wskazują na udział w nich 188,5 tys. rodzin, czyli około 6% gospodarstw indywidualnych. Spółdzielnie gospodarowały na 1638,5 tys. ha zespołowych użytków rolnych, a ich członkowie posiadali działki przyzagrodowe o łącznej powierzchni 128,4 tys. ha (tabl. 10). W 1955 r. spółdzielnie produkcyjne (wraz z działkami przyzagrodowymi) dały produkcję globalną wartości 10,8 mld zł, co stanowiło zaledwie 9,5% wytwórczości gospodarstw indywidualnych. Efektywność gospodarowania odbiegała od uzyskiwanej przez chłopów indywidualnych. W przeliczeniu na 1 ha użytków rolnych produkcja w spółdzielniach była o 14% niższa. Jednak dzięki

⁸⁰ Pierwszy Krajowy Zjazd..., s. 19.

⁸¹ Spółdzielnie produkcyjne — oprac. AAN, PKPG, t. 4584, b p.

⁸² *Rocznik Statystyczny 1957*, s. 138.

szerszemu dostępowi do mechanizacji i nawożenia średnio na jednego zatrudnionego przypadało w spółdzielniach 26,2 tys. zł produkcji, a w gospodarstwach indywidualnych 18,3 tys. zł⁸³.

Tablica 10

Spółdzielnie produkcyjne dzielące dochód w latach 1950—1955

Wyszczególnienie	1950	1951	1952	1953	1954	1955
Spółdzielnie	653	2707	3034	6228	8109	9076
Rodziny zrzeszone (w tys.)	16,9	67,1	78,7	146,6	175,1	188,6
Powierzchnia gruntów (w tys. ha)	190,3	684,8	756,7	1380,3	1712,6	1866,9
w tym:						
zespołowe użytki rolne	169,5	606,7	666,8	1207,3	1491,3	1638,5
działki przyzagrodowe	8,8	41,9	47,8	90,3	117,2	128,4
Inwentarz żywy (w tys. szt.)						
bydło	41,6	153,7	210,5	375,6	502,4	577,1
trzoda chlewna	57,3	191,0	292,8	542,0	709,1	873,6
owce	14,0	73,9	127,8	270,7	410,0	470,4
konie	14,7	47,3	52,6	104,4	125,1	128,4

Źródło: Rocznik Statystyczny 1957, s. 137.

Powyższe dane, odnoszące się do lat 1955—1956, odzwierciedlają najwyższy w dziejach Polski Ludowej poziom uspołdzielczenia rolnictwa. Po dramatycznym załamaniu się programu kolektywizacji jesienią 1956 r. spółdzielczość produkcyjna nie uzyskała — jak dotychczas — tak wysokiego poziomu ilościowego.

DIAGNOZA

Przyczyny załamania tkwiły przede wszystkim w uznawaniu prymatu polityki nad gospodarką i przypisywaniu nadmiernej roli akcjom polityczno-propagandowym. W atmosferze walki klasowej i po dejrliwości dopuszczono do poważnych nadużyć w zakresie dobro wolności przystępowania do spółdzielni. Zapoznano specyfikę pol

⁸³ Tamże, s. 123.

skiego rolnictwa oraz cechy chłopstwa. Stąd większe powodzenie prowadzonej pod naciskiem akcji uspołdzielczania na obszarach, gdzie nie występowały stare, dziedziczne gospodarstwa. Metody nacisku polityczno-administracyjnego oraz ekonomicznego z okresu planu sześcioletniego zraziły chłopstwo do programu kolektywizacji i były zasadniczym powodem masowego rozwiązywania spółdzielni w drugiej połowie 1956 r. Istotną rolę odgrywał negatywny w znacznej części kraju stosunek do gospodarowania zespołowego.

Spoleczno-ekonomiczne przyczyny niepowodzenia kolektywizacji wsi tkwiły z jednej strony w niedojrzałości gospodarki polskiej pierwszej połowy lat pięćdziesiątych do przeprowadzenia technicznej rekonstrukcji rolnictwa, z drugiej zaś — w jego sytuacji wyjściowej. Przyjęty w planie sześcioletnim program wzrostu zakładał znaczny udział rolnictwa w industrializacji kraju. Kolektywizacja miała ułatwić akumulację środków na rozbudowę przemysłu. Zignorowano więc stanowisko klasyków, którzy dowodzili niezbędności pomocy władzy ludowej dla wsi w okresie zasadniczych zmian ustrojowych. W Polsce zabrakło zarówno odpowiednich kredytów, jak i narzędzi, nawozów czy materiałów budowlanych.

O dalece niedostatecznej pomocy państwa świadczyć mogą kredyty inwestycyjne udzielane spółdzielniom w przeliczeniu na 1 ha zespołowych użytków rolnych. W 1950 r. wyniosły one zaledwie 478 zł, w 1951 r. — 203 zł, w 1952 r. — 213 zł, w 1953 r. — 218 zł, w 1954 r. — 246 zł i w 1955 r. — 244 zł. Jak twierdził Tadeusz Hunek, „przy takim poziomie pomocy spółdzielniom trzeba było 10—15 lat na uzyskanie stabilizacji w zespołowym gospodarstwie”⁸⁴.

Rolnictwo polskie w chwili ogłoszenia programu kolektywizacji znajdowało się na niskim poziomie rozwoju. Jego wyniki uzależnione były w decydującej mierze od nakładów pracy żywej. Sytuację tę przeniesiono do gospodarstw zespołowych pozbawionych należytego wyposażenia technicznego. Rozwój spółdzielczości opierał się zatem na kooperacji prostej, ograniczającej wzrost produkcji rolnej. Ponadto spółdzielnie charakteryzowały się niskim poziomem zatrudnienia. W 1950 r. wynosiło ono 15,3 osoby na 100 ha użytków rolnych, gdy

⁸⁴ H u n e k, *Spółdzielczość...*, s. 55—56.

w gospodarstwach indywidualnych osiągało 27,6 osoby⁸⁵. Zła organizacja pracy i tendencja do ograniczania wysiłku w pracach zespołowych pogarszały jeszcze tę sytuację. Brak odpowiedniej liczby maszyn i urządzeń zwiększających wydajność uniemożliwiał zrekomensowanie mniejszego aniżeli w gospodarstwach indywidualnych zaangażowania pracy żywej. Wszystko to powodowało niski stopień intensywności produkcji w gospodarstwach kolektywnych, a w konsekwencji negatywnie oddziaływało na ogólny poziom wytwórczości rolnej.

Na niepowodzenie kolektywizacji wpłynęły także czynniki ekonomiczno-organizacyjne. Powstaniu spółdzielni przez wiele lat towarzyszyła improwizacja wynikająca z braku pełnego katalogu przepisów prawnych regulujących ich funkcjonowanie. Nie uwzględniona została na przykład tak zasadnicza kwestia, jak świadczenia członków na rzecz spółdzielni, przedłużała się procedura ustalania wkładów inwentarzowych, dniówek obrachunkowych oraz czasu pracy spółdzielców.

Wielkie trudności powodował brak odpowiednich kadr kierowniczych oraz wykwalifikowanych agro- i zootechników. Jednym z powodów tego stanu było niedopuszczanie do spółdzielni bogatych chłopów, potrafiących kierować większymi zespołami rolnymi.

Wyraźnie niedomagała dyscyplina (w 1954 r. 1/3 członków nie zaliczyła statutowych 100 dniówek obrachunkowych), a istotnym problemem był niski udział rodzin członków spółdzielni w pracy na rzecz kolektywów⁸⁶.

Liczne błędy notowano w zakresie polityki inwestycyjnej. Przy ogólnie niskim poziomie kredytów czynniki subiektywne powodowały zbędne przeinwestowanie niektórych gospodarstw, a całkowite zaniechanie innych.

Zasadniczym zadaniem gospodarczym spółdzielni było wprowadzenie właściwej struktury upraw i hodowli, odpowiadającej potrzebom społecznym. Stopniowo zwiększano powierzchnię upraw roślin przemysłowych, strączkowych i pastewnych, natomiast obniżano udział

---

⁸⁵ Z. Adamowski, J. Lewandowski, *Rolnictwo polskie w dwudziestopięcioleciu*, Warszawa 1970, s. 74.

⁸⁶ Por. R. Zambrowski, H. Chełchowski, *W walce o rozwój spółdzielni produkcyjnych*, Warszawa 1950, s. 16 i następne; Kuziński, *Niektóre ...*, s. 19.

zbóż i ziemniaków, co wskazywało na tendencję do intensyfikacji produkcji roślinnej. Plony zbóż w spółdzielniach produkcyjnych w wyniku lepszego nawożenia były wyższe w porównaniu z plonami gospodarstw indywidualnych. Największe różnice wystąpiły w plonach pszenicy i jęczmienia (por. tabl. 11).

Tablica 11

*Plony w rolniczych spółdzielniach produkcyjnych
i gospodarstwach indywidualnych (przeciętna z lat 1950—1955)*

Wyszczególnienie	4 zboża	Pszenica	Zyto	Jęczmień	Ziemniaki	Buraki cukrowe
	q/ha					
Spółdzielnie produkcyjne	13,6	14,4	12,9	15,0	94	158
Gospodarstwa indywidualne	12,6	12,8	12,3	13,2	119	199

Zródło: *Rocznik Statystyczny 1957*, s. 126.

Poważne problemy występowały przy pracochłonnych uprawach buraków cukrowych, a szczególnie ziemniaków, których plony w gospodarstwach indywidualnych były znacznie wyższe.

Do istotnych niepowodzeń spółdzielczości produkcyjnej należał słaby rozwój hodowli zespołowej, mimo zachęty ze strony władz⁸⁷. W 1955 r. obsada bydła na 100 ha gruntów orných w gospodarstwach kolektywnych sięgała 27% stanu istniejącego u chłopów indywidualnych, trzody chlewnej — 34%, koni — 39%, owiec — 52% (por. tabl. 12).

Tablica 12

*Pogłowie zwierząt gospodarskich na 100 ha użytków rolnych
w spółdzielniach produkcyjnych i gospodarstwach indywidualnych
w 1955 r.*

Wyszczególnienie	Bydło	Trzoda chlewna	Owce	Konle
Spółdzielnie produkcyjne	12,0	18,7	11,3	5,8
Gospodarstwa indywidualne	43,8	55,0	21,7	14,9

Zródło: *Rocznik Statystyczny 1957*, s. 128.

⁸⁷ Por. Uchwała nr 653 Prezydium Rządu z dnia 15 września 1951 r. w sprawie rozwoju hodowli w spółdzielniach produkcyjnych, AAN, PRM, t. 28803, k. 530.

Bezpośrednią przyczyną zastoju w hodowli była niedostateczna produkcja pasz oraz niewłaściwa opieka zootechniczna, dodatkowo powodująca niską produktywność zwierząt.

Jednocześnie obserwowano wysoki poziom hodowli na działkach przyzagrodowych, przewyższający osiągnięcia hodowli zespołowej. W 1955 r. obsada bydła na działkach przyzagrodowych była o 30% wyższa niż w spółdzielniach, trzody chlewnej o 40,5%, a owiec o 23,1%⁸⁸. Często wysoką produkcję na działkach uzyskiwano dokarmiając zwierzęta paszami spółdzielczymi.

Słabe wyniki gospodarcze, zwłaszcza w zakresie hodowli, wpływały na poziom dochodów spółdzielców. Były one niskie, w 1955 r. wynosiły 1021 zł w przeliczeniu na 1 ha użytków rolnych⁸⁹. Wynagrodzenia w naturze w niewielkim stopniu poprawiały trudne warunki bytowe członków spółdzielni produkcyjnych. W 1955 r. z dochodu podzielonego przypadało na 1 rodzinę zrzeszoną przeciętnie 20,5 q zbóż oraz 5,9 q ziemniaków⁹⁰. Niski poziom świadczeń zmuszał spółdzielców do rozwoju produkcji na działkach przyzagrodowych.

O niskich dochodach spółdzielni stanowiła nie tylko niedostateczna efektywność pracy, ale także wysoki, mimo ulg, poziom świadczeń na rzecz państwa. W 1954 r. wymiar obowiązkowych dostaw wyniósł średnio 49,7% produkcji globalnej spółdzielni, samego żywca zaś 80,5% produkcji towarowej⁹¹. Wygórowane dostawy dla państwa podcinały gospodarkę spółdzielni, uniemożliwiały rozwój bazy paszowej oraz ograniczały zespołową hodowlę⁹².

Znaczne obciążenia były powodem stałych opóźnień w wywiązywaniu się gospodarstw spółdzielczych z zobowiązań finansowych. Nie uiszczaly one terminowo podatków, opóźniały spłaty kredytów oraz należności za usługi świadczone przez POM-y.

W 1956 r. w nowych warunkach politycznych nie tylko chłopci, ale również część ekonomistów wystąpiła przeciwko spółdzielczości produkcyjnej. Postawa chłopów wynikała przede wszystkim z protestu

⁸⁸ Obliczono na podstawie *Rocznika Statystycznego 1957*, s. 140.

⁸⁹ H u n e k, *Spółdzielczość...*, s. 141.

⁹⁰ *Rocznik Statystyczny 1957*, s. 141.

⁹¹ K o s t e c k i, *Główne...*, s. 148.

⁹² O nowy program rolny. *Ekonomiści i publicyści dyskutują*, Warszawa 1957, s. 47.

przeciwko formom i metodom realizacji programu uspołdzielczenia⁹³, ze zdarzającego się często po złączeniu gruntów pogorszenia warunków życia i pracy zamiast ich poprawy. Postawę chłopstwa w przekonujący sposób przedstawił w kwietniu 1956 r. Władysław Bieńkowski, pisząc: „Chłop, w przeciwieństwie do powiatowego czy wojewódzkiego aktywisty nie jest w spółdzielni zainteresowany politycznie. On właśnie reprezentuje zdrowy (tak) pogląd kalkulacji ekonomicznej”⁹⁴. Zrozumiałe więc, że przystąpienie do źle pracującej spółdzielni, nie osiągającej należytych efektów gospodarczych musiało wywoływać frustracje. Brak samorządności, nieudolność kierownictwa oraz częste ingerencje z zewnątrz sytuację tę dodatkowo zaostrzały. Jak twierdził Bolesław Strużek, stałe pogłębianie zależności spółdzielni od władz partyjnych i administracyjnych, szczególnie silne w wypadku gospodarstw wyższych typów statutowych, stwarzało wśród spółdzielców przeświadczenie o ich „wywłaszczeniu”⁹⁵.

W drugiej połowie 1956 r. część przedstawicieli administracji państwowej zaczęła wykazywać niezmierną nadgorliwość w krytykowaniu i rozwiązywaniu spółdzielni. Zapanowała istna gorączka likwidacyjna. Do połowy listopada rozwiązało się 75% spółdzielni, głównie w województwach zachodnich i północnych⁹⁶. W końcu 1956 r. liczba spółdzielni nie przekraczała 16% stanu notowanego w grudniu roku poprzedniego (por. tabl. 13).

Szczególnie szybko ulegały likwidacji gospodarstwa oparte na statutach typu III, a więc najsilniej wiążące członków. Należy sądzić, że ich pospieszne rozwiązywanie wyrażało protest skierowany przeciwko niedawnym naciskom na tworzenie zespołów wyższych typów. W 1956 r. całkowitą klęskę poniosła kolektywizacja w województwach Ziemi Odzyskanych: szczecińskim, wrocławskim, koszalińskim, zielonogórskim, opolskim i olsztyńskim oraz północnej części województwa białostockiego (por. tabl. 13). Była to porażka polityczna i ekonomiczna, gdyż odbudowa gospodarki indywidualnej wymagała znacznych nakładów kapitałowych.

⁹³ Por. J. Popkiewicz, *Spółdzielczość produkcyjna na przełomie*. Na przykładzie Dolnego Śląska, Wrocław 1959, s. 98.

⁹⁴ O nowy..., s. 14.

⁹⁵ Tamże, s. 85.

⁹⁶ Jarecka-Kimłowska, *Polityka...*, s. 93.

Załamanie spółdzielczości produkcyjnej w 1956 r.

Województwa	Spółdzielnie produkcyjne			
	31 XII 1955	VI 1956	31 XII 1956	
	Ileżba spółdzielni			w % 1955 = 100
Polska	9694	9975	1534	15,8
Białostockie	325	298	22	6,8
Bydgoskie	1040	1146	156	15,0
Gdańskie	441	436	47	10,6
Katowickie	125	137	65	52,0
Kieleckie	190	188	96	50,5
Koszalińskie	411	625	16	3,9
Krakowskie	228	229	64	28,1
Lubelskie	424	424	140	33,0
Łódzkie	415	381	123	29,6
Olsztyńskie	532	524	41	7,7
Opolskie	522	534	38	7,3
Poznańskie	1293	1391	423	32,7
Rzeszowskie	347	358	79	32,8
Szczecińskie	718	725	17	2,4
Warszawskie	361	390	141	39,1
Wrocławskie	1678	1680	41	2,4
Zielonogórskie	512	509	19	3,7

Zródło: S. Jarecka-Kimłowska, *Polityka spółdzielcza na wsi polskiej w latach 1944—1970*, Warszawa 1978, s. 94 i obliczenia własne.

Rozwiązywaniu opierały się spółdzielnie powstałe na gruntach po-parcelacyjnych lub z przewagą rodzin bezrolnych. Stosunkowo dużo spółdzielni pozostało na terenach, gdzie proces kolektywizacji przebiegał wolniej, z oporami, a więc w województwach katowickim, kieleckim, warszawskim i lubelskim. Do tej grupy należało także województwo poznańskie, gdzie istniały omówione wyżej obiektywne przesłanki gospodarowania zespołowego.

Analizując klęskę kolektywizacji, ekonomiści akcentowali różne jej przyczyny. Bolesław Strużek podkreślał nieodpowiedni układ stosunków między państwem a spółdzielniami, charakteryzujący się odejściem od związków handlowych na rzecz polityczno-administracyjnego komenderowania. Wskazywał na niezdrową izolację gospodarstw spółdzielczych od chłopskich i narastające w rolnictwie anta-

gonizmy między sektorem uspołecznionym a prywatnym. Negatywnie oceniał ekstensywny profil produkcyjny gospodarstw kolektywnych oraz słaby rozwój hodowli⁹⁷.

Zdaniem Wiktora Herera słabość gospodarstw uspołecznionych wynikała z faktu, że nie stały się one nowoczesnymi przedsiębiorstwami stosującymi odpowiednie metody agrotechniczne. Pozostały kooperacją indywidualnych gospodarstw, które nie wykształciły odpowiednio intensywnej produkcji⁹⁸.

Z krytyką polityki uspołedzielczenia wystąpił w końcu 1956 r. czołowy współtwórca programu kolektywizacji wsi Jerzy Tepicht. Potępił on zarówno tempo, jak i sposób socjalistycznej przebudowy rolnictwa. Piętnował niedostrzeganie odrębności poszczególnych regionów kraju, co nie pozwoliło na wykorzystanie wszystkich możliwości uspołedzielczenia. Wskazał na brak odpowiedniej nadbudowy organizacyjnej nad spółdzielniami. Wzywał do zmian strukturalnych, chroniących nie tylko przed ingerencją z zewnątrz, lecz także przed próbami prowadzenia zamaskowanej gospodarki prywatnej⁹⁹.

Wydaje się, że bardzo trafnie scharakteryzował i ocenił politykę kolektywizacji pierwszej połowy lat pięćdziesiątych Władysław Bienkowski. Uwypuklił błędne i szkodliwe dzielenie przebudowy socjalistycznej wsi na dwa odrębne i przeciwstawne sobie procesy: polityczny i gospodarczy, przy czym oddziaływanie polityczne miało zachęcać do zespołowych form gospodarowania, zabiegi ekonomiczne zaś — zniechęcać do gospodarki indywidualnej¹⁰⁰.

Na podstawie przedstawionego materiału możemy stwierdzić, że zdecydowanie dominowały działania polityczne. Koncentrowały się one zarówno na zmuszaniu do zakładania spółdzielni, jak też oddziaływaniu państwa na chłopów gospodarujących indywidualnie. Działania polityczne miały zastąpić całkowity brak przygotowania gospodarczego i psychologicznego do przebudowy rolnictwa poprzez kolektywizację drobnotowarowej gospodarki chłopskiej.

⁹⁷ O nowy..., s. 84 i następne.

⁹⁸ Tamże, s. 139 i następne.

⁹⁹ Tamże, s. 54 i następne.

¹⁰⁰ Tamże, s. 14.

POLITYKA WOBEC GOSPODARSTW INDYWIDUALNYCH

EWOLUCJA STANOWISKA WŁADZ

Polityką agrarną pierwszych trzech lat powojennych konsekwentnie umacniano warunki stworzone przez reformę rolną oraz osadnictwo na Ziemiach Odzyskanych. Tworzono atmosferę poparcia dla rolnictwa indywidualnego jako względnie trwałego elementu polskiej drogi budowy ustroju socjalistycznego¹⁰¹. Jeszcze w planie gospodarczym na 1948 r. przewidywano nakłady inwestycyjne na rolnictwo w wysokości 18,6 mld zł, około 8 mld zł skierowano do sektora prywatnego, a 2 mld zł kredytu przeznaczono na likwidację odlogów w gospodarstwach chłopskich. Jednocześnie w ramach akcji osiedleńczej zamierzano utworzyć na Ziemiach Odzyskanych dalszych 25 tys. gospodarstw indywidualnych¹⁰².

Do Narodowego Planu Gospodarczego włączono opracowany przez Ministerstwo Rolnictwa i Reform Rolnych w porozumieniu z ZSCh szczegółowy plan podniesienia wydajności pól i liczby inwentarza żywego w gospodarstwach chłopskich. Przewidywano między innymi rozwój Spółdzielczych Ośrodków Maszynowych należących do gminnych spółdzielni „Samopomoc Chłopska” i świadczących usługi agrotechniczne gospodarstwom indywidualnym. W planie akcentowano potrzebę zorganizowania obsługi instruktorskiej rolnictwa oraz rozszerzenia pomocy sąsiedzkiej¹⁰³.

Reforma rolna i dalsza realna pomoc państwa dla rolnictwa sprawiły, że jego odbudowa, mimo bardzo trudnych warunków powojennych, odbywała się w szybkim tempie. Poważnie zmalał odsetek odlogów; podczas gdy w 1947 r. wynosił jeszcze 15% ziem ornych, w 1948 r. już tylko 9%. Ogólna powierzchnia zasiewów osiągnęła

¹⁰¹ Por. J. Tepicht, PPR a indywidualna własność chłopska, *Trybuna Wolności* 1946, nr 94, s. 9; M. Mieszczankowski, Wypaczenia czy błędne teorie, *Życie Gospodarcze* 1957, nr 22, s. 4; W. Góra, Wpływ działalności partii robotniczych na społeczno-ekonomiczne przemiany wsi w Polsce Ludowej (1944—1968), *Rocznik Muzeum Rolnictwa w Szreniawie* 1969, t. 1, s. 47—82.

¹⁰² Ustawa z dnia 9 marca 1948 r. o Narodowym Planie Gospodarczym na rok 1948, *DzURP* 1948, nr 19, poz. 134.

¹⁰³ Wniosek ministra rolnictwa i reform rolnych w sprawie szczegółowego planu podniesienia produkcji gospodarstw chłopskich i organizacji wsi, AAN, KERM, t. 8, k. 295.

wielkość 14,3 mln ha wobec 12,9 mln w 1947 r. Szczególnie widoczny był postęp w produkcji roślinnej. Zbiory trzech zbóż (pszenica, żyto, jęczmień) w przeliczeniu na jednego mieszkańca przekroczyły poziom z 1938 r. o 19%. Również podobnie obliczona produkcja ziemniaków była o 11% wyższa od uzyskanej w 1938 r. Do 1948 r. ogólna wartość produkcji roślinnej osiągnęła 80% produkcji z 1937 r., w przeliczeniu zaś na jednego mieszkańca przekroczyła o 13% poziom z 1937 r. (w ówczesnych granicach)¹⁰⁴.

Produkcja hodowlana, głównie pod wpływem niedostatku pasz, rozwijała się wolniej. Jej wartość liczona na jednego mieszkańca przekroczyła w 1948 r. o 6% stan z 1937 r.¹⁰⁵ Należy jednak dodać, że przedwojenny poziom produkcji zwierzęcej był niski i jego osiągnięcie nie gwarantowało społeczeństwu odczuwalnego wzrostu spożycia.

Niedostateczne postępy w dziedzinie hodowli skłoniły władze państwowe do nadzwyczajnych posunięć, których celem było jej zwiększenie. Na przełomie lat 1948 i 1949 rząd podjął działania zmierzające do zwiększenia produkcji zwierzęcej, niezbędnej dla zaopatrzenia rynku krajowego oraz rozwinięcia eksportu¹⁰⁶. Decyzje władz, nazwane w publicystyce „akcją H”, zmierzały do rozszerzenia bazy paszowej, racjonalizacji i podniesienia jakości hodowli oraz usprawnienia handlu mięsem. W celu zachęcenia rolników do zwiększenia pogłowia bydła zapowiedziano ulgi w podatku gruntowym, wprowadzono kontraktację trzody chlewnej powiązaną z premiowaniem za pełne i terminowe dostawy. Gwarantowano ceny zapewniające opłacalność produkcji zwierzęcej. Na „akcję H” przeznaczono 4,7 mld zł w ramach planu inwestycyjnego oraz 1,5 mld zł ze środków budżetowych, z przeznaczeniem dla gospodarstw chłopskich i państwowych.

„Akcja H”, która do 1950 r. zapewniła dość szybki wzrost hodowli, zamknęła okres wszechstronnego poparcia władz dla gospodarstw indywidualnych. Zgodnie z decyzjami lipcowego i sierpnio-wo-wrześniowego plenum KC PPR z 1948 r. w polityce agrarnej

¹⁰⁴ Wyniki wykonania Narodowego Planu Gospodarczego na rok 1948, Warszawa 1950, s. 23.

¹⁰⁵ Tamże, s. 88.

¹⁰⁶ Uchwała Rady Ministrów z dnia 28 stycznia 1949 r. w sprawie podniesienia produkcji hodowlanej, AAN, PRM, t. 23169, k. 10.

z całą ostrością zaczął dominować motyw klasowy. Narzędziem walki klasowej na wsi, oprócz kolektywizacji, miała być dążność do ograniczenia i eliminacji gospodarstw wielkorolnych¹⁰⁷.

Pełnemu sformułowaniu zasad nowej polityki wobec chłopstwa poświęcono plenum KC PZPR w kwietniu 1949 r. W referacie Romana Zambrowskiego, w nawiązaniu do leninowskiej formuły pracy na wsi, zarysowano program obrony chłopca małorolnego przed wyzyskiem bogaczy wiejskich, pozyskania chłopca średniorolnego i walki z posiadaczami dużych gospodarstw. Wezwano do eliminacji bogatych chłopów z władz organizacji wiejskich i partii politycznych, a także wstrzymania dla nich dostaw środków do produkcji rolnej. Jednocześnie wyrażono troskę o stworzenie mało- i średniorolnym gospodarstwom dobrych warunków rozwoju produkcji¹⁰⁸. Szybko jednak politykę poparcia dla chłopstwa drobnego i średniego zastąpiono zmuszaniem do członkostwa w rolniczych spółdzielniach produkcyjnych. Warto wspomnieć, że w 1950 r. było w Polsce 39,9 tys. gospodarstw o powierzchni powyżej 20 ha, które stanowiły 1,3% wszystkich gospodarstw indywidualnych. Ich udział w powierzchni ogólnej gruntów sięgał 6,9%¹⁰⁹. Wprawdzie niektórzy chłopcy — właściciele dużych gospodarstw — zatrudniali robotników najemnych, jednak w całości nie stanowili siły mogącej zagrozić podstawom ustrojowym państwa. Wydaje się, że argumentacja polityczna ukazywała właściwy cel polityki władz, jakim była mobilizacja środków na cele rozwoju przemysłowego, między innymi poprzez drenaż ekonomiczny gospodarstw wielko- i średniorolnych. Zmasowane uderzenie w gospodarstwa duże wspomagano wątpliwą tezą o dużej sile kułactwa w rolnictwie polskim, uchronionego przed procesem likwidacji, który miał miejsce w Związku Radzieckim w okresie komunizmu wojennego¹¹⁰. Właścicielom dużych gospodarstw wypowiedziano więc zdecydowaną walkę.

Gwałtowna zmiana stanowiska władz wobec wsi wzbudziła niepokój i nieufność mas chłopskich. Już w 1948 r. zaznaczyło się zmniejszenie tempa inwestowania w rolnictwie indywidualnym,

¹⁰⁷ Por. M i n c, *Wytyczne...*, s. 92 i następne.

¹⁰⁸ Z a m b r o w s k i, *Aktualne...*, s. 81 i następne.

¹⁰⁹ Rolniczy rocznik statystyczny 1945—1965, Warszawa 1966, s. 117.

¹¹⁰ Por. J. T e p i c h t, Niektóre zagadnienia walki o socjalistyczną przebudowę wsi, *Ekonomista* 1951, nr 1, s. 49.

szczególnie w gospodarstwach bogatszych chłopów¹¹¹. Wyraźnie zmalał obrót ziemią. W 1949 r. zanotowano zaledwie połowę transakcji zrealizowanych w 1948 r.¹¹²

Nasilenie polityki ograniczania i eliminacji własności indywidualnej w rolnictwie było elementem przyspieszonego w końcu 1949 r. procesu kolektywizacji rolnictwa. Uruchomiono wówczas różnorodne środki ekonomiczne i pozaekonomiczne godzące w podstawy gospodarki chłopskiej. Jednocześnie ograniczono zaopatrzenie rolnictwa indywidualnego w środki do produkcji oraz materiały budowlane¹¹³. Przy każdej okazji stosowano, często opacznie, kryteria klasowe. Już w 1949 r. przy sprzedaży nawozów sztucznych dyskryminowano chłopów prowadzących gospodarstwa o obszarze przekraczającym 12 ha. Od 1950 r. w ramach przywilejów stosowanych z tytułu „akcji H” wyraźnie preferowano rolników mało- i średniorolnych¹¹⁴.

Zmalały kredyty dla rolnictwa. W planie na 1949 r. przewidywano nakłady inwestycyjne w rolnictwie indywidualnym (łącznie ze spółdzielniami produkcyjnymi) w wysokości 7,5 mld, a zatem o ok. 0,5 mld zł mniej niż na rok 1948¹¹⁵.

Atmosferę generalnej rozprawy z sektorem nie uspołecznionym w rolnictwie potęgowały charakterystyczne dla początku lat pięćdziesiątych przejawy samowoli i łamania prawa. Zmiany w polityce agrarnej, pojawienie się wyraźnych tendencji antychłopskich doprowadziło w 1951 r. do spadku produkcji w gospodarstwach indywidualnych (por. tabl. 14).

Wprawdzie niepowodzenia tłumaczono złymi warunkami atmosferycznymi, ale głębokość i długotrwałość załamania wyraźnie wska-

¹¹¹ Uwagi do planu inwestycji rolnych na rok 1949, AAN, CUP, t. 2070, k. 1.

¹¹² Por. A. Krzyżycian, Obrót ziemią w Polsce w latach 1948—1957, *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej* 1959, nr 3, s. 33.

¹¹³ E. Gorzelak, Trzy okresy rozwoju chłopskiej gospodarki w latach 1945—1956, w: *O nowy...*, s. 185.

¹¹⁴ Zarządzenie przewodniczącego Państwowej Komisji Planowania Gospodarczego z dnia 14 maja 1949 r. wydane w porozumieniu z ministrem handlu wewnętrznego i ministrem rolnictwa i reform rolnych o cenach i warunkach sprzedaży nawozów sztucznych na sezon jesienny 1949 r., AAN, PKPG, t. 77, b.p.; Uchwała Prezydium Rządu z dnia 17 czerwca 1950 r. w sprawie dalszej akcji popierania produkcji hodowlanej, AAN, PRM, t. 23176, k. 1375.

¹¹⁵ Ustawa z dnia 31 marca 1949 r. o Narodowym Planie Gospodarczym na rok 1949, *DzURP* 1949, nr 26, poz. 189.

*Dynamika produkcji globalnej gospodarstw indywidualnych
w latach 1950—1956 (1950 = 100)^a*

Wyszczególnienie	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956
Ogółem	100	88,9	89,5	88,8	92,7	92,2	109,7
Produkcja roślinna	100	85,9	88,3	85,7	92,1	89,0	108,3
Produkcja zwierzęca	100	93,6	91,3	93,5	93,7	97,0	112,0

^a W cenach porównywalnych, dane szacunkowe.

Z r ó d ł o : Rolniczy rocznik statystyczny 1945--1966, Warszawa 1966, s. 124.

zywała na przyczyny strukturalne. Ciągły wzrost produkcji rolnictwa w latach 1947—1950 zawdzięczano głównie uruchamianiu rezerw (wzrost obszaru zasiewów, zagospodarowanie Ziemi Odzyskanych), które u progu planu sześcioletniego były na wyczerpaniu. Niezbędne było zainicjowanie procesów intensyfikacji rolnictwa, wymagających zwiększenia środków finansowych i rzeczowych. W praktyce pod wpływem jednostronnej industrializacji i preferowania sektora uspołecznionego w rolnictwie nastąpił regres w zaopatrzeniu chłopstwa w środki do produkcji rolnej i kredyty, uniemożliwiający dalszy wzrost wytwórczości gospodarstw indywidualnych.

Ponieważ udział sektora prywatnego sięgał 88% produkcji globalnej rolnictwa, jego upadek odbił się na całej gospodarce żywnościowej. Wytwórczość zbóż w przeliczeniu na jednego mieszkańca spadła w latach 1950—1951 z 466,7 kg do 435,3 kg, ziemniaków z 1455,5 kg do 1056,4 kg, mięsa z 47,8 kg do 42,5 kg¹¹⁶.

Nasiliły się trudności rynkowe i wzrosła fala spekulacji, zmuszając władze do powtórnego wprowadzenia reglamentacji zaopatrzenia w mięso, tłuszcze i cukier, a przede wszystkim do poszukiwania dróg radykalnego zwiększenia zasobu artykułów żywnościowych będących do dyspozycji państwa. Zapowiedź wprowadzenia nowych form gromadzenia płodów rolnych znalazła się w liście skierowanym przez KC PZPR do gromadzkich organizacji partyjnych w październiku 1951 r. W liście powody złej sytuacji upatrywano w powstrzymaniu się części chłopstwa od świadczeń na rzecz państwa. Wskazywano na rozwój spekulacji, nielegalnego uboju i pokątnego handlu, co

¹¹⁶ *Rocznik Statystyczny 1959*, s. 170.

sprzyjało wzrostowi cen. Pomijano natomiast zagadnienie warunków wzrostu produkcji. W ostrych słowach wyrażono wolę zduszenia spekulacji i doprowadzenia do pełnego wywiązywania się chłopstwa z nałożonych przez władze świadczeń rzeczowych i finansowych¹¹⁷. Silnie akcentowano konieczność szerszego włączenia rolnictwa indywidualnego do wysiłku na rzecz industrializacji realizowanej — w przekonaniu autorów listu — w interesie wsi.

Po próbach z planowym skupem zbóż, w 1952 r. nałożono na wieś obowiązek dostaw płodów rolnych po sztywnych cenach. W powiązaniu z naciskiem fiskalnym stworzono skuteczną zapórę dalszego rozwoju rolnictwa, zwłaszcza gospodarstw dużych¹¹⁸.

W rezultacie produkcja, zwłaszcza roślinna, spadła. Zbiory zbóż w 1953 r. były o 21% niższe w porównaniu z 1950 r., ziemniaków o 18%, a buraków cukrowych o 6%. Wyraźnie obniżyły się plony podstawowych upraw (por. tabl. 15).

Wobec krytycznej sytuacji żywnościowej niezbędne stało się skokowe zwiększenie importu zbóż. Przywóz wzrósł z 203,2 tys. ton w 1949 r. do 1210,7 tys. ton w 1954 r.¹¹⁹ Wobec niewielkich wpływów dewizowych powodowało to konieczność zaciągania kredytów i prowadziło do wzrostu zadłużenia kraju.

W mniejszym stopniu zmalała produkcja zwierzęca, wspierana „akcją II”, a następnie innymi formami popierania hodowli. Jednak blisko 16-procentowy spadek pogłowia trzody chlewnej w latach 1950—1952 (por. tabl. 15), musiał pogłębić trudności zaopatrzeniowe.

Regres rolnictwa indywidualnego, pogarszając warunki bytowe ludności oraz ujemnie wpływając na stan niektórych gałęzi przemysłu, zaczął budzić niepokój władz. W czerwcu 1952 r. na VII Plenum KC PZPR silnie podkreślono, że rolnictwo chłopskie nie nadąża za tempem rozwoju uspołecznionego przemysłu. Uznając, że rozwiązanie tkwi w rozwoju spółdzielczości produkcji wsi, wskazywano

¹¹⁷ Zob. O budownictwie..., s. 169.

¹¹⁸ Por. H. Jastrzębska-Smolaga, Dostawy obowiązkowe, w: *Gospodarka Polski Ludowej 1944—1955*, t. II, Warszawa 1976, s. 145 i następne.

¹¹⁹ Compendium statystyczne polskiego handlu zagranicznego w latach 1929—1938, 1945—1960, Warszawa 1961, s. 102.

*Produkcja roślinna i zwierzęca gospodarstw indywidualnych
w latach 1950—1956*

Wyszczególnienie	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956
Zbiory 4 zbóż (w mln t)	10,4	9,4	10,0	8,2	9,1	10,0	9,6
Plony 4 zbóż (w q/ha)	12,6	12,0	13,0	11,2	12,7	14,3	13,9
Zbiory ziemniaków (w mln t)	34,0	24,3	25,3	27,7	30,9	23,1	32,3
Plony ziemniaków (w q/ha)	139	103	108	126	138	102	143
Zbiory buraków cukrowych (w mln t)	5,4	4,4	5,1	5,1	5,1	5,4	4,8
Plony buraków cukrowych (w q/ha)	233	179	191	197	192	202	205
Bydło (w mln szt.)	6,8	6,6	6,6	6,4	6,5	6,5	6,7
Bydło na 100 ha użytków rolnych (w szt.)	39,2	40,6	40,5	40,8	42,9	44,0	46,2
Trzoda chlewna (w mln szt.)	8,7	7,6	7,4	7,6	7,5	8,2	8,8
Trzoda chlewna na 100 ha użytków rolnych (w szt.)	50,5	46,9	45,7	48,3	49,2	55,3	59,1

Źródło: Statystyka rolnictwa 1946—1957, Warszawa 1961, s. 135 i 141.

jednocześnie na potrzebę podniesienia towarowości gospodarstw chłopów mało- i średniorolnych¹²⁰.

Wzrost wytwórczości w części gospodarstw indywidualnych zamierzano oprzeć na uruchomieniu bliżej nie określonych rezerw, bez zwiększenia pomocy z zewnątrz, w warunkach zaostrzania walki z kułactwem i nie słabnącego tempa kolektywizacji rolnictwa. Założenia te szybko okazały się nierealne, stąd nie mogły przeciwdziałać procesowi upadku własności indywidualnej. Dlatego też ponownie zainteresowano się kwestią gospodarstw chłopskich na IX Plenum KC PZPR w październiku 1953 r. W uchwale plenum stwierdzono

¹²⁰ Bierut, O umocnienie..., s. 45 i następne.

konieczność aktywizacji produkcji rolnictwa indywidualnego poprzez stworzenie odpowiednich bodźców ekonomicznych oraz pomoc ze strony państwa. Postanowiono zamrozić od 1954 r. wymiar i zakres dostaw obowiązkowych w celu umożliwienia chłopstwu zwiększenia sprzedaży w systemie kontraktacji i na wolnym rynku. Zapowiedziano ulgi dla najmniejszych gospodarstw oraz ograniczenie progresji podatkowej dla gospodarstw znajdujących się na słabiej zagospodarowanych obszarach. Jednocześnie zamierzano rozszerzyć pomoc kredytową na zakup inwentarza żywego, rozwój upraw specjalnych i budowę pomieszczeń inwentarskich.

W 1955 r. wieś miała otrzymać o 65% materiałów budowlanych więcej niż w 1953 r. Przewidywano istotną poprawę zaopatrzenia w maszyny rolnicze, między innymi dwukrotny wzrost dostaw siewników, kopaczek i parników. Sprzedaż nawozów sztucznych miała być o 40% wyższa. Zapowiadano dalszy rozwój Gminnych Ośrodków Maszynowych służących pomocą agrotechniczną gospodarstwom indywidualnym¹²¹. Zwrócono uwagę na konieczność poprawy handlowej obsługi wsi, zwłaszcza skupu produktów rolnych oraz potrzebę powiększenia liczby punktów usługowych. Do ważnych należały decyzje zmierzające do uregulowania stosunków własnościowych w rolnictwie, szczególnie przyspieszenia uwłaszczenia dzierżawców Państwowego Funduszu Ziemi oraz nadawania aktów własności na grunty pochodzące z reformy rolnej i osadnictwa¹²².

W 1953 r. podjęto decyzje dotyczące ulg w obowiązkowych dostawach dla gospodarstw o powierzchni nie przekraczającej 5 ha. Próbowano tworzyć korzystniejsze warunki do rozwoju hodowli oraz uprawy warzyw w gospodarstwach małych i średnich. Zwiększoną pomoc kredytową dla gospodarstw indywidualnych łączono z utrzymaniem, a nawet wzmocnieniem klasowego charakteru polityki bankowej¹²³.

Działania zmierzające do odrodzenia rolnictwa indywidualnego zostały zaakceptowane przez II Zjazd PZPR na początku 1954 r. Stwierdzono wówczas, że dotychczasowe osiągnięcia w przemyśle pozwalają zwrócić większą uwagę na rolnictwo. Dążąc do zwiększe-

¹²¹ Gminne Ośrodki Maszynowe powstały w 1952 r. po likwidacji Spółdzielczych Ośrodków Maszynowych „Samopomoc Chłopska”.

¹²² IX Plenum..., s. 142 i następne.

¹²³ Protokół z konferencji odbytej w dniu 15 września 1953 r. w PKPG pod przewodnictwem H. Minca, AAN, PKPG, t. 5336, k. 102.

nia wytwórczości w gospodarstwach chłopskich, zapowiedziano dodatkową pomoc materialną dla wsi oraz wprowadzenie odpowiednich bodźców ekonomicznych. Zdecydowano się łączyć podnoszenie produktywności gospodarstw chłopskich z kontynuowaniem procesu socjalistycznej przebudowy wsi¹²⁴.

Stanowisko partii po II Zjeździe najtrafniej oddaje uchwała V Plenum KC, w której stwierdzono: „...partia będzie musiała zwalczać sprzeczne z jej linią oportunistyczne tendencje do zaniedbywania walki o rozwój spółdzielczości produkcyjnej, tendencje do skupiania całej uwagi wyłącznie na rozwoju indywidualnych gospodarstw. Równocześnie partia będzie musiała przeciwstawić się sekciarskim tendencjom nieliczenia się z potrzebami indywidualnych gospodarstw chłopów pracujących mało- i średniorolnych”¹²⁵.

Decyzje podjęte na przełomie 1953 r. i 1954 r. okazały się mało skuteczne, co z całą siłą podkreślone zostało przez VII Plenum KC PZPR w lipcu 1956 r. Plenum wypowiedziało się przeciwko mechanicznemu zaliczaniu gospodarstw większych do grupy kułackiej. Zdefiniowano pojęcie gospodarstwa kułackiego jako trwale nastawionego na wyzysk cudzej pracy. Podniesiono konieczność zróżnicowania i uelastycznienia polityki wobec właścicieli większych gospodarstw w celu przeciwdziałania praktyce nieuzasadnionego ich eliminowania z produkcji rolnej. Dopuszczono możliwość korzystania bogatych chłopów z pomocy państwa, z jednoczesnym ograniczaniem ich tendencji eksploatorskich¹²⁶.

W uchwale VII Plenum jednoznacznie stwierdzono, że przyczyną słabych wyników rolnictwa w latach planu sześcioletniego był między innymi brak pomocy obejmującej środki do produkcji rolnej i materiały budowlane, niedostateczne uwzględnianie bodźców materialnego zainteresowania oraz surowy kurs antykułacki, prowadzący do dewastacji gospodarstw.

¹²⁴ Por. Z. Nowak, O zadaniach rozwoju rolnictwa w latach 1954—1955 i o zapewnieniu niezbędnych środków dla wzrostu produkcji rolnej, *Nowe Drogi* 1954, nr 3, s. 129.

¹²⁵ Uchwała o rozwoju rolnictwa w latach 1956—1960 i zadaniach partii na wsi, w: *Uchwały KC Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej od II do III, Zjazdu...*, s. 106.

¹²⁶ Uchwała o sytuacji politycznej i gospodarczej kraju i zadaniach partii, w: *Uchwały KC Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej od II do III Zjazdu...*, s. 145.

Decyzje VII Plenum oznaczały istotne zmiany w polityce wobec chłopstwa, zwłaszcza w odniesieniu do zbyt ortodoksyjnie traktowanej stratyfikacji społeczności wiejskiej. Tendencje te ujawniły się z całą wyrazistością podczas obrad VIII Plenum w październiku 1956 r. W wystąpieniu Władysława Gomułki politykę wobec bogatych chłopów scharakteryzowano jako sposób niszczenia gospodarstw, a za jej skutek bezpośredni uznano konieczność importu zboża¹²⁷. Plenum poparło działania prowadzące do wzrostu produktywności gospodarstw chłopskich.

Dzięki korekcie polityki agrarnej po 1953 r. pojawiła się tendencja do rozwoju wytwórczości w gospodarstwach chłopskich (por. tablica 14). Ponadto chłopci przystosowali się do trudnych warunków gospodarowania i nauczyli dobierać takie kierunki produkcji, które przynosiły większe korzyści. Z decyzjami II Zjazdu wiązano nadzieje na stabilizację sytuacji gospodarstw indywidualnych. W pewnym zakresie poprawiło się zaopatrzenie wsi w środki do produkcji rolnej. Nie bez znaczenia było ograniczenie ciężaru dostaw obowiązkowych i podatków. Ogólne warunki nie uległy jednak zmianie w takim stopniu, aby można było mówić o zasadniczym przełomie. Podobnie jak w przemyśle również w rolnictwie korekty polityki państwa po 1953 r. nie były konsekwentne i nie mogły przynieść w pełni pozytywnych rezultatów w postaci poprawy zaopatrzenia rynku.

ODDZIAŁYWANIE NA PRODUKCJĘ I PODAŻ PŁODÓW ROLNYCH

Ewolucja polityki agrarnej po 1948 r. od wyraźnego nastawienia antychłopskiego do prób kojarzenia interesów gospodarstw indywidualnych z procesem socjalistycznej przebudowy wsi doprowadziła do załamania się produkcji rolnej, a następnie powolnej jej odbudowy. Zarówno negatywne, jak i pozytywne rezultaty osiągnęto, używając podobnych narzędzi oddziaływania, z istotnymi zmianami ich treści politycznej i ekonomicznej.

Wprawdzie nieustannie deklarowano pomoc inwestycyjną dla wsi, jednak jej rozmiary w latach planu sześcioletniego uległy znacznemu

¹²⁷ Pcr. *Nowe Drogi* 1956, nr 10, s. 36.

zmniejszeniu. Ogólny spadek nakładów inwestycyjnych na rolnictwo w latach 1950—1953 szczególnie silnie odczuł sektor prywatny (por. tabl. 16).

Tablica 16

*Nakłady inwestycyjne na gospodarke rolną
w latach 1950—1956 (ceny z 1956 r.)*

Wyszczególnienie	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956
Ogółem (w mln zł)	4214	2856	3295	3757	5181	7246	9590
1950 = 100	100	68	78	89	123	172	227
w tym:							
gospodarstwa chłopskie (w mln zł)	1616	548	969	808	1441	2773	3418
1950 = 100	100	34	60	50	89	172	211
Udział gospodarstw chłopskich w ogólnych nakładach (w %)	38	19	29	22	28	33	36

Zródło: I. Bołkowiak, *Polityka finansowa w stosunku do gospodarki nie uspołecznionej i ludności w okresie wstępnego uprzemysłowienia w Polsce*, Warszawa 1978, s. 199; *Rocznik Statystyczny 1957*, s. 157.

W bardzo trudnym 1951 r. gospodarstwa chłopskie otrzymały 1/3 środków przydzielonych w 1950 r., a ich udział w nakładach na rolnictwo obniżył się z 38% do 19%. Dopiero w 1956 r. udział rolnictwa indywidualnego w nakładach inwestycyjnych zbliżył się do poziomu z 1950 r. Środki inwestycyjne państwa kierowano głównie na cele ogólnorolnicze (elektryfikację, meliorację, opiekę zootechniczną). Na początku lat pięćdziesiątych ustalała działalność inwestycyjna ze środków własnych chłopstwa¹²⁸. Gospodarstwa ulegały szybkiej dekapitalizacji i coraz powszechniej rolnicy sięgali do archaicznych sposobów uprawy ziemi.

Jednocześnie okres 1950—1951 charakteryzował spadek wielkości kredytów udzielanych ludności wiejskiej, w tym głównie chłopom gospodarującym indywidualnie. Wyjątkiem były kredyty związane z kontraktacją płodów rolnych (por. tabl. 17). Zgodnie z polityką państwa w przydziale kredytów wyraźnie dyskryminowano gospo-

¹²⁸ Por. J. Tepicht, *Doświadczenia a perspektywy rolnictwa*, Warszawa 1961, s. 121.

darstwa największe¹²⁹. Podobnie jak w wypadku nakładów inwestycyjnych na rolnictwo od 1952 r. nastąpił wzrost pomocy kredytowej dla wsi.

Tablica 17

*Kredyty udzielane ludności wiejskiej
w latach 1949—1956*

Wyszczególnienie.	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956
	mln zł (z 1951 r.)							
Kredyty inwestycyjne	154	57	42	80	86	331	412	655
Kredyty krótkoterminowe	306	306	245	279	368	435	496	659
Kredyty kontraktacyjne	33	315	428	357	195	639	840	957

Źródło: Statystyka rolnictwa 1946—1957, Warszawa 1961, s. 251.

Podobna tendencja wystąpiła w dostawach środków do produkcji rolnej. Produkowane w niewielkiej liczbie maszyny rolnicze kierowano głównie do POM i Państwowych Gospodarstw Rolnych. Od 1950 r. gospodarstwa indywidualne nie mogły kupować młocarni, żniwiarek, kosiarek, motorów elektrycznych i spalinowych. Utrudniono nabywanie kieratów, siewników i innych drobnych maszyn. Przydział materiałów budowlanych nie pokrywał nawet naturalnego zużycia budynków mieszkalnych i inwentarskich. Nawozy sztuczne otrzymywały głównie spółdzielnie produkcyjne i gospodarstwa państwowe¹³⁰.

Brak odpowiednich statystyk nie pozwala na pełną ocenę zjawiska, jednak niektóre dane dotyczące dostaw są wymowne (por. tabl. 18).

Szacunki wskazywały na zmniejszenie w latach 1950—1952 w gospodarstwach chłopskich liczby pługów, bron, kultywatorów, siewników, żniwiarek, kosiarek, snopowiązałek, kopaczek, młocarni i innych maszyn czy narzędzi¹³¹.

¹²⁹ Z. Kozłowski, Kredyt rolny w Polsce burżuazyjnej i w Polsce Ludowej, Warszawa 1955, s. 60.

¹³⁰ Gorzałak, Trzy okresy..., s. 185.

¹³¹ Szacunki stanu ważniejszych maszyn i narzędzi w gospodarce polskiej, AAN, PKPG, t. 4644, b.p

Dostawy niektórych maszyn dla gospodarstw indywidualnych
w latach 1950—1956

Wyszczególnienie	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956
Plugi (w tys. szt.)	●	66,4	84,4	103,8	90,8	85,1	105,6
Siewniki zbożowe (w tys. szt.)	2,6	1,0	1,6	0,0	5,0	5,9	8,6
Żniwiarki (w szt.)	46	—	4	3	754	1631	2717
Kosiarki (w szt.)	●	—	2	46	283	1172	3213

Źródło: Statystyka rolnictwa 1946—1957, Warszawa 1961, s. 242.

Analiza poszczególnych form świadczeń państwa dla rolnictwa indywidualnego wskazuje, że dopiero od 1954 r. nastąpiły odczuwalne zmiany w gospodarstwach chłopskich. Wcześniejsze zapowiedzi, szczególnie z 1952 r., nie miały pokrycia w działaniach w celu zwiększenia wytwórczości sektora prywatnego. Nieco inne prawa rządziły kontraktacją płodów rolnych. W latach 1948—1951 była ona podstawową formą wiązania chłopstwa z polityką gospodarczą rządu. Kontraktacją objęte były głównie rośliny przemysłowe, zboże, nasiona oraz zwierzęta hodowlane. Państwo ustalało korzystne ceny dla plantatorów, połączone z wynagrodzeniem w naturze i premiami za przekroczenie dostaw.

Szczytowy rozwój kontraktacji przypadł na lata 1950—1951, po czym zaczęto ją zastępować obowiązkowymi dostawami. W rezultacie w latach 1952—1956 powierzchnia upraw kontraktowanych (w gospodarstwach indywidualnych i spółdzielczych) zmniejszyła się o 10%¹³².

Po wprowadzeniu dostaw obowiązkowych z umów kontraktacyjnych wycofano, z niewielkimi wyjątkami, produkty objęte przymusowym skupem. Utrzymano kontraktację zwierząt w celu przejęcia przez państwo nadwyżek hodowlanych przekraczających obowiązkowe dostawy. Stosowano przy tym wyższe ceny oraz premiowano dostawców węglem i paszami treściwymi. Przy kontraktowaniu jęczmienia stosowano przydziały nawozów sztucznych, w wypadku zaś buraków cukrowych (do 1953 r.) częściowe wynagrodzenie w cukrze¹³³.

¹³² Statystyka rolnictwa 1946—1957, Warszawa 1961, s. 260.

¹³³ A. Stelmachowski, Kontraktacja produktów rolnych, Warszawa 1960, s. 48 i następane.

Od 1952 r. wprowadzono zamienniki artykułów kontraktowanych za produkty objęte obowiązkowymi dostawami, co złagodziło uciążliwość przymusowego skupu. Wyłączono również areale upraw kontraktowanych z podstawy obliczania wielkości dostaw obowiązkowych. Dodatkową korzyścią dla plantatorów były kredyty kontraktacyjne, które w latach planu sześcioletniego przekroczyły poziom kredytów obrotowych dla wsi (por. tabl. 17). Jak twierdził Henryk Chołaj, kontraktacja, z cenami zbliżonymi do wolnorynkowych oraz premiami towarowymi, odgrywała rolę czynnika kompensującego straty ponoszone przez chłopów, a wywołane niską odpłatnością dostaw obowiązkowych. Przy umowie kontraktacyjnej preferowano większe gospodarstwa, gdyż właśnie one podejmowały trud stosowania odpowiednich zabiegów agrotechnicznych i zootechnicznych. Według ówczesnych określeń dla tych gospodarstw kontraktacja była „azysem ekonomicznym”, częściowo chroniącym przed negatywnymi skutkami obowiązkowych dostaw. Przynosiła ona również korzyści gospodarstwom małym, wprowadzającym pracochłonne uprawy. Znalazło to odbicie w sformułowaniu „średniak na małej parceli”¹³⁴. Obok kontraktacji, przejściowo, źródłem gromadzenia przez państwo artykułów rolnych było częściowe uiszczanie podatku gruntowego w naturze. Wprowadzono je w połowie 1947 r. w odniesieniu do gospodarstw większych, o dochodowości przekraczającej 40 q żyta rocznie. Z tytułu podatku w naturze władze uzyskiwały corocznie około 0,5 mln ton zboża¹³⁵.

W 1950 r. obowiązek uiszczania podatku gruntowego w naturze, obejmujący część gospodarstw, zastąpiono powszechnym planowym skupem zboża¹³⁶. Jego celem było powiązanie skupu z planem zaopatrzenia w przetwory zbożowe ludności miejskiej. Przesłankę wprowadzenia planowego skupu stanowiła niska towarowość gospodarstw

¹³⁴ H. Chołaj, Kontraktacja produktów rolnych. Studium ekonomiczne, Warszawa 1965, s. 126 i następane; Kozłowski, Kredyt rolny..., s. 83.

¹³⁵ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 9 VII 1947 r. o obowiązku uiszczania przez niektóre gospodarstwa rolne podatku gruntowego w ziemiopłodach, DzURP 1947, nr 55, poz. 296; E. Sackiewicz, Rozwój rynku zbożowego w Polsce, Warszawa 1962, s. 7.

¹³⁶ Uchwała Prezydium Rządu z dnia 17 czerwca 1950 r. w sprawie planowego skupu zbóż ze zbiorów roku 1950, AAN, PRM, t. 23176, k. 1373.

chłopskich, wynikająca z braku dostatecznych bodźców dla jej rozwoju¹³⁷.

Formalnie decyzje dotyczące wielkości dostaw podejmowali chłopci podczas zebrań gromadzkich. Na zebraniach tych można było określić kwotę dostaw dla rolników uchylających się od deklaracji kontyngentów lub podwyższyć zgłoszone wielkości. Decyzje zebrań gromadzkich były rozpatrywane na różnych szczeblach administracji i wracały w postaci ostatecznego planu skupu, w którym zazwyczaj skup z gospodarstw wielkorolnych był znacznie wyższy od postanowień przyjętych na zebraniach gromadzkich.

Skup planowy przebiegał przy znacznym oporze ze strony chłopstwa. Już jesienią 1950 r. władze stosowały nakazy i domiary w odniesieniu do tych rolników, których deklaracje oceniono jako zbyt niskie. Zalegającym odbierano przydziały towarów rozprowadzanych przez gminne spółdzielnie, a u najbardziej opornych przeprowadzano przymusowe omłoty z udziałem junaków „Służby Polsce”, pracowników gminnych rad narodowych, a nawet robotników przemysłowych¹³⁸.

Złą sławą zapisały się metody stosowane w powiatach gryfickim, płońskim, sokołowskim oraz w województwie białostockim. Brygady POM, ZMP i UB w jaskrawy sposób łamały praworządność, zastraszaly chłopów, dokonywały bezprawnych rewizji, a także niszczyły mienie gospodarzy¹³⁹.

Mimo różnorodnych nacisków plan skupu zbóż na rok gospodarczy 1950/1951 wykonany został tylko w 70%. Konsekwencją tego było zaostrenie przez władze środków przymusu prawnego. Na podstawie dekretu z lipca 1951 r. planowy skup zboża został powiązany z karami grzywny lub aresztu za niewywiązywanie się z dostaw¹⁴⁰.

Jesienią 1951 r. powołano pełnomocników rządu oraz prezydiów

¹³⁷ R. Zambrowski, O realizację czołowego hasła na wsi. Aktualne zagadnienia polityki partii na wsi, *Nowe Drogi* 1950, nr 5, s. 58.

¹³⁸ A. Dobieszewski, Społeczno-polityczne problemy wsi wielkopolskiej w latach 1945—1970, Warszawa 1973, s. 155 i następne; Kijewski, *Działalność...*, s. 188; Sackiewicz, *Rozwój...*, s. 166; Ptasiński, *Obračunek...*, s. 302 i następne.

¹³⁹ W sprawie łamania linii partyjnej w organizacji gryfickiej w województwie szczecińskim. Uchwała KC PZPR, w: *O budownictwie...*, s. 235.

¹⁴⁰ Dekret z dnia 23 lipca 1951 r. o planowym skupie zbóż, *DzURP* 1951, nr 39, poz. 297.

wojewódzkich rad narodowych i zespoły kierownicze dla zapewnienia wykonania planów skupu. O ich randze i roli świadczy fakt powierzenia kluczowych funkcji I sekretarzom komitetów wojewódzkich i powiatowych PZPR, szefom wojewódzkich i powiatowych urzędów bezpieczeństwa oraz komendantom wojewódzkim i powiatowym Milicji Obywatelskiej¹⁴¹.

Załamaniem się w 1951 r. produkcji rolnej, przy rosnących w wyniku forsownej industrializacji potrzebach aprowizacyjnych, skłoniło władze do radykalnego rozszerzenia przymusowego skupu. W 1952 r. wprowadzono dostawy obowiązkowe zwierząt rzeźnych, mleka, zbóż i ziemniaków¹⁴².

Podstawą określenia wielkości dostaw zbóż i ziemniaków był obszar gruntów rolnych, w przypadku zaś zwierząt rzeźnych i mleka powierzchnia użytków rolnych w tzw. hektarach przeliczeniowych, wynikających z jakości gleb. Przepisy przewidywały stosowanie ulg, między innymi dla rodzin wielodzietnych i gospodarstw położonych na słabych glebach. Jednocześnie uchylanie się od dostaw było zagrożone karą grzywny lub pozbawienia wolności do lat trzech¹⁴³.

Wraz z przystąpieniem do ściągania obowiązkowych dostaw uruchomiono szeroką działalność propagandową poprzez radio, prasę, aktywność ZMP, ZSL i ZSch. Do wsi kierowano tzw. ekipy łączności z udziałem robotników i młodzieży w celu nakłonienia chłopów do pełnego i terminowego wywiązywania się ze świadczeń. Nasilili swoją aktywność wojewódzcy i powiatowi pełnomocnicy oraz zespoły kierownicze. Wobec braku odpowiednich efektów stosowano zajęcia, licytacje, przymusowe omloty oraz inne sankcje. Nadużywanie prawa wywoływało oburzenie chłopstwa i potęgowało jego bierność. Poja-

¹⁴¹ Uchwała nr 704 Prezydium Rządu z dnia 8 października 1951 r. w sprawie powołania pełnomocników oraz zespołów kierowniczych dla zapewnienia wykonania planów skupu i ściągania zobowiązań finansowych wsi, AAN, PRM, t. 28804, k. 123.

¹⁴² Ustawa z dnia 15 lutego 1952 r. o obowiązkowych dostawach zwierząt rzeźnych, *DzURP* 1952, nr 8, poz. 46; Dekret z dnia 24 kwietnia 1952 r. o obowiązkowych dostawach mleka, *DzURP* 1952, nr 22, poz. 142; Ustawa z dnia 10 lipca 1952 r. o obowiązkowych dostawach zbóż, *DzURP* 1952, nr 32, poz. 214; Dekret z dnia 28 sierpnia 1952 r. o obowiązkowych dostawach ziemniaków, *DzURP* 1952, nr 37, poz. 255.

¹⁴³ A. Stelmachowski nazwał to karnistyczną metodą gromadzenia artykułów rolnych. Por. Stelmachowski, *Kontraktacja...*, s. 17.

wiły się także krytyczne głosy ze strony części aparatu partyjnego¹⁴⁴.

Obowiązkowe dostawy realizowano zgodnie z klasową polityką państwa, co wyrażało się w progresji obciążeń, uzależnionej od wielkości gospodarstw. Norma dostaw zbóż z 1 ha przeliczeniowego gruntów ornych była w gospodarstwach 10—25 ha wyższa 3—5 razy, a w gospodarstwach powyżej 25 ha nawet 4—8 razy wyższa niż w gospodarstwach 2—3-hektarowych¹⁴⁵.

Jak twierdził Anatol Brzoza, wzrost dostaw obowiązkowych był dwukrotnie wyższy od wzrostu powierzchni i czterokrotnie wyższy od wzrostu produkcji czystej¹⁴⁶.

W latach 1952—1956 chłopci w ramach obowiązkowych dostaw oddali państwu 9,3 mln ton zbóż, 8,9 mln ton ziemniaków, 1 mln ton trzody mięsno-słoninowej, 0,2 mln ton trzody bekonowej, 4,8 mld litrów mleka, a także bydło o wadze 0,4 mln ton i cielęta wagi 0,3 mln ton¹⁴⁷.

Od 1952 r. obowiązkowe dostawy stanowiły podstawową formę gromadzenia artykułów żywnościowych na potrzeby państwa (por. tabl. 19). Wysoki udział obowiązkowych dostaw w skupie płodów rolnych determinował kierunki i wielkość produkcji gospodarstw, uniemożliwiał dostosowanie profilu wytwórczości do posiadanych warunków¹⁴⁸, stanowił istotną barierę racjonalizacji produkcji rolnej.

Niewielki wpływ na poprawę sytuacji chłopów gospodarujących indywidualnie wywarły decyzje z 1952 r. umożliwiające im udział w obrocie wolnorynkowym. Warunkiem było wykonanie przez powiat obowiązkowych dostaw co najmniej w 90%¹⁴⁹. Mimo to do 1956 r. dostawy obowiązkowe były podstawowym źródłem gromadzenia środków aprowizacyjnych i surowców rolnych dla przemysłu,

¹⁴⁴ Por. Dobieszewski, *Spoleczno-polityczne...*, s. 168 i następne.

¹⁴⁵ M. Ciepielewska, *Rynek rolny w Polsce i jego regulowanie*, w: *Ekonomika rolnictwa i polityka rolna*, Warszawa 1962, s. 449.

¹⁴⁶ A. Brzoza, *Zagadnienia opłacalności produkcji rolniczej w gospodarce chłopskiej*, *Ekonomista* 1957, nr 3, s. 36.

¹⁴⁷ Obliczono na podstawie *Rocznika Statystycznego* 1957, s. 161.

¹⁴⁸ Sackiewicz, *Rozwój...*, s. 221.

¹⁴⁹ Uchwała nr 723/52 Prezydium Rządu z dnia 18 sierpnia 1952 r. w sprawie wolnorynkowego skupu zboża i handlu wiejskiego zbożem, przetworami zbożowymi oraz strączkowymi, AAN, PRM, t. 28817, k. 377.

Tablica 19

Udział dostaw obowiązkowych w skupie ważniejszych produktów rolnych
w latach 1952—1956 a

Wyszczególnienie	1952	1953	1954	1955	1956
	w %				
4 zboża	92,6	90,1	91,6	84,2	68,2
Ziemniaki jadalne	77,7	86,7	80,5	82,4	73,0
Trzoda chlewna:					
mięсно-słoninowa	55,3	50,6	51,0	48,4	29,3
bekony	37,0	45,1	44,6	41,2	33,4
Bydło	45,0	55,8	41,0	34,8	27,5
Cielęta	69,1	93,7	96,8	89,9	87,0
Mleko	50,8	66,5	49,9	44,1	34,4

a Dane dotyczą łącznie rolników gospodarujących indywidualnie i zespołowo.

Zródło: Rocznik Statystyczny 1957, s. 161.

a także umożliwiały akumulację środków finansowych na rzecz rozbudowy przemysłu. Nie zostały one zlikwidowane w okresie października. Za utrzymaniem dostaw wypowiedział się między innymi kierowany przez Michała Kaleckiego zespół do przeanalizowania problemów związanych z podniesieniem stopy życiowej i usprawnienia gospodarki narodowej w planie pięcioletnim. Ekspertci ci udowadniali, że wobec braku rezerw zbożowych i niedostatku artykułów przemysłowych służących potrzebom wsi zniesienie dostaw było niemożliwe. Zespół postulował podniesienie cen obowiązkowego skupu oraz zwiększenie zarówno premii, jak i kar¹⁵⁰.

Oddziaływanie państwa na produkcję rolników indywidualnych odbywało się także w formie systematycznie organizowanych akcji polityczno-gospodarczych. Ich wspólną cechą była mobilizacja organizacji społeczno-politycznych i gospodarczych działających na wsi przed kolejnymi kampaniami siewnymi czy żniwnymi. Oceny poprzednich podobnych akcji były zazwyczaj negatywne i przy podejmowaniu nowych władze wzywały do większego wysiłku¹⁵¹.

¹⁵⁰ Notatka w sprawie dostaw obowiązkowych i systemu skupu zbóż, AAN, PKPG, t. 35, k. 5.

¹⁵¹ Por. Plan propagandy w kampanii żniwno-omłotowej 1951 r., AAN, PRM, t. 28802, k. 14; Uchwała nr 748 Rady Ministrów z dnia 31 października 1951 r. w sprawie przygotowania do wiosennej akcji siewnej i utworzenia Specjalnego Funduszu Siewnego 1952 r., AAN, PRM, t. 28804, k. 301.

POLITYKA FISKALNA

Zdecydowanie niekorzystnie na sytuację rolnictwa indywidualnego wpływała polityka fiskalna. Chodziło w niej nie tylko o wpływy budżetowe, ale także o zwiększenie produkcji towarowej oraz realizację polityki klasowej na wsi. Istniało zatem kilka celów, częściowo przeciwstawnych. Funkcje akumulacyjne, powiązane z klasowymi pełnił przede wszystkim podatek gruntowy. W miarę postępów nowej polityki agrarnej nastąpiło zwiększenie rozpiętości między najniższą a najwyższą stawką podatku z relacji 1:4 w 1947 r. do 1:9 w 1949 r. Już w 1948 r. gospodarstwa o przychodowości do 60 q żyta, stanowiące 84% ogółu gospodarstw rolnych — miały zapłacić nieco ponad 40% ogólnej wielkości podatku gruntowego, a 16% gospodarstw pozostałych, o większej przychodowości — blisko 60%¹⁵².

W latach 1950—1951 zmodyfikowano podstawy wymiaru podatku gruntowego. W tym celu pospiesznie przeprowadzono społeczną klasyfikację gruntów oraz podział kraju na okręgi gospodarcze i strefy ekonomiczne. Przy wymiarze uwzględniano rodzaj użytków rolnych oraz klasę gruntów¹⁵³. Stawki dla gospodarstw indywidualnych ustalono w wysokości od 2 do 20% podstawy opodatkowania, co świadczyło o klasowym charakterze polityki fiskalnej wobec wsi. W następnych latach podniesiono ich poziom: dla gospodarstw o najwyższych dochodach do 48% (w 1952 r.), dla gospodarstw o dochodach najniższych do 10% (w 1953 r.)¹⁵⁴. Nowe stawki, względnie bardziej podwyższone (pięciokrotnie) dla gospodarstw małych, świadczyły o dążeniu, by cała indywidualna gospodarka chłopska stała się mało opłacalna. Dowodzi tego również dwukrotny w latach 1949—1955 wzrost norm przychodowości. Wraz ze zmianami stopy podatkowej spowodował on blisko trzykrotny wzrost zrealizowanego podatku gruntowego (por. tabl. 20).

Dowodem nadmiernego wzrostu podatku gruntowego był między innymi obniżający się poziom jego realizacji. W okresie szczególnie

¹⁵² R. Winiewska, Obciążenia podatkowe gospodarstw chłopskich w Polsce w latach 1944—1955, Warszawa 1961, s. 53.

¹⁵³ Ustawa z dnia 28 czerwca 1950 r. o podatku gruntowym, *DzURP* 1950, nr 27, poz. 250; Dekret z dnia 30 czerwca 1951 r. o podatku gruntowym, *DzURP* 1951, nr 38, poz. 283.

¹⁵⁴ Winiewska, *Obciążenia...*, s. 93.

Tablica 20

Realizacja podatku gruntowego w latach 1949—1955

Rok	Wymiar netto (mln zł)	Realizacja		Wskaźnik wzrostu podatku (w %; 1949 = 100)
		mln zł	w %	
1949	1712	1425	90	100,0
1950	2186	2034	93	142,7
1951	2944	2357	80	165,4
1952	4751	3875	81	271,9
1953	5009	4080	81	286,3
1954	4855	3848	79	270,0
1955	4644	3880	84	272,3

Zródło: R. Winiewska Obciążenia podatkowe gospodarstw chłopskich w Polsce w latach 1944—1955, Warszawa 1961, s. 96 i obliczenia własne.

wysokich obciążeń przypadających na lata 1952—1954 podatek gruntowy regulowano w granicach 80% jego wymiaru (por. tabl. 20). W następstwie wzmożyły się działania egzekucyjne, mnożyły zajęcia i licytacje dobytku gospodarzy zalegających z podatkami. Stosowano także przemoc fizyczną w stosunku do rolników¹⁵⁵. Jednak mimo tych drastycznych kroków właściciele podupadających gospodarstw nie byli w stanie spłacić należności podatkowych. Niekiedy zrezygnowani godzili się na oddawanie inwentarza, nie widząc możliwości dalszego gospodarowania. W tej sytuacji władze na podstawie uchwały Prezydium Rządu z 27 lipca 1953 r. zezwoliły na umarzanie przez rady narodowe zaległych wpłat. Działania te nie przyniosły do 1955 r. widocznych zmian w położeniu chłopstwa¹⁵⁶.

Oprócz podatku gruntowego rolnicy obciążeni zostali opłatami na rzecz elektryfikacji, należnościami z tytułu gospodarowania na grun-

¹⁵⁵ Por. Uchwała nr 397 Rady Ministrów z dnia 26 maja 1951 r. w sprawie wytycznych dla akcji podatkowej na wsi w 1951 r., AAN, PRM, t. 28801, k. 309; I. Bolkowia k, Polityka finansowa w stosunku do gospodarki nie uspołecznionej i ludności w okresie wstępnego uprzemysłowienia w Polsce, Warszawa 1978, s. 128 i następne.

¹⁵⁶ Bolkowia k, Polityka..., s. 128 i następne; Winiewska, Obciążenia..., s. 105 i następne.

tach Państwowego Funduszu Ziemi oraz obowiązkowym ubezpieczeniem budynków. Świadczenia te, zróżnicowane w zależności od przychodowości gospodarstw, nosiły częściowo charakter podatków.

Innym obciążeniem był wprowadzony w 1948 r. obowiązek społecznego oszczędzania. Na wsi przybrał on postać Społecznego Funduszu Oszczędzania Rolnictwa (SFO „B”) — długoterminowej pożyczki państwowej na cele inwestycyjne¹⁵⁷. Do wpłat zobowiązani zostali rolnicy, których przychód roczny z gospodarstwa przekraczał wartość 60 q żyta. Od 1949 r. wpłatami na SFOR objęci zostali chłopi opłacający podatek od podstawy wymiaru przekraczającej równowartość 80 q żyta rocznie. Jednocześnie wprowadzono silną progresję, która przy podstawie opodatkowania wyższej niż wartość 100 q żyta powodowała wpłaty na SFOR wynoszące od 80 do 140% wymiaru podatku gruntowego¹⁵⁸.

W latach 1948—1954 na SFOR wpłacono 1515 mln zł, wypłacono zaś na cele inwestycyjne 202 mln zł. Po uwzględnieniu przeliczeń wynikających z przeprowadzonej w 1950 r. reformy walutowej oraz dokonanej w 1951 r. konwersji wkładów oszczędnościowych SFOR na obligacje Narodowej Pożyczki Rozwoju Sił Polski budżet państwa uzyskał 2/3 środków zgromadzonych przez ten fundusz, czyli około 1 mld zł¹⁵⁹.

Łączne obciążenie rolników z tytułu podatków i obowiązkowych dostaw było znaczne. W latach 1952—1954 udział świadczeń w produkcji czystej gospodarstw indywidualnych sięgał kolejno: 23,1%, 22,3% i 21,6%. Wraz z ubezpieczeniami i innymi świadczeniami na rzecz Skarbu Państwa wynosiły one w roku gospodarczym 1952/1953 — 23,3% produkcji czystej, przy czym w gospodarstwach wielkorolnych udział ten dochodził do 39,3%. Szczególnie trudny dla

---

¹⁵⁷ Ustawa z dnia 30 stycznia 1948 r. o obowiązku społecznego oszczędzania, *DzURP* 1948, nr 10, poz. 74.

¹⁵⁸ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 18 czerwca 1949 r. w sprawie obowiązku społecznego oszczędzania oraz ustalenia stawki oszczędnościowej dla uczestników funduszu B Społecznego Funduszu Oszczędnościowego w 1949 r., *AAN, PRM*, t. 23 170, k. 609.

¹⁵⁹ *Winięwska, Obciążenia...*, s. 62—63.

chłopstwa był rok 1953, kiedy to na przeprowadzonej reformie cen wieś straciła około 5,2 mld zł¹⁶⁰.

Nowy układ cen produktów przemysłowych i rolnych sprawił, że na lata 1953—1954 przypada największy przepływ środków finansowych z rolnictwa do gwałtownie rozbudowywanego przemysłu. Pewne zahamowanie tego procesu nastąpiło w wyniku zamrożenia na przełomie 1954 i 1955 r. poziomu podatków i dostaw obowiązkowych.

Rezultatem polityki zwiększania obciążeń gospodarstw chłopskich było zahamowanie w latach 1952—1955 procesów akumulacyjnych na wsi. Dochód z gospodarstw nie mógł zapewnić reprodukcji rozszerzonej. Jedynym wyjściem było podejmowanie przez rolników dodatkowej pracy w budownictwie czy przemyśle¹⁶¹.

W skrajnych wypadkach sytuacja ekonomiczna zmuszała rolników do porzucania gospodarstw, a tym samym powiększania obszarów odłogów¹⁶². Niekiedy złe położenie ekonomiczne przyczyniało się do podejmowania decyzji o przystąpieniu do spółdzielni produkcyjnej. Właściciele dużych gospodarstw, broniąc się przed progresją podatkową oraz dostawami obowiązkowymi, przeprowadzali fikcyjne podziały gruntów¹⁶³.

Niedostatek produkcji rolnej w powiązaniu z szybko rosnącym zapotrzebowaniem na żywność ze strony rozwijających się miast stał się z czasem czynnikiem pobudzającym rozwój rolnictwa. Od 1954 r. ceny artykułów sprzedawanych przez rolników na wolnym rynku rosły szybciej od cen towarów nabywanych¹⁶⁴.

¹⁶⁰ Tamże, s. 135—137.

¹⁶¹ Por. M. Czerniewska, Dochody gospodarstw chłopskich w latach 1952/1953 — 1957/1958, dodatek do *Zagadnień ekonomiki rolnej* 1959, nr 5, s. 22; Z. Kozłowski, Świadczenia gospodarstw chłopskich na tle ich produkcji i sytuacji ekonomicznej. (Na podstawie badań przeprowadzonych w pow. puławskim przez Instytut Ekonomiki Rolnej), *Ekonomista* 1955, nr 3, s. 98.

¹⁶² W 1950 r. liczbę gospodarstw zdewastowanych (tzw. trupów) oceniano na 55 tys., zob. Notatka w sprawie dróg i wskaźników rozwoju rolnictwa w latach 1945—1950 i niektórych zjawisk w roku 1950/1951, AAN, PKPG, t. 4641, s. 10.

¹⁶³ Brzoza, *Zagadnienia...*, s. 36; Gorzałak, *Trzy...*, s. 189.

¹⁶⁴ Zob. *Nożyce cen artykułów nabywanych i zbywanych przez wieś w latach 1950—1955*, Warszawa 1953, s. 4.

Sprzedaż wolnorynkowa, oprócz kontraktacji, stanowiła istotny czynnik przeciwdziałający ujemnym skutkom nadmiernych obciążeń obowiązkowymi dostawami i podatkami. Mechanizmy kompensacyjne, które silnie wystąpiły po 1953 r., przyczyniły się do stopniowego wzrostu produkcji. Wyraźniejsza poprawa wymagała jednak zasadniczej zmiany polityki gospodarczej w odniesieniu do rolników gospodarujących indywidualnie.

PAŃSTWOWE GOSPODARSTWA ROLNE¹⁶⁵

Po wyzwoleniu kraju zdecydowanemu poparciu władz dla rolnictwa indywidualnego towarzyszyła tendencja do tworzenia wzorcowych gospodarstw państwowych na gruntach wyłączonych z parcelacji i objętych PFZ. Największe zasoby takich gruntów znajdowały się na Ziemiach Odzyskanych. Podstawowym celem trzech przedsiębiorstw: Państwowych Nieruchomości Ziemskich, Państwowego Zakładu Chowu Koni i Państwowego Zakładu Hodowli Roślin było szerzenie kultury rolnej na wsi, zaopatrywanie gospodarstw w materiał siewny i zarodowy oraz dostarczenie żywności na rynek miejski¹⁶⁶.

Do 1948 r. powstało 5250 gospodarstw państwowych podporządkowanych Ministerstwu Rolnictwa i Reform Rolnych. Objęły one 1627 tys. ha gruntów, w tym 1357 tys. ha użytków rolnych, co stanowiło zaledwie 6,3% ogólnego ich areału. Udział PNZ, PZChK i PZHR w zbiorach 4 zbóż sięgał 0,7%, ziemniaków — 0,2%, buraków cukrowych — 1,1%. Stosunkowo lepsze były rezultaty w hodowli. Gospodarstwa państwowe posiadały 1,3% ogółu trzody chlewnej, 1,6% bydła rogatego i 2,9% koni¹⁶⁷. Dodać należy, że uzyskane w 1948 r.

¹⁶⁵ Autor świadomie ograniczył się w rozważaniach do analizy PGR podległych Ministerstwu Rolnictwa i Reform Rolnych, a następnie Ministerstwu Państwowych Gospodarstw Rolnych. Brak odpowiednich źródeł nie pozwolił na analizę gospodarstw państwowych należących do resortów nierolniczych. Obejmowały one w 1956 r. 185 tys. ha, co stanowiło zaledwie 5,8% powierzchni PGR.

¹⁶⁶ Organizacja socjalistycznych przedsiębiorstw rolnych, Cz. II. Państwowe Gospodarstwa Rolne, Warszawa 1953, s. 6—7.

¹⁶⁷ Użytkowanie gruntów w Państwowych Gospodarstwach Rolnych AAN, PKPG, t. 4506, b p.; *Rocznik Statystyczny 1949*, s. 59 i następne.

plony zbóż znacznie przekraczały wyniki całego rolnictwa. Natomiast gorzej kształtowała się sytuacja w bardziej pracochłonnych uprawach roślin okopowych i w produkcji hodowlanej.

W ramach podjętych przez PPR latem 1948 r. decyzji zmierzających do zasadniczej przebudowy rolnictwa nastąpiło połączenie, w zasadzie z dniem 1 lipca 1949 r., PNZ, PZChK i PZHR w państwowe przedsiębiorstwo pod nazwą Państwowe Gospodarstwa Rolne¹⁶⁸. Kierownictwo PGR sprawowała początkowo Generalna Dyrekcja, a od maja 1951 r. Ministerstwo Państwowych Gospodarstw Rolnych. Ukształtowana na początku lat pięćdziesiątych struktura organizacyjna obejmowała centralne zarządy o charakterze terytorialnym i branżowym, zjednoczenia i zespoły gospodarstw. W 1956 r. centralne zarządy zastąpiono zarządami wojewódzkimi PGR. Już ta krótka informacja wskazuje na wysoce scentralizowaną strukturę gospodarstw państwowych. Franciszek Tomczak centralizację tłumaczy dysproporcją między obszarami użytków rolnych PGR a stojącymi do ich dyspozycji środkami materialnymi i zasobami siły roboczej¹⁶⁹.

Przed PGR postawiono zadanie stworzenia bazy zaopatrzeniowej dla rosnącej w wyniku industrializacji liczby ludności miejskiej. W tym celu gospodarstwa miały szybko zwiększać swój udział w produkcji towarowej zbóż i mięsa. Akcentowano także ich rolę jako wzorca nowoczesnej gospodarki socjalistycznej, sprzyjającego przeobrażeniom strukturalnym na wsi, głównie przechodzeniu chłopstwa do gospodarowania zespołowego¹⁷⁰.

Zadania produkcyjne PGR w planie sześcioletnim zarysowano w wytycznych przyjętych przez Kongres Zjednoczeniowy PZPR. Przewidywano w nich osiągnięcie w 1955 r. około 18% całej towarowej produkcji zbożowej¹⁷¹.

¹⁶⁸ Uchwała Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów z 12 lutego 1949 r. w sprawie utworzenia pp „Państwowe Gospodarstwa Rolne”, AAN, KERM, t. 10, k. 149.

¹⁶⁹ F. Tomczak, *Rolnictwo Polski Ludowej. Zarys ekonomiki*, Warszawa 1972, s. 290.

¹⁷⁰ W. Krasicki, *Kierunki rozwoju rolnictwa, Gospodarka Planowa 1953*, nr 12, s. 11; W. Misiuna, *Rozwój produkcji rolniczej PGR w planie 5-letnim, Gospodarka Planowa 1956*, nr 9, s. 17; Tepicht, *Niektóre...*, s. 49.

¹⁷¹ H. Minc, *Osiągnięcia i plany gospodarcze*, Warszawa 1949, s. 101.

Uściślenia zawierała ustawa o planie sześcioletnim. Zgodnie z jej treścią wartość produkcji PGR w latach 1950—1955 miała wzrosnąć o 68%, tj. o 18 punktów więcej niż całego rolnictwa. Wysokie wskaźniki wytwórczości przyjęto przy założeniu osiągnięcia 90-procentowego wzrostu wydajności pracy na jednego pracownika i wykorzystania nakładów inwestycyjnych w wysokości 250 mld zł, z ogólnej sumy 668 mld zł (złote z 1949 r.) kierowanej na rolnictwo¹⁷².

Wpływ na przyjęcie wysokich wskaźników wzrostu miała, z jednej strony, dążność do wyraźnego przyspieszenia procesu uspołecznienia rolnictwa, z drugiej zaś dość dobre wyniki gospodarstw włączonych do nowego przedsięwzięcia. Powstaniu PGR towarzyszył szybki wzrost powierzchni upraw, co wiązało się z przejmowaniem ziemi od innych użytkowników, głównie jednostek gospodarki uspołecznionej (Ministerstwo Oświaty, Ministerstwo Zdrowia i Opieki Społecznej, Związek Samopomocy Chłopskiej, organizacje polityczne, związki zawodowe). Znaczny wysiłek włożyły PGR-y w zagospodarowanie odłogów. W latach 1950—1956 przywrócono rolnictwu 650 tys. ha odłogów wojennych i działek porzuconych przez chłopów¹⁷³.

Nie wszystkie grunty włączone do uprawy pozostały własnością PGR, część z nich po rekultywacji przekazano osadnikom, niektóre przejmowały spółdzielnie produkcyjne. Stały obrót ziemią powodował, że w latach 1950—1955 tylko 2/3 ogólnego areалу pozostawało w stałym użytkowaniu gospodarstw państwowych¹⁷⁴. Utrudniało to racjonalną gospodarkę oraz niekorzystnie wpływało na warunki techniczne i ekonomiczne pracy przedsiębiorstw.

Zasadniczą tendencją był jednak stały wzrost areалу upraw. W latach 1949—1956 powiększył się on o 70%. Częsta wymiana gruntów i zmiany organizacyjne powodowały znaczne wahania średniej wielkości gospodarstw (por. tabl. 21).

W połowie 1953 r. gospodarstwa małe (do 300 ha) stanowiły 1/3 wszystkich PGR. Do końca 1956 r. odsetek gospodarstw małych wzrósł do 36,5%, największych zaś (ponad 1000 ha) spadł z 4,7% do

¹⁷² Plan sześcioletni, Warszawa 1950, s. 128 i następne.

¹⁷³ T. Rychlik, Problemy rozwoju PGR, Warszawa 1961, s. 175.

¹⁷⁴ W. Maringe, W. Englicht, Państwowe Gospodarstwa Rolne (Zarys rozwoju w poszczególnych okresach), *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej* 1959, nr 4, s. 41.

Państwowe Gospodarstwa Rolne w latach 1949—1956
(stan na 30 VI)

Lata	Liczba gospodarstw	Dynamika 1949 = 100	Powierzchnia ogółem (tys. ha)	Dynamika 1949 = 100	Przeciętna powierzchnia gospodarstw (ha)
1949	5618	100	1871	100	333
1950	5679	101	2212	118	389
1951	5883	105	2869	153	488
1952	5588	99	3071	164	550
1953	6137	109	3086	165	505
1954	6157	110	3088	165	502
1955	6185	110	3140	168	508
1956 ^a	6556	117	3182	170	485

^a Stan w dniu 31 XII.

Źródło: Statystyka rolnictwa 1946—1957, Warszawa 1961, s. 175 i następne.

2,4%¹⁷⁵. Powodem rozdrobnienia był brak siły roboczej i środków rzeczowych. Niedobór robotników szacowano na 80 tys. osób¹⁷⁶.

Do 1956 r. udział PGR w ogólnej powierzchni użytków rolnych wynosił 12,6%, co oznaczało, że gospodarstwa państwowe zajmowały większy obszar od spółdzielni produkcyjnych (w 1956 r. — 9,6%)¹⁷⁷.

Rozwój PGR charakteryzowała wysoka koncentracja w województwach zachodnich i północnych. W stosunku do ogółu użytków rolnych udział gospodarstw państwowych przekraczał 40% w województwie szczecińskim, w koszalińskim wynosił 35%, w gdańskim, olsztyńskim i zielonogórskim ponad 20%, po 13% w bydgoskim i poznańskim, natomiast na terenie województwa krakowskiego PGR obejmowały 0,6% użytków, kieleckiego zaś 0,8%¹⁷⁸. Wbrew założeniom gospodarstwa państwowe działały głównie na obszarach silnego uspołdzielczenia rolnictwa, co odbierało im możliwość oddziaływania na gospodarstwa chłopskie.

¹⁷⁵ Obliczono na podstawie Statystyki rolnictwa 1946—1957..., s. 176.

¹⁷⁶ A. Kuligowski, Podstawowe zagadnienia pracy Państwowych Gospodarstw Rolnych, Warszawa 1955, s. 36.

¹⁷⁷ Rocznik Statystyczny 1957, s. 124.

¹⁷⁸ Z. Karczewski, Jaka ma być przyszłość Państwowych Gospodarstw Rolnych, Gospodarka Planowa 1957, nr 5, s. 5.

Zgodnie z polityką popierania sektora uspołecznionego PGR-y otrzymały znaczne środki inwestycyjne. W latach 1950—1956 ich wartość wyniosła 9,7 mld zł (w cenach 1956 r.), co stanowiło 27% całych nakładów na rolnictwo¹⁷⁹. Dawano pierwszeństwo PGR-om w dostawach maszyn i narzędzi rolniczych. Już w 1950 r. posiadały one 20,5 tys. traktorów, do 1956 r. zaś ich liczba wzrosła do 27,5 tys. W tym czasie całe rolnictwo polskie dysponowało zaledwie 51,8 tys. ciągników¹⁸⁰. Do PGR trafiła również większość sprzedanych przez państwo maszyn, zwłaszcza przystosowanych do współpracy z traktorami. Gospodarstwa państwowe zużywały znacznie więcej niż indywidualne i spółdzielcze nawozów sztucznych w przeliczeniu na 1 ha powierzchni.

Wszechstronne poparcie ze strony państwa dla PGR nie dało spodziewanych efektów. Początek lat pięćdziesiątych przyniósł nawet wyraźne pogorszenie wyników produkcyjnych. W latach 1953—1954 zmalały zbiory (por. tabl. 22). Regres zaznaczył się także w hodowli. Niewłaściwa opieka zootechniczna powodowała liczne padnięcia zwierząt hodowlanych. O niepowodzeniach świadczy fakt, że w 1951 r. plan dostaw trzody chlewnej zrealizowano w 80,6%, mleka zaś w 73,4%¹⁸¹. Wartość globalnej produkcji rolniczej PGR w przeliczeniu na 1 ha użytków rolnych (w cenach stałych) w latach 1951—1954 nie osiągnęła poziomu uzyskanego w 1950 r.¹⁸²

Wysokie nakłady inwestycyjne, przy pogarszających się wynikach produkcyjnych, wpłynęły negatywnie na gospodarkę finansową gospodarstw państwowych. Straty, które pojawiły się jeszcze w latach czterdziestych, po 1950 r. zaczęły szybko rosnać. Deficyt PGR wzrósł z 1073,7 mln zł w 1951 r. do 2225,6 mln zł w 1953 r. Straty na 1 ha użytków rolnych (łącznie z zakładami przemysłu rolnego) podniosły się z 573 zł do 910 zł, czyli blisko o 60%¹⁸³.

¹⁷⁹ Obliczono na podstawie Statystyki rolnictwa 1946—1957..., s. 219.

¹⁸⁰ Rolniczy rocznik statystyczny..., s. 249.

¹⁸¹ W sprawie zadań organizacji partyjnych w dziedzinie umocnienia i rozwoju Państwowych Gospodarstw Rolnych oraz pracy masowo-politycznej wśród robotników PGR. Uchwała Biura Politycznego KC PZPR, w: *O budownictwie...*, s. 197.

¹⁸² B. Strużek, *Rozwój socjalistycznych form gospodarki rolnej w Polsce*, Warszawa 1982, s. 17.

¹⁸³ T. Rychnik, *Z problematyki rentowności PGR*, *Ekonomista* 1957, nr 3,

Złe wyniki działalności PGR niepokoiły najwyższe organy partyjne. W uchwale Biura Politycznego KC PZPR z maja 1952 r. ich przyczyn doszukiwano się w niedostatecznej pracy politycznej w środowisku pracowniczym gospodarstw. Zwrócono również uwagę na poważne braki i błędy w gospodarce PGR. Podkreślano niedostateczną troskę o jakość i terminowość prac, niedostateczne wykorzystanie maszyn, niewłaściwe wykonywanie zabiegów agrotechnicznych, brak dyscypliny, złe warunki pracy i odpoczynku załóg oraz wzmagające się nadużycia. Wskazano na marnotrawstwo w czasie zbiorów i przechowywania plodów rolnych. Niepokój budził niski poziom kadry kierowniczej i częste zmiany dyrektorów gospodarstw, a także brak odpowiedniego zainteresowania ze strony organizacji partyjnych i Ministerstwa PGR. W uchwale Biura Politycznego bez ogródek stwierdzano, że „...znaczna część PGR nie tylko, że nie może służyć za przykład socjalistycznej gospodarki, ale przeciwnie, przedstawia obraz niechlujstwa i zacofania, który bynajmniej nie zachęca chłopów do organizowania się w wielkie zespołowe gospodarstwa spółdzielcze”¹⁸⁴.

Zalecenia Biura Politycznego zmierzały do podniesienia wydajności z hektara, zwiększenia produkcji roślinnej oraz powiększenia pogłowia i wytwórczości hodowlanej, z jednoczesnym lepszym wykorzystaniem maszyn i sprzętu. Akcentowano potrzebę zwiększenia dyscypliny pracy i troski o wspólną własność, zagwarantowania odpowiedniego doboru kadr pracowniczych. Poprawę wyników pracy PGR traktowano jako ważne zadanie instancji partyjnych różnych szczebli¹⁸⁵.

Ograniczenie się do działań politycznych nie mogło przynieść wzrostu intensywności gospodarowania. Wprawdzie podniosła się produkcja globalna i towarowa, jednak poniżej oczekiwań. W 1952 r. plan wytwórczości został wykonany w 75%. W dalszym ciągu gospodarstwa nie wywiązywały się z zadań wobec państwa. Analizując przyczyny tego stanu, rząd dopatrywał się ich w braku siły roboczej,

s. 82 i następne; Uchwała Prezydium Rządu z dnia 23 grudnia 1950 r. w sprawie dotacji dla Państwowych Gospodarstw Rolnych, AAN, PRM, t. 23180, k. 3854.

¹⁸⁴ W sprawie zadań..., s. 197 i następne.

¹⁸⁵ O wzmoczenie pracy politycznej w PGR przez komitety wojewódzkie i powiatowe, w: *O budownictwie...*, s. 210 i następne.

niedostatecznym wyposażeniu gospodarstw w maszyny, w marnotrawstwie i nadużyciach, a także słabości zarządzania i planowania oraz poważnych zaniedbaniach w gospodarce, głównie hodowli¹⁸⁶.

W ramach większego zainteresowania rolnictwem po 1953 r. podjęto działania, których celem miało być ograniczenie deficytu PGR-ów. Przeprowadzono zmiany w systemie zarządzania, wymieniono znaczną część personelu kierowniczego. Do minimum ograniczono spożycie wewnętrzne, aby w ten sposób zwiększyć produkcję towarową. Wprowadzono rozrachunek gospodarczy jako powszechnie obowiązujący. Starano się podnieść poziom kwalifikacji kadr i przyczynić się do ich stabilizacji poprzez tworzenie odpowiednich warunków socjalnych (budownictwo mieszkaniowe, żłobki)¹⁸⁷.

Dokonana na II Zjeździe PZPR krytyczna ocena gospodarki wskazywała między innymi na niezadowalające wyniki PGR, w porównaniu z ponoszonymi przez państwo nakładami. Podkreślono, że gospodarstwa państwowe dają z 1 ha użytków rolnych mniej produkcji niż przeciętna w całym rolnictwie. W 1953 r. PGR obejmujące przeszło 12% użytków rolnych osiągnęły produkcję, której wartość stanowiła zaledwie 9,2% produkcji całego rolnictwa¹⁸⁸.

Wprawdzie złe wyniki gospodarstw państwowych próbowano uzasadniać działalnością pionierską na ziemiach leżących odłogiem i wydłubionych, to jednak w sprawozdaniu KC PZPR wygłoszonym przez Bolesława Bieruta znalazła się konkluzja, że: „...dysponują one bardzo poważnym zasobem ziemi i poważnym wyposażeniem maszynowym i czas już najwyższy, ażeby rezerwy tkwiące w PGR zostały wykorzystane i aby gospodarstwa te przewyższały — i to znacznie — rezultaty rolnictwa jako całości, aby stały się wzorowymi gospodarstwami socjalistycznymi”¹⁸⁹.

Oczekiwana poprawa jednak nie nadchodziła. W 1954 r. PGR notowały najniższy — w omawianym okresie — poziom wydajności zbóż. W latach 1955—1956 wydajność produkcji roślinnej nie osiągnęła poziomu z 1949 r. (por. tabl. 22).

---

¹⁸⁶ Uchwała Rady Ministrów nr 122/53 z dnia 7 lutego 1953 r. w sprawie Narodowego Planu Gospodarczego na rok 1953, AAN, PKPG, t. 2264, s. 69.

¹⁸⁷ Rychlik, Z problematyki..., s. 82.

¹⁸⁸ II Zjazd..., s. 65.

¹⁸⁹ Tamże.

Tablica 22

*Zbiory i plony głównych ziemiopłodów w PGR
w latach 1949—1956*

Lata	4 zboża		Ziemniaki		Buraki cukrowe	
	tys. t	q/ha	tys. t	q/ha	tys. t	q/ha
1949	841,2	14,6	851,1	96	559,5	156
1950	962,6	14,3	1152,0	113	749,2	171
1951	1077,4	13,2	1122,3	91	652,9	125
1952	1153,3	12,7	1084,0	77	731,9	123
1953	943,4	10,7	1351,0	100	977,3	171
1954	915,1	10,6	1629,5	108	940,8	168
1955	1276,5	13,5	1192,1	78	813,6	147
1956	1145,0	12,1	1630,0	106	723,2	130

Z r ó d ł o : Statystyka rolnictwa 1946—1957, Warszawa 1961, s. 178—179.

Plony w PGR były niższe od uzyskiwanych w gospodarce chłopskiej. W okresie planu sześcioletniego rozpiętość na niekorzyść gospodarstw państwowych wynosiła w wypadku 4 zbóż 2%, ziemniaków 21%, a buraków cukrowych 25%¹⁹⁰. Jedynie więc w produkcji zbożowej wydajność dużych, zmechanizowanych gospodarstw państwowych zbliżała się do wydajności drobnych, skazanych na wegetację gospodarstw indywidualnych. Złe wyniki notowano w bardziej wymagających i pracochłonnych uprawach roślin okopowych.

Niepowodzenia w produkcji roślinnej ograniczyły możliwości wzrostu hodowli, niemniej pogłowie bydła w latach 1950—1956 podniosło się o 232%, trzody chlewnej o 354%, koni o 68%. Wzrost liczby zwierząt hodowlanych miał jednak wybitnie ekstensywny charakter — obsada na 100 ha użytków rolnych nadal była niska (por. tabl. 23). Stan pogłowia w 1956 r. nie zapewniał dostatecznego nawożenia organicznego gruntów¹⁹¹. W przeliczeniu na 100 ha użytków rolnych pogłowie bydła było o 49% niższe niż w gospodarstwach indywidualnych. Wskaźnik ten w wypadku trzody chlewnej wynosił 36%¹⁹².

Spadkową tendencję wykazywała produkcyjność zwierząt gospodarskich. Przeciętny roczny udój mleka od krowy obniżył się w la-

¹⁹⁰ Obliczono na podstawie *Rocznika Statystycznego 1957*, s. 126.

¹⁹¹ Maringe, Englicht, Państwowe..., s. 144.

¹⁹² Obliczono na podstawie *Rocznika Statystycznego 1957*, s. 128.

Zwierzęta gospodarskie w PGR w latach 1949—1956
(stan na 30 VI)

Lata	Bydło		Trzoda chlewna		Konie	
	tys. szt.	szt/100 ha a	tys. szt.	szt/100 ha a	tys. szt.	szt/100 ha a
1949	183,3	11,9	215,3	14,0	88,8	5,8
1950	259,8	14,2	347,3	19,0	107,1	5,9
1951	317,6	13,8	400,4	17,4	124,2	5,4
1952	372,5	15,0	659,5	26,5	128,9	5,2
1953	432,1	17,4	906,1	36,5	132,6	5,3
1954	483,7	19,5	934,2	37,6	139,4	5,6
1955	547,3	21,7	951,7	37,7	141,3	5,6
1956	608,9	23,7	978,4	38,1	149,4	5,8

^a Użytków rolnych.

Z r ó d ł o : Statystyka rolnictwa 1946—1957, Warszawa 1961, s. 162.

latach 1950—1956 o 7%, a roczny przeciętny zbiór wełny owcy o 21%¹⁹³.

Znaczący, mimo ekstensywnego charakteru, wzrost produkcji zwierzęcej sprawił, że jej udział w globalnej wytwórczości PGR zwiększył się z 23,8% w 1950 r. do 37,8% w 1956 r.¹⁹⁴ Tendencja ta świadczyła o postępującej uniwersalizacji gospodarstw państwowych. Z „fabryk zboża” przekształcały się one w producentów szerokiego asortymentu płodów rolnych.

Produkcja globalna PGR w latach planu sześcioletniego (w cenach stałych) wzrosła o 51,7%, w przeliczeniu zaś na 1 ha użytków rolnych tylko o 10%¹⁹⁵. Zadania planu nie zostały więc wykonane. Jednocześnie znaczna rozpiętość między wzrostem produkcji globalnej i liczonej na 1 ha użytków rolnych potwierdzała ekstensywny charakter wzrostu całej wytwórczości PGR. Dowodem regresu wydajności były wyniki produkcji obliczone na 1 zatrudnionego grupy wytwórczej. W przeliczeniu na wskaźnik 4 zbóż zmniejszyła się ona z 34,8 q

¹⁹³ Obliczono na podstawie Rolniczego rocznika..., s. 198.

¹⁹⁴ Tamże, s. 32—33.

¹⁹⁵ Obliczono na podstawie Rolniczego rocznika..., s. 19.

w 1950 r. do 28,9 q w 1956 r., ziemniaków z 41,7 q do 41,1 q, a buraków cukrowych z 27,1 q do 23,1 q¹⁹⁶.

Podstawowym zadaniem gospodarstw państwowych była produkcja towarowa. Jej wielkość może być istotnym kryterium oceny ich pracy. W latach 1950—1956 PGR dostarczyły państwu 4,2 mln ton zboża, 2,5 mld litrów mleka i blisko 0,5 mln ton żywca. W tym okresie cały skup wyniósł 18,5 mln ton zboża, 14,7 mld litrów mleka i 4,6 mln ton żywca¹⁹⁷.

Powyższe liczby wskazują na niebagatelny udział PGR w zaopatrzeniu miast i realizacji polityki aprowizacji państwa. Udział PGR w masie towarów skupionych przez państwo zwiększył się w latach 1950—1955 w przypadku zboża z 9,5% do 18%, żywca z 3% do 8,8%, mleka z 10,5% do 15,9%¹⁹⁸. Koszt uzyskanych przez społeczeństwo produktów był jednak bardzo wysoki, co wiązano z niską efektywnością nakładów. Wartość produkcji na 100 zł nakładów systematycznie spadała. Na przykład w Centralnym Zarządzie PGR Śląsk obniżyła się z 77 zł w 1953 r. do 69 zł w 1955 r. Podobna sytuacja wystąpiła w pozostałych centralnych zarządach, z wyjątkiem CZ PGR Szczecin. Równocześnie rosły straty gospodarstw państwowych. W 1954 r. wyniosły one 2302,7 mln zł, w 1955 r. zaś 3501,9 mln zł. W przeliczeniu na 1 ha użytków rolnych wzrosły one z 931 zł do 1379 zł (o 48%)¹⁹⁹. Wysoka deficytowość produkcji PGR, oprócz niskiej jej efektywności, wynikała początkowo z niskiego poziomu ustalanych przez państwo cen zbytu płodów rolnych. Natomiast dość szybko rosły ceny środków do produkcji rolnej i płace załóg. Dopiero po 1953 r. ceny artykułów sprzedawanych przez PGR zaczęły szybko rosnąć, wyprzedzając dynamikę wzrostu kosztów przedsiębiorstwa²⁰⁰. Wówczas okazało się w pełni, iż niskie ceny zbytu nie były głównym powodem złych wyników finansowych, nie zlikwidowano bowiem deficytowości PGR. Zdaniem ekonomistów rolnych wysoki poziom kosztów produkcji w PGR powodowały: ciągły obrót wewnętrzny ziemią, zagospodarowywanie odłogów i gruntów zdewastowanych, niedoinwestowanie, zbyt rozbudowana biurokracja, nieodpowiednia

¹⁹⁶ Tamże, s. 186.

¹⁹⁷ Tamże, s. 200—210 i 300—301.

¹⁹⁸ Misiuna, *Rozwój...*, s. 20.

¹⁹⁹ Por. Rychlik, *Z problematyki...*, s. 91 i następne.

²⁰⁰ Tamże, s. 85.

organizacja, dyrektywny system planowania i zarządzania, niska kultura agrotechniczna, brak kwalifikowanych kadr, marnotrawstwo i nadużycia załóg źle opłacanych i wykazujących niski poziom przygotowania zawodowego oraz uświadomienia społecznego i politycznego.

Do tych słusznych stwierdzeń dodać należy nadmierną ingerencję działaczy politycznych, próbujących komenderować gospodarstwami mimo braku odpowiedniego przygotowania zawodowego²⁰¹. Nie można pominąć również ogólnej atmosfery tamtych lat, która powodowała, że przyczyn niepowodzeń gospodarczych doszukiwano się w działaniu wroga klasowego i sabotażystów. Było to powodem niedopuszczenia do pracy lub szybkiego usunięcia z gospodarstw wielu cennych specjalistów, którzy karierę zawodową zaczęli przed wojną.

*

Przedstawione wyżej kierunki i rezultaty polityki agrarnej w odniesieniu do poszczególnych sektorów własnościowych rolnictwa ukazują przyczyny poważnych wahań produkcji rolnej. Do 1950 r. stosując politykę popierania rolnictwa indywidualnego i ograniczonego rozwoju gospodarstw państwowych, osiągnięto szybki wzrost produkcji, szczególnie zwierzęcej. Załamanie w 1951 r. zostało spowodowane nagłym przejściem do forsownej kolektywizacji, zmniejszeniem pomocy państwa dla chłopstwa oraz niedostatecznym wzrostem wydajności gospodarstw uspołecznionych.

Nieśmiałe i niekonsekwentne korekty polityki rolnej po 1953 r. w ograniczony sposób wpływały na poprawę sytuacji i osiągnięcia rolnictwa. Istotne zmiany przyniosły dopiero wydarzenia 1956 r., których konsekwencją była nowa polityka agrarna.

Wcześniej, mimo bardzo niekorzystnych warunków ekonomicznych, decydującą rolę w produkcji płodów rolnych odegrały gospodarstwa indywidualne. Ich udział w globalnej produkcji rolnej w latach 1950—1956 nigdy nie był niższy niż 80%²⁰². Gospodarka chłopska, mimo odcięcia jej od pomocy państwa i silnego nacisku fiskalnego, wykazała wielką żywotność. Właściciele gospodarstw indywidualnych dowiedli, że w pomyślniejszych warunkach są w stanie zwiększyć

²⁰¹ Por. Misiuna, *Rozwój...*, s. 18; Rychlik, *Z problematyki...*, s. 89; *Strużek, Rozwój...*, s. 21.

²⁰² *Rolniczy rocznik...* s. 32—33.

dostawy produktów żywnościowych dla ludności i surowców dla przemysłu.

Polityka uspołeczniania rolnictwa nie przyniosła spodziewanych rezultatów. Gospodarstwa spółdzielcze i państwowe w większości pracowały źle, nie zachęcając chłopstwa do gospodarowania zespołowego. Wyniki produkcyjne, niewspółmiernie małe w stosunku do możliwości, okupione zostały wysokim kosztem społecznym. Przebieg procesu przebudowy społeczno-gospodarczej rolnictwa w latach 1948—1956 z całą siłą udowodnił tak silnie podkreślaną przed 1948 r. niedojrzałość chłopstwa oraz całej gospodarki polskiej do szybkich przeobrażeń ustrojowych.

Rozdział czwarty

POLITYKA W DZIEDZINIE HANDLU ZAGRANICZNEGO

Przystąpienie do podstawowego uprzemysłowienia kraju zbiegło się z przejściową poprawą stanu polskiego handlu zagranicznego. W 1948 r. zlikwidowano ujemne saldo wymiany towarowej, które utrzymywało się od zakończenia wojny. Korzystnym tendencjom w handlu sprzyjał dobry klimat międzynarodowy, umożliwiający rozszerzenie stosunków gospodarczych na kraje o różnych ustrojach politycznych. Sprawna odbudowa kraju stwarzała nowe horyzonty eksportowe oraz umożliwiała powrót Polski na tradycyjne rynki — węglowy i artykułów rolno-spożywczych.

Bezpośrednio po wojnie dominującą rolę w polskim handlu zagranicznym odgrywał Związek Radziecki. Jego udział w imporcie do Polski wyniósł w 1945 r. 90,6%, w eksporcie zaś 93,0%. W 1948 r. — w rezultacie wspomnianych wyżej tendencji — wskaźniki te kształtowały się na poziomie 23,3% oraz 20,8%¹. Znaczny spadek udziału Związku Radzieckiego w obrotach naszego handlu zagranicznego, mimo szybkiego wzrostu ich bezwzględnej wartości, wskazywał na intensywny rozwój stosunków handlowych Polski z innymi krajami.

W lipcu 1947 r. podpisano konwencję z Czechosłowacją, na mocy której nastąpił szybki wzrost wzajemnej wymiany dóbr i świadczeń, pełne wykorzystanie dwustronnych możliwości komunikacyjnych, nawiązanie ścisłej współpracy między poszczególnymi podmiotami życia gospodarczego obu krajów oraz konsultacje w dziedzinie zagadnień ekonomicznych, wewnętrznych i międzynarodowych².

Dobrze rozwijały się również kontakty z krajami Europy Zachodniej i Północnej. Przykładem może być zawarcie w połowie

¹ Compendium statystyczne polskiego handlu zagranicznego w latach 1929—1938, 1945—1960, Warszawa 1961, s. 63—64.

² Konwencja między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Czechosłowacką o zapewnieniu współpracy gospodarczej, AAN, CUP, t. 1870, k. 5—9.

1947 r. polsko-angielskiej umowy handlowej. Ustalono w niej wielkość wzajemnych dostaw w ciągu trzech lat. Ich wartość miała wynieść 36 mln funtów. Przewidywano import z Anglii, częściowo na kredyt, urządzeń inwestycyjnych oraz surowców. Polska miała wywozić: wyroby ze szkła, fajansu, porcelany, cynk, artykuły chemiczne, węgiel i żywność³.

Wraz ze stopniową likwidacją akcji pomocy UNRRA oraz zaniem importu nieodpłatnego — rozwijały się pertraktacje handlowe Polski. Głównym celem rozmów była rozbudowa obrotów opartych na normalnych zasadach handlowych. W lutym 1948 r. podpisano umowę handlową z Norwegią, w marcu z Radziecką Strefą Okupacyjną Niemiec, a w kwietniu konwencję handlową z Jugosławią⁴.

Warunkiem powiększenia wymiany towarowej z niektórymi państwami kapitalistycznymi było uregulowanie roszczeń związanych z nacjonalizacją zakładów przemysłowych należących do kapitału obcego. W wypadku Francji — na przykład — problem ten został rozstrzygnięty w wyniku podpisania w marcu 1948 r. umowy przewidującej spłatę odszkodowań dostawami węgla. Uregulowanie tej kwestii pozwoliło na znaczne rozszerzenie stosunków handlowych polsko-francuskich oraz wzrost dostaw środków inwestycyjnych do Polski⁵. Układ z Francją dotyczył importu sprzętu motoryzacyjnego oraz dóbr inwestycyjnych w latach 1948—1952 wartości 60 mln dol. w zamian za 4,5 mln ton węgla⁶.

Sytuacja zaczęła ulegać zmianie z chwilą ogłoszenia tzw. planu Marshalla. Sformułowany na początku czerwca 1947 r. projekt pomocy Stanów Zjednoczonych dla zniszczonych wojną krajów Europy był w istocie programem powstrzymywania rozszerzających się wpływów komunistycznych w państwach zachodnich oraz podkopywania pozycji władzy w krajach, które weszły na drogę socjalizmu. Bez osłonek mówił o tym P.H. Nitze, zastępca dyrektora Biura Polityki Handlu Międzynarodowego Departamentu Stanu: „Z ekono-

³ T. Gliwic, Wymiana towarowa polsko-angielska, *Gospodarka Planowa*, 1947, nr 14, s. 571.

⁴ Sytuacja ekonomiczna Polski w lutym, marcu i kwietniu 1948 r., *Wiadomości Narodowego Banku Polskiego* 1948, nr 4, 5, 7.

⁵ Protokół z posiedzenia Podkomitetu dla Międzynarodowych Spraw Gospodarczych z dnia 10 kwietnia 1948 r., AAN, KERM, t. 137, k. 78.

⁶ Sytuacja ekonomiczna Polski w marcu 1948 r., *Wiadomości Narodowego Banku Polskiego* 1948, nr 5, s. 1.

micznego punktu widzenia niedobrze jest pozwolić na ruinę olbrzymiej produkcji fabryki z powodu braku kapitałów. A z politycznego punktu widzenia — nie możemy pozwolić na zagarnięcie świata przez dyktaturę prawicy czy lewicy z powodu braku pomocy, której jesteśmy w możności udzielić”⁷.

Jeszcze mocniej podkreślono polityczne znaczenie planu Marshalla w Kongresie Stanów Zjednoczonych. Stwierdzono tam wprost, że pomoc dla Europy jest potrzebna: „... nie tylko ze względów humanitarnych i filantropijnych, ale również ponieważ jest to konieczne w celu zapewnienia naszego własnego pokoju i dobrobytu”. Przy okazji przyznawania pomocy ekonomicznej dla Włoch padły słowa: „Komunizm posunął się dość daleko w Italii, ale jeżeli dobrze skierowana pomoc w dalszym ciągu dana będzie przez odpowiedni okres czasu, Italia okazuje wszelkie oznaki, że zapobiegnie rozprzestrzenianiu się komunizmu”⁸.

Biorąc pod uwagę swoje potrzeby materialne, kraje demokracji ludowej początkowo wyraziły zainteresowanie przyjęciem planu Marshalla. Rząd polski w końcu 1947 r. oficjalnie zawiadomił władze amerykańskie o swoim pozytywnym stanowisku. Jednak w pierwszych dniach lipca Polska i inne państwa Europy Wschodniej wycofały swoje kandydatury, rezygnując tym samym z dostaw, głównie o charakterze inwestycyjnym (łączna wartość pomocy amerykańskiej dla Europy Zachodniej w ramach planu Marshalla wyniosła od kwietnia 1948 r. do marca 1952 r. — 12,9 mld dol.)⁹.

Wraz z eskalacją „zimnej wojny” malały możliwości kredytowe i zaopatrzeniowe na Zachodzie. Po wycofaniu się Polski z uczestnictwa w planie Marshalla zawieszono rozmowy z Bankiem Międzynarodowym dla Odbudowy i Rozwoju toczono w sprawie pożyczki inwestycyjnej, nie otrzymaliśmy także kredytów pounrowskich oraz z amerykańskiego Banku Import—Eksport. Stany Zjednoczone wprowadziły ścisłą kontrolę eksportu do krajów demokracji

---

⁷ Cytowane za: Dyskusja nad zapotrzebowaniem planu Marshalla, AAN, CUP, t. 1962, k. 3.

⁸ Tamże, k. 33.

⁹ M. Sokołowski, *Obroty zagraniczne Polski w okresie 1945—1958*, Londyn 1960, s. 21.

ludowej¹⁰. Pojawiła się konieczność dokonywania zakupu niektórych artykułów o znaczeniu strategicznym po cenach czarnorynkowych, znacznie przewyższających ceny oficjalne¹¹.

Według informacji z lipca 1949 r. Stany Zjednoczone nie udzieliły Polsce licencji na import 64 pozycji towarowych, w tym częściowo lub całkowicie opłaconych. Restrykcje objęły między innymi urządzenia slabingu, łożyska kulkowe, części do traktorów oraz miedź¹².

Polska coraz silniej wiązała się gospodarczo ze Związkiem Radzieckim i krajami demokracji ludowej. Związek Radziecki, przychodząc z pomocą finansową, techniczną i towarową, stopniowo stawał się głównym dostawcą niezbędnych gospodarce surowców i materiałów oraz gotowych obiektów przemysłowych, maszyn i urządzeń.

Proces ten zapoczątkowały umowy z 26 stycznia 1948 r. między rządem polskim i radzieckim. W umowach przewidywano wzajemną dostawę towarów i usług wartości 500 mln dol. (1800 mln rubli) w latach 1948—1952¹³, w tym dostawę 200 tys. ton radzieckiego zboża w 1948 r., za takie polskie towary jak cynk, soda i tkaniny bawełniane¹⁴, a przede wszystkim kredytowy import do naszego kraju sprzętu przemysłowego. Ostatnia umowa przewidywała przywóz urządzeń i kompletnych obiektów wraz z dokumentacją oraz pomoc przy ich montażu i rozruchu. Wartość towarów i usług oceniono na 450 mln dol. Dostawy radzieckie miały objąć między innymi hutę o rocznej produkcji 1,5 mln ton stali i 1,1 mln ton wyrobów walcowanych, fabryki chemiczne, cementownię, montownie samochodów ciężarowych i osobowych oraz maszyny i urządzenia dla przemysłu

---

¹⁰ Raport w sprawie ograniczeń wywozowych z USA, AAN, MPiH, t. 3360, b.p.

¹¹ Tamże, s. 9 i następne; Notatka z dnia 8 III 1951 r. dla zastępcy przewodniczącego PKPG E. Szyra w sprawie cen przyjętych w planie handlu zagranicznego na rok 1951, AAN, PKPG, t. 483, b.p.

¹² Notatka z rozmowy amb. Wierbłowskiiego z amb. Gallmanem w Ministerstwie Spraw Zagranicznych dnia 20 VII 1949 r., AAN, PKPG, t. 5620, b.p.

¹³ Umowa między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich o wzajemnych dostawach towarów w okresie lat 1948—1952, AAN, MPiH, t. 2999, k. 1—3.

¹⁴ Umowa o dostawę 200 000 ton zboża z ZSRR do Polski, AAN, MPiH, t. 2999, k. 7—8.

energetycznego, hutniczego, węglowego, naftowego, włókienniczego i papierniczego¹⁵.

Polsce udzielony został kredyt w kwocie 450 mln dol. oprocentowany w wysokości 3%. Jego spłata miała nastąpić w ciągu 5 lat dostawami polskiego cynku, blachy cynkowej, kadmu, sody kaustycznej i kalcynowanej, rur dla przemysłu naftowego, żelaza walcowanego, taboru kolejowego, cementu i koksu.

Na podstawie umów zawartych w styczniu 1948 r. w maju podpisano protokół o wzajemnych dostawach towarów na rok 1948. Przewidywano między innymi import ze Związku Radzieckiego 500 tys. ton rudy żelaza, 650 ciągników, 85 traktorów gąsienicowych i 60 tys. ton benzyny. Eksport polski miał objąć: 1000 szt. wagonów towarowych, 10 000 ton cynku, 102 000 ton cukru i inne artykuły. Wartość wzajemnych dostaw sięgała 110 mln dol. Podpisany w styczniu 1949 r. protokół na ostatni rok Planu Odbudowy Gospodarczej opiewał na kwotę 135 mln dol.¹⁶

W maju 1949 r. do umowy przemysłowej z 26 stycznia 1948 r. włączono między innymi zakłady koksochemiczne, zakłady uszlachetniania węgla i przedziałnie, w grudniu zaś fabrykę samochodów osobowych. Ostatnia decyzja była konsekwencją zerwania umowy z firmą FIAT na budowę zakładów samochodowych w Warszawie¹⁷. Import z krajów zachodnich ułatwiła Polsce radziecka pożyczka kruszcowa z 3 września 1949 r. wartości 800 tys. rubli¹⁸.

---

¹⁵ Umowa między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich o dostawach dla Polski sprzętu przemysłowego na kredyt, AAN, MPiH, t. 3000, k. 1—4.

¹⁶ Protokół o wzajemnych dostawach towarów na rok 1948, AAN, KERM, t. 137, k. 333 i następne; M. Dewar, *Soviet Trade with Eastern Europe 1945—1949*, Londyn—Nowy Jork 1951, s. 123.

¹⁷ Protokół z 30 V 1949 r. do umowy między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich o dostawach dla Polski sprzętu przemysłowego na kredyt z dnia 26 stycznia 1948 r., AAN, PKPG, t. 2983, b.p.; O. Wyszomirska-Każmińska, *Wkład ZSRR w odbudowę i uprzemysłowienie Polski Ludowej (1944—1949)*, *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich*, *Studia i Materiały* 1976, t. XIV s. 94. Notatka dla obywatela wicepremiera H. Minca dotycząca rozmów z koncernem FIAT, AAN, PKPG, t. 482, b.p.

¹⁸ Zestawienie zbiorcze kredytów otrzymanych od ZSRR w latach od 1944 do 1954, AAN, PKPG, t. 5662, b.p.

W 1948 r. cały import osiągnął wartość 2065,6 mln zł dewizowych, co oznaczało wzrost w porównaniu z 1947 r. o 61,3% (por. tabl. 24). O wysokiej dynamice przywozu zadecydował przede wszystkim znacznie wyższy od planowanego zakup zboża oraz zwiększone zapotrzebowanie na surowce przemysłowe. Import złomu wzrósł siedmiokrotnie, rudy żelaza o 24%, miedzi o 36%, aluminium o 50%¹⁹.

W eksporcie, przeszło dwukrotnie wyższym od osiągniętego w 1947 r., poważną rolę odgrywał: jęczmień browarniany, słód, cukier, tkaniny, bekony, drób, jaja, papier, tarcica, soda, cynk i blacha cynkowa, wyroby walcowane i — oczywiście — węgiel.

W 1949 r. dynamika handlu zagranicznego wyraźnie obniżyła się. Notowano jednak wzrost rozmiarów zarówno importu, jak i eksportu, gdyż mimo nasilających się ograniczeń w stosunkach handlowych między Wschodem i Zachodem działało jeszcze szereg czynników stymulujących wymianę. Jednym z decydujących było olbrzymie zapotrzebowanie w Europie na polski węgiel. W 1949 r. wyeksportowano 26,7 mln ton węgla kamiennego, 3,6 mln ton węgla brunatnego oraz 1,9 mln ton koksu²⁰. Wyraźnie wzrósł wywóz taboru kolejowego, cynku i pochodnych, chemikaliów, drewna i papieru, cementu, nasion, mięsa i konfekcji.

Eksport w 1949 r. osiągnął wartość 2475,3 mln zł dewizowych, przekraczając poziom z roku poprzedniego o 16,5% (zob. tabl. 24). Było to ściśle związane z realizacją nowych porozumień handlowych. Jednak wartość wywozu nie pokrywała w pełni wydatków związanych z importem. Wartość przywozu, wyższa o 22,5% od osiągniętego w 1948 r., wyniosła 2529,8 mln zł dewizowych (zob. tabl. 24)²¹.

Po stronie importu zwiększyły się zakupy paliw płynnych, surowców hutniczych, chemikaliów oraz maszyn i urządzeń. Natomiast obniżył się przywóz surowców dla przemysłu lekkiego i artykułów rolno-spożywczych. Zadecydowała o tym poprawa sytuacji żywnościowej kraju oraz świadome działanie władz na rzecz zwiększenia importu dóbr inwestycyjnych związane z przejściem do etapu uprzemysłowienia kraju.

W ogólnym imporcie udział maszyn i urządzeń podniósł się z 17,8%

¹⁹ Wyniki wykonania Narodowego Planu Gospodarczego na rok 1948, Warszawa 1950, s. 55.

²⁰ Compendium..., s. 128.

²¹ Złoty dewizowy = rubel dewizowy = 0,222 168 g złota

w 1947 r. do 24,4% w 1949 r., obniżył się natomiast udział z 22,3% do 13,0% towarów rolno-spożywczych i konsumpcyjnych pochodzenia przemysłowego²².

Wskaźniki dowodzą zapoczątkowania na przełomie 1948 i 1949 r. posunięć zmierzających do stworzenia produkcyjno-inwestycyjnej struktury przywozu do Polski odpowiadającej strategii przyspieszonego wzrostu gospodarczego.

Do końca planu trzyletniego w imporcie do Polski przewagę utrzymywały kraje kapitalistyczne. Ich udział w 1948 r. sięgał 52,5%, w 1949 zaś wzrósł do 57,4%. Największymi dostawcami z tej grupy państw były Wielka Brytania, Szwecja, Holandia, Włochy i Szwajcaria. Natomiast silnie obniżył się udział Stanów Zjednoczonych w przywozie: z 15,9% w 1947 r. do 2,3% w 1949 r.²³ Stanowiło to dobitne świadectwo objawów zimnowojennych, w których tworzeniu szczególną rolę odgrywały Stany Zjednoczone.

Do 1949 r. zmniejszał się udział ZSRR w imporcie do Polski, osiągając wskaźnik 18,8%²⁴. Nie rozpoczęły się bowiem jeszcze wielkie dostawy radzieckich urządzeń, których koncentracja przypadała na początek lat pięćdziesiątych. Jednocześnie nadchodziły dobra inwestycyjne z krajów kapitalistycznych na podstawie wcześniej zawartych umów. W 1949 r. dostawy maszyn i urządzeń z państw zachodnich stanowiły 60,9% całego ich importu do Polski²⁵.

W strukturze geograficznej eksportu zmiany były nieznaczne, gdyż udział krajów demokracji ludowej zwiększył się niewiele (z 44,3% w 1947 r. do 45,4% w 1949 r.). Mimo zarysowujących się trudności w handlu między Wschodem i Zachodem nasz eksport do krajów kapitalistycznych kształtował się na wysokim poziomie. W 1949 r. do krajów kapitalistycznych kierowano 45% eksportowanego węgla, 80,4% artykułów rolno-spożywczych i 34,1% dóbr konsumpcyjnych pochodzenia przemysłowego. Natomiast kraje demokracji ludowej odbierały prawie cały nasz eksport maszyn i urządzeń (97,3%) oraz prawie 2/3 wywozu artykułów konsumpcyjnych wytwarzanych przez przemysł²⁶.

²² Compendium..., s. 75–76.

²³ Tamże, s. 295.

²⁴ Tamże, s. 64.

²⁵ Tamże, s. 86.

²⁶ Tamże, s. 108 i 208.

Zasadnicze zmiany w polskim handlu zagranicznym ściśle związane były — z jednej strony — z gwałtownym pogorszeniem się sytuacji międzynarodowej po wybuchu wojny w Korei, z drugiej zaś — z przyspieszeniem, a następnie poddaniem rewizji realizacji programu industrializacji.

W ramach koordynowanej polityki krajów demokracji ludowej wiosną 1950 r. Polska wystąpiła z Organizacji do spraw Wyżywienia i Rolnictwa (FAO), Międzynarodowego Banku Odbudowy i Rozwoju oraz Międzynarodowego Funduszu Walutowego²⁷. W 1951 r. Stany Zjednoczone odebrały Polsce i pozostałym krajom demokracji ludowej klauzulę największego uprzywilejowania. W portach amerykańskich nasilił się bojkot statków z polskimi towarami²⁸.

Trudności ze sprzedażą własnych oraz z nabywaniem niezbędnych dla naszej gospodarki produktów, komplikujące centralne planowanie coraz silniej skłaniały do współpracy w ramach utworzonej w 1949 r. Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej²⁹, a zwłaszcza do zacieśniania kontaktów ze Związkiem Radzieckim.

W czasie gdy formułowano wersję planu sześcioletniego przyjętą później przez Sejm, trwały rokowania w Moskwie dotyczące rozszerzenia radzieckich dostaw inwestycyjnych oraz dostaw surowców i materiałów do produkcji. Umowa podpisana 29 czerwca 1950 r. przewidywała między innymi dostarczenie kompletnej huty stali jakościowych, wyposażenie 6 kopalni rudy żelaza, zakładów produkcji aluminium i miedzi, fabryki syntetycznej benzyny i kauczuku syntetycznego, elektrociepłowni, fabryki samochodów ciężarowych oraz maszyn i urządzeń służących rekonstrukcji obiektów przemysłu metalowego i hutniczego. Wartość dostaw kredytowych ustalono na 400 mln rubli³⁰.

²⁷ J. Skodlarski Polska w systemie współpracy gospodarczej ONZ (1945—1949), *Dzieje Najnowsze* 1980, nr 4, s. 160 i nast.

²⁸ W. Jurasz, Wpływ zagranicznej polityki ekonomicznej na rozwój polskiego eksportu do Stanów Zjednoczonych, Warszawa 1971, s. 24 i następne.

²⁹ RWPG powstała w styczniu 1949 r. jako rezultat narady moskiewskiej przedstawicieli: Bułgarii, Czechosłowacji, Polski, Rumunii, Węgier i ZSRR. W 1949 r. przystąpiła do RWPG Albania, zaś w 1950 r. — NRD.

³⁰ Umowa między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich o dostawach dla Polski sprzętu przemysłowego na kredyt w latach 1951—1958, AAN, PKPG, t. 2983, k. 120; Załącznik do umowy między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Zwią-

Dostawy miały być spłacone w połowie eksportem towarów z Polski. Na pozostałą część uzyskano kredyt oprocentowany w wysokości 2% rocznie, płatny w ciągu 5 lat, również w towarach (statki, cynk, rury, parowozy, wagony).

Dnia 29 czerwca 1950 r. podpisana została także umowa o dostawach na kredyt radzieckiego uzbrojenia i sprzętu wojskowego³¹.

W kolejnych protokołach do umów ustalono wykazy towarów eksportowanych do Związku Radzieckiego i importowanych z tego kraju oraz precyzowano szczegóły wymiany.

W rezultacie szybkiego rozwoju przemysłu wytwarzającego środki produkcji niektóre z zamówionych w Związku Radzieckim urządzeń okazały się zbędne. Jednocześnie korekty w planie inwestycyjnym spowodowały rezygnację z części dostaw, na przykład fabryk chemicznych dla Oświęcimia i Płocka³².

Dostawy radzieckie, spłacane eksportem towarów, powodowały narastanie długu wobec naszego wschodniego sąsiada. W połowie 1956 r. tylko z tytułu umów zawartych w styczniu 1948 r. i czerwcu 1950 r. dług osiągnął sumę 810 mln rubli³³. Istniało także poważne zadłużenie dewizowe powstałe w wyniku korzystania z radzieckiego złota przy zakupach na rynkach zachodnich.

Od 1950 r. dynamicznie rozwijały się stosunki handlowe z krajami demokracji ludowej. Z Czechosłowacji sprowadzono maszyny i urządzenia, szczególnie na potrzeby energetyki; z Niemieckiej Republiki Demokratycznej — sprzęt do elektryfikacji kolei oraz dla energetyki; z Węgier — artykuły elektrotechniczne, farmaceutyczne, aluminium, boksyty; z Rumunii — ropę naftową, piryty, pszenicę; z Bułgarii — rudę manganową, koncentraty cynku, piryty, tytoń i żywność. Eksport z Polski obejmował węgiel, szyny i tabor kolejowy, maszyny, wyroby walcowane, chemikalia, cynk oraz konfekcję³⁴.

Poważnym partnerem stała się Chińska Republika Ludowa, z którą zku Socjalistycznych Republik Radzieckich o dostawach dla Polski sprzętu przemysłowego na kredyt w latach 1951—1958 z dnia 29 czerwca 1950 r., AAN, PKPG, t. 2983, k. 95.

³¹ Zob. Protokół o udzieleniu pomocy Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 18 IX 1956 r., AAN PKPG, t. 1684, b.p.

³² Aide mémoire [z grudnia 1954 r.]. AAN, PKPG, t. 5662, b.p.

³³ Protokół o udzieleniu pomocy...

³⁴ J. Kobryner, *Handel Polski z europejskimi krajami demokracji ludowej*, *Gospodarka Planowa* 1956, nr 6, s. 2 i następne.

w 1951 r. podpisano umowy: o obrocie towarowym i płatniczym, żegludze oraz pocztową i telekomunikacyjną. Chiny, w zamian za tabor kolejowy, wyroby przemysłu maszynowego i chemicznego, dostarczały rudy metali, azbest, grafit i surowce dla przemysłu lekkiego.

Polska zaferowała w 1953 r. pomoc dla zniszczonej wojną Koreańskiej Republiki Ludowo-Demokratycznej. Nieodpłatnie dostarczono obrabiarki, wyroby walcowane, tabor kolejowy i inne towary. Odbudowywano także zakłady przemysłowe i kopalnie. Normalną wymianę handlową podjęto w 1956 r.³⁵

Zmiana orientacji w polskim handlu zagranicznym po 1949 r. najsilniej zaznaczyła się w imporcie inwestycyjnym. Według oceny Mieczysława Sokołowskiego w okresie planu sześcioletniego od $\frac{4}{5}$ do $\frac{5}{6}$ przywozu dóbr inwestycyjnych pochodziło z ZSRR i krajów demokracji ludowej, podczas gdy w 1948 r. Związek Radziecki partycypował w imporcie inwestycyjnym do Polski w granicach tylko 2%³⁶.

Jednocześnie z rozwijaniem kontaktów ze Związkiem Radzieckim i krajami demokracji ludowej w poszczególnych planach rocznych silnie akcentowano potrzebę uniezależnienia się od dostaw surowców z Zachodu. Rozległy program antyimportowy powodował powszechne stosowanie surowców zastępczych, co obniżało jakość wyrobów gotowych i efektywność ekonomiczną produkcji.

Dążąc do zmniejszenia ujemnych konsekwencji embarga ze strony Stanów Zjednoczonych, w polityce wobec państw kapitalistycznych stosowano zasadę pozyskania za polski węgiel wolnych dewiz lub artykułów o charakterze strategicznym³⁷.

Wraz z innymi krajami Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej utworzono komisję dla koordynacji handlu z krajami kapitalistycznymi. Komisja rozpatrywała między innymi zagadnienia sprzedaży zbóż, tarcicy, cukru oraz zakupu metali kolorowych i skór surowych³⁸.

---

³⁵ J. Kobryner, Handel Polski z azjatyckimi krajami demokracji ludowej, *Gospodarka Planowa* 1956, nr 9, s. 2 i następne.

³⁶ Sokołowski, *Obroty...*, s. 11.

³⁷ Protokół z konferencji odbytej w dniu 15 września 1950 r. pod przewodnictwem wicepremiera H. Minca, AAN, PKPG, t. 1454, b.p.

³⁸ Pismo Ministerstwa Handlu Zagranicznego do wicepremiera H. Minca z 19 II 1951 r., AAN, PKPG, t. 482, b.p.

Celem zdobycia dewiz na zakup surowców oraz spłatę kredytów w 1952 r. zdecydowano się na sprzedaż złota wartości 1,1 mln dol.³⁹ Jednocześnie wobec nasilających się trudności zaopatrzeniowych gospodarki przystąpiono do redukcji rozmiarów importu inwestycyjnego. Rezygnowano z zakupu takich maszyn i urządzeń, których zahamowanie przywozu „nie pociągnie za sobą opóźnień w uruchomieniu obiektów inwestycyjnych i zdolności produkcyjnych”⁴⁰.

Ograniczoność zasobów dewizowych sprawiła, że począwszy od 1952 r. wyraźnie zmalał import surowców dla przemysłu lekkiego, a jednocześnie rosły dostawy dla przemysłu ciężkiego. W latach 1948—1956 import rudy żelaza wzrósł czterokrotnie, manganowej blisko sześciokrotnie, chromowej siedemnastokrotnie, tlenku glinu siedemdziesięcioczekrotnie, ropy naftowej trzynastokrotnie, a kauczuku naturalnego trzydziestotrzykrotnie⁴¹.

Ważnym problemem dla handlu zagranicznego była likwidacja deficytu zbożowego wywołanego trudnościami przeżywanymi przez rolnictwo. W 1952 r. import zbóż wyniósł 627 tys. ton (wobec 332,6 tys. ton w 1951 r.), na 1953 r. zaś planowano zakup 300 tys. ton. Dzięki zwiększeniu produkcji rolnej przywieziono tylko 201,6 tys. ton. Jednak w kolejnych latach, do 1956 r., wobec wzrostu popytu import zboża nie spadał poniżej 1 mln ton rocznie⁴².

W 1953 r. w handlu zagranicznym zaznaczyły się efekty uprzedysławiania kraju, wzrósł eksport wyrobów fabrycznych, szczególnie przemysłu metalowego i maszynowego. Na skutek wyraźnego spadku importu po raz pierwszy od 1948 r. powstała nadwyżka wpływów z eksportu nad wydatkami importowymi⁴³. Utrzymanie dodatniego bilansu handlowego planowano na rok 1954. Istniały jednak poważne trudności związane głównie z koniecznością zmniejszenia eksportu węgla oraz masła. W obu wypadkach przyczyną były niedostateczne

³⁹ Pismo Ministerstwa Handlu Zagranicznego do wicepremiera H. Minca z 28 VI 1952 r., AAN, PKPG, t. 482, b.p.

⁴⁰ Protokół z posiedzenia Kolegium PKPG w dniach 12 i 13 maja 1952 r. w sprawie bilansu płatniczego i handlu zagranicznego na rok 1953, AAN, PKPG, t. 2, b.p.

⁴¹ Compendium..., s. 92 i następane.

⁴² Tamże, s. 102.

⁴³ Bilans płatniczy oraz bilanse należności i zobowiązań zagranicznych Polski za rok 1953. Cz. I. Analiza bilansów, AAN, PKPG, t. 5611, k. 9.

możliwości wytwórcze. Nizsze dostawy węgla groziły perturbacjami w handlu z krajami kapitalistycznymi⁴⁴.

Pewne zmiany nastąpiły w stosunkach gospodarczych z krajami demokracji ludowej. Od 1 stycznia 1954 r. Związek Radziecki zaprzestał stosowania specjalnej ceny na węgiel dostarczany z Polski na podstawie umowy z 16 sierpnia 1945 r. Zastosowano normalne warunki handlowe, co znacznie podniosło wpływy z polskiego eksportu do ZSRR. Jednocześnie Polska zrezygnowała z dostaw reparacyjnych z NRD, w ramach których otrzymywała szereg dóbr inwestycyjnych⁴⁵. Ich normalny import wymagał dodatkowych środków dewizowych. Wobec trudności eksportowych i braku możliwości uzyskania kredytów na rynkach zachodnich w 1954 r. wystąpił ujemny bilans handlowy. Sytuacja powtórzyła się, mimo prób przeciwdziałania, w latach 1955—1956. Trudności w eksporcie wynikały z niedostatku wielu artykułów rolno-spożywczych (bekonów, szynek, jaj, cukru), oferowania przestarzałych typów maszyn i urządzeń, nieterminowości dostaw oraz słabego zorientowania w sytuacji na rynkach zagranicznych⁴⁶. Dla ratowania trudnej sytuacji płatniczej w 1955 r. ponownie dokonano sprzedaży złota i dewiz wartości 19,7 mln rubli. Mimo to znów wystąpił deficyt bilansu płatniczego wynoszący 46,8 mln rubli⁴⁷.

Deficyt ten utrzymujący się w całym okresie realizacji programu podstawowego uprzemysłowienia wynikał z rosnących potrzeb importowych. Kosztu ich realizacji nie mogły pokryć wpływy z niedostatecznie rozwijającego się eksportu. Kraj popadał w długi, o czym świadczy fakt, że w samym 1955 r. obsługa kredytów kosztowała Polskę 278,2 mln rubli, co stanowiło 7,7% przychodów z eksportu.⁴⁸ Handel zagraniczny wyraźnie nie nadążał za rozwojem gospodarki narodowej. Stopniowo stawał się czynnikiem hamującym jej dalszy wzrost. W latach 1952—1953 spadek importu spowodował załamanie się ogólnych obrotów. Dopiero od 1954 r., na skutek ożywienia w

⁴⁴ Notatka w sprawie zmiany wytycznych do planu handlu zagranicznego na rok 1954 z 28 VIII 1953 r., AAN, PKPG, t. 483, b.p.

⁴⁵ J. Ptaszek, Polska—ZSRR Gospodarka, współpraca, Warszawa 1972, s. 47.

⁴⁶ Bilans płatniczy i handel zagraniczny. Rozdział XV. Sprawozdanie z wykonania NPG w 1955 r., AAN, PKPG, t. 5593, b.p.

⁴⁷ Tamże. Bilans płatniczy [1955], AAN, PKPG, t. 3538, b.p.

⁴⁸ Bilans płatniczy, AAN, PKPG, t. 606, b.p.

gospodarce zarówno w eksporcie, jak i w imporcie notowano stały wzrost wartości obrotów (por. tabl. 24).

Tablica 24

Handel zagraniczny Polski w latach 1948—1956
(w mln zł dewizowych)

Lata	Obroty	Rok poprzedni = 100	Import	Rok poprzedni = 100	Eksport	Rok poprzedni = 100
1948	4190,7	185,0	2065,6	161,3	2125,1	215,7
1949	5005,1	119,4	2529,8	122,5	2475,3	116,5
1950	5209,6	104,1	2672,6	105,6	2537,0	102,5
1951	6743,2	129,4	3696,6	138,3	3046,5	120,1
1952	6553,6	97,2	3451,8	93,4	3101,8	101,8
1953	6420,8	98,0	3097,0	89,7	3323,8	107,1
1954	7089,0	110,4	3613,8	116,7	3475,2	104,5
1955	7405,8	104,5	3727,1	103,1	3678,7	105,8
1956	8026,4	108,4	4087,4	109,7	3939,0	107,1

Zródło: Compendium statystyczne polskiego handlu zagranicznego w latach 1929—1938, 1945—1960, Warszawa 1961, s. 51 i następne.

Od 1950 r. nastąpiły zasadnicze zmiany strukturalne kierunków wymiany handlowej. Zdecydowanie wzrosło tempo obrotów z krajami demokracji ludowej. Ich udział w polskim handlu zagranicznym zwiększył się z 44,0% w 1949 r. do 62,7% w 1956 r., a w wypadku maszyn, urządzeń i sprzętu transportowego z 39,1% do 85,2%⁴⁹. Jednocześnie na skutek „zimnej wojny” i trudności płatniczych udział krajów kapitalistycznych wysoko rozwiniętych zmniejszył się z 50,6% w 1949 r. do 23,5% w 1954 r.⁵⁰ Spadek obrotów dotyczył głównie objętych embargiem dóbr inwestycyjnych. Polska w znacznym stopniu utraciła kontakt z osiągnięciami technicznymi świata zachodniego, które w wielu dziedzinach mogły ułatwić modernizację naszej gospodarki. W strukturze polskiego importu dominowały paliwa, surowce i materiały do produkcji. Ich udział w latach 1950—1956 zmieniał się w granicach od 48,3% (w 1952 r.) do 53,1% (w 1950 r.). Na drugim miejscu znajdowały się maszyny, urządzenia i sprzęt

⁴⁹ Compendium..., s. 57, 76—78.

⁵⁰ Tamże, s. 68—69.

transportowy. Udział w imporcie tych dóbr oscyływał między 30,9% (w 1955 r.) a 41,5% (w 1953 r.). Od 1954 r. znaczną rolę odgrywał import artykułów rolno-spożywczych (12,1—13,5%) wywołany chęcią poprawy trudnej sytuacji żywnościowej⁵¹. W strukturze eksportu również przeważały paliwa, surowce i materiały, a ich udział wahał się od 56% (w 1950 r.) do 67,8% (w 1951 r.). Następne miejsce zajmowały artykuły rolno-spożywcze, z wyraźną tendencją zniżkową (1950 — 24,1%, 1956 — 11,7%). Rósł natomiast udział dóbr inwestycyjnych, osiągając w 1956 r. 15,6%, gdy w 1950 r. wynosił 7,8%⁵².

Zarówno po stronie importu, jak i eksportu niski był udział artykułów konsumpcyjnych pochodzenia przemysłowego. Jeśli chodzi o import, wynikało to z braku dewiz, o eksport zaś — z ograniczonych możliwości produkcyjnych.

W polityce handlowej w latach 1948—1949 uwzględniono przede wszystkim potrzeby produkcyjne i inwestycyjne gospodarki. Polityka ta charakteryzowała się działaniami zmierzającymi do szerokiej współpracy gospodarczej z krajami o różnych ustrojach politycznych. W następnych latach jednak pod wpływem „zimnej wojny” oraz w konsekwencji realizowanej polityki przemysłowej i rolnej nastąpiły zasadnicze zmiany w handlu zagranicznym. Podstawowym partnerem naszego kraju stał się Związek Radziecki, którego udział w obrotach handlowych Polski wzrósł z 22% w 1948 r. do 37,6% w 1954 r.⁵³ Stworzyło to możliwości zaopatrzenia gospodarki polskiej w dobra produkcyjne i inwestycyjne oraz umożliwiło eksport na wielki rynek radziecki. Na Związek Radziecki w latach 1954—1956 przypadała połowa naszych obrotów handlowych z krajami demokracji ludowej.

W okresie podstawowego uprzemysłowienia Polska zachowała zaocofaną strukturę handlu zagranicznego, charakteryzującą się przewagą w eksporcie paliw, surowców oraz artykułów rolno-spożywczych. W wywozie w niewielkim stopniu zaznaczyły się konsekwencje wzrostu przemysłowego kraju. Jak pisał Józef Krynicki „... w okresie międzywojennym Polska zesła do roli dostawcy surowców i żywności, odbierając w zamian wyroby przemysłowe. Sytuacja taka istnieje właściwie nadal, z tym że tekstylia przestały być kluczową

⁵¹ Tamże, s. 76—77.

⁵² Tamże, s. 108—109.

⁵³ Tamże, s. 64—65.

pozycją polskiego eksportu i zostały zastąpione przez węgiel. W imporcie natomiast zwiększonym dostawom maszyn odpowiada całkowity niemal zanik importu artykułów konsumpcyjnych pochodzenia przemysłowego⁵⁴.

Eksport związany był z koniecznością opłacenia niezbędnego importu, nie wynikał z przemyślanej specjalizacji. Forsowna, a jednocześnie podobna do realizowanej w innych krajach socjalistycznych industrializacja nie sprzyjała międzynarodowemu podziałowi pracy. Utrudniała najlepsze i najbardziej efektywne wykorzystanie zasobów, wywoływała zjawiska autarkiczne.

Uzyskanie odpowiednich korzyści z wymiany międzynarodowej wymagało daleko posuniętej reorientacji produkcji przemysłowej oraz stworzenia warunków do integracji gospodarczej opartej na przesłankach ekonomicznych. W latach planu sześcioletniego w działalności Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej oraz władz Polski dominowały motywy polityczne, związane z zagrożeniem egzystencji państw demokracji ludowej. Sytuacja taka utrudniała wymianę handlową.

Negatywny wpływ na handel zagraniczny Polski wywierał również system kierowania gospodarką. Nastąpiło zerwanie kontaktów pomiędzy producentami a rynkami zagranicznymi. Zrezygnowano z bodźców skłaniających wytwórców do preferowania produkcji eksportowej, jak też oszczędzania materiałów importowanych. Handel zagraniczny nie pełnił aktywnej funkcji w zwiększaniu efektywności gospodarowania opartej na specjalizacji międzynarodowej⁵⁵.

---

⁵⁴ J. Krynicki, *Problemy handlu zagranicznego Polski 1918—1939 i 1945—1955*, Warszawa 1958, s. 315.

⁵⁵ B. Wojciechowski, *Handel zagraniczny Polski*, w: *Gospodarka Polski Ludowej 1944—1955*, pod red. J. Kalińskiego i Z. Landaua, t. 2, Warszawa 1976, s. 316.

Rozdział piąty

POLITYKA FINANSOWA I INWESTYCYJNA

ZMIANY W SYSTEMIE FINANSOWYM

Skokowe przyspieszenie procesów inwestycyjnych w przemyśle oraz realizacja programu uspołecznienia rolnictwa wymagały rosnących nakładów finansowych. Dla pozyskania i selektywnego wykozystania środków płynących z sektorów produkcyjnych i od ludności odpowiednio modyfikowano system budżetowy i bankowy państwa. Nastąpiła centralizacja środków, związana z rozszerzeniem zakresu budżetu państwa. W 1949 r. znalazły się w nim: saldo płatności z zagranicą, Samorządowy Fundusz Wyrównawczy oraz fundusze Pracy i Gospodarki Mieszkaniowej. Wprowadzono finansowanie ze środków budżetowych inwestycji przedsiębiorstw państwowych. Budżet centralny zasilili nadwyżki finansowe ubezpieczeń społecznych i gospodarczych. W rezultacie ogromnie wzrosło jego znaczenie jako czynnika integrującego poszczególne dziedziny działalności gospodarczej i socjalno-kulturalnej państwa. Wydatki z budżetu osiągnęły w końcu planu trzyletniego około $\frac{2}{3}$ ogólnej kwoty wydatkowanych przez państwo środków pieniężnych¹. Dalsze zmiany w systemie budżetowym nastąpiły w latach 1950—1951 pod wpływem reformy terenowych władz administracji oraz władz finansowych. Na podstawie ustawy z 20 marca 1950 r. zlikwidowano samorząd terytorialny i ustanowiono system jednolitej władzy państwowej opartej na radach narodowych². Jednocześnie przekształcono Ministerstwo Skarbu w Ministerstwo Finansów celem „...dokonania zasadniczej zmiany w zakresie finansowania gospodarki narodowej, stworzenia jednolitego budżetu państwowego, opartego na zasadach socjalistycznych, wzmo-

¹ Z. Pirożyński, Budżet państwowy Polski Ludowej w okresie odbudowy, *Zeszyty Naukowe SGPiS* 1961, nr 29, s. 40.

² Ustawa z dnia 20 marca 1950 r. o terenowych organach jednolitej władzy państwowej, *DzURP* 1950, nr 10, poz. 130.

żenia kontroli finansowej oraz ustalenie jej zakresu i form³. Planowanie budżetu oparto na wzorach radzieckich, rezygnując z preliminarzy i wprowadzając normy budżetowe opracowane przez Ministerstwo Finansów⁴. Od 1 stycznia 1951 r. zniesiona została odrębność poszczególnych systemów budżetowych i planów finansowych. Budżet centralny objął dotychczasowe dochody i wydatki budżetu państwowego, a także dochody i wydatki rad narodowych, dochody i wydatki ubezpieczeń społecznych, przychody i rozchody rachunków wyrównawczych środków obrotowych i cen oraz niektóre inne samodzielne instytucje finansowe⁵. W budżecie scentralizowano całość akumulacji przedsiębiorstw uspołecznionych, a także środki wykorzystywane przez organy władzy terenowej, silnie ograniczając samodzielność zarówno jednostek gospodarczych jak i rad narodowych⁶.

Pełną obsługę kasową budżetu przejął Narodowy Bank Polski, co umożliwiło planowanie emisji na szczeblu centralnym. Natomiast powstałe w 1950 r. wydziały finansów przy prezydiach wojewódzkich i powiatowych rad narodowych przejęły funkcje pełnione przez izby i urzędy skarbowe⁷.

Zmiany nastąpiły także w podstawowych jednostkach gospodarki. W 1949 r. ściśle powiązano zadania gospodarcze przedsiębiorstw z zadaniami finansowymi. Powstanie planów przemysłowo-finansowych ułatwiło pełną kontrolę nad przedsiębiorstwami i dysponowanie ich nadwyżkami finansowymi⁸. Związek przedsiębiorstwa z budżetem państwa realizowany był poprzez podatek obrotowy, natomiast podatek dochodowy zastąpiono wpłatą z zysku do budżetu. Nowy system finansowy przedsiębiorstw wyeliminował prawie całkowicie samofinansowanie działalności gospodarczej i uzależnił jednostki wy-

---

³ Ustawa z dnia 7 marca 1950 r. o przekształceniu urzędu Ministra Skarbu w urząd Ministra Finansów, *DzURP* 1950, nr 10, poz. 101.

⁴ *Zarys rozwoju metodologii planowania w Polsce Ludowej 1944—1954*. Warszawa 1956, s. 340 i następne.

⁵ K. Dąbrowski, *Budżet państwowy w 1951 r.*, *Finanse* 1951, nr 2, s. 3.

⁶ Por. Z. Pirożyński, *Założenia i rozwój budżetu państwowego*, w: *Finanse Polski Ludowej w latach 1944—1960*, Warszawa 1964, s. 127.

⁷ K. Stachnik, *Organizacja aparatu finansowego*, w: *Finanse...* s. 442.

⁸ A. Kawczyński, *Z zagadnień metody planowania finansowego*, *Gospodarka Planowa* 1949, nr 8, s. 429.

konawcze od jednostek nadrzędnych. Nastąpił zanik zainteresowania przedsiębiorstw wynikami finansowymi⁹.

Mniejszym zmianom podlegał system bankowy, w którym ograniczono się do korygowania reformy z 1948 r. Znacznie rozszerzono działalność NBP w dziedzinie planowania obiegu pieniężnego i obrotów kasowych, obrotów płatniczych z zagranicą oraz koncentracji wolnych środków pieniężnych gospodarki narodowej. Natomiast w związku ze zniesieniem samorządu terytorialnego i upadkiem własności nie uspołecznionej w miastach, zlikwidowano z dniem 1 stycznia 1951 r. Bank Rzemiosła i Handlu, a z dniem 31 grudnia 1951 r. Bank Komunalny¹⁰. Były również podejmowane próby włączenia Banku Handlowego w Warszawie SA do NBP. Jednak ostatecznie postanowiono przekształcić go w bank zajmujący się operacjami handlu zagranicznego¹¹.

Zmiany w latach 1951—1952 Władysław Jaworski nazwał drugim etapem reformy bankowej. Narodowy Bank Polski stał się głównym bankiem kredytu krótkoterminowego i rozliczeń. W tej roli umocnił się jeszcze bardziej w 1953 r. przez przejęcie z Banku Rolnego kredytowania rolniczych spółdzielni produkcyjnych oraz nadzoru nad gminnymi kasami spółdzielczymi, udzielającymi kredytów chłopom indywidualnym. NBP, skupiając 90% kredytu krótkoterminowego, uzyskał możliwość daleko idącej kontroli gospodarki narodowej¹².

W rezultacie powyższych zmian systemy budżetowy i bankowy oraz finansowy przedsiębiorstw od 1951 r. zostały ściśle podporządkowane układowi centralistycznemu w gospodarce oraz dążności do sprawnego akumulowania środków finansowych i ich rozdziału zgodnego z priorytetami polityki gospodarczej państwa.

⁹ Zob. B. Blass, M. Weralski, Rozwój systemu finansowego przedsiębiorstw państwowych, w: *Finanse...*, s. 266—267.

¹⁰ M. L. Kostowski, J. Szczepaniec, Banki w Polsce Ludowej, Warszawa 1972, s. 202.

¹¹ Zob. AAN, PKPG, t. 5621, b.p.

¹² W. Jaworski, Zarys systemu kredytowego w Polsce Ludowej, Warszawa 1958, s. 154 i następne.

GROMADZENIE ŚRODKÓW FINANSOWYCH

Podstawowym źródłem wpływów budżetowych pozostały świadczenia przedsiębiorstw uspołecznionych. Szczególną rolę odgrywał przy tym zreformowany podatek obrotowy, do którego włączono akcyzy, opłaty monopolowe oraz system cen rozliczeniowych. Różnice między rzeczywistymi cenami sprzedaży a cenami rozliczeniowymi stanowiły ważną część przejmowanej przez państwo akumulacji przedsiębiorstw. Transfer środków z przedsiębiorstw do budżetu następował także za pośrednictwem wpłat z zysku oraz w drodze przekazywania nadwyżek środków obrotowych¹³.

Na wielkość akumulacji kierowanej do budżetu silnie oddziaływały zmiany przepisów finansowych. W 1947 r. 59% akumulacji przedsiębiorstw podległych MPiH odprowadzono do budżetu, reszta pozostawała w dyspozycji przedsiębiorstw. W 1949 r., po zmianach wynikających z tendencji centralistycznych, do budżetu kierowano 71% wypracowanej akumulacji. W powiązaniu ze wzrostem produkcji w latach 1948—1949 dochody z gospodarki uspołecznionej podniosły się z 304,1 mld zł do 453,3 mld zł, czyli o 49%¹⁴.

Dodatkowo, w ramach polityki antyinflacyjnej, wprowadzono system oszczędzania w gospodarce narodowej. Objęto nim działalność przedsiębiorstw uspołecznionych, nakłady inwestycyjne oraz wydatki na administrację i inwestycje społeczne. Tylko w ciągu trzech kwartałów 1949 r. uzyskano z tego tytułu 120,4 mld zł zamiast planowanych na cały 1949 r. 115 mld zł¹⁵.

Od 1951 r. pewnym i stałym źródłem dochodów budżetu państwa stał się uniezależniony od faktycznej rentowności przedsiębiorstw podatek obrotowy. Jego wysokość regulowały ustalenia dotyczące kształtowania i podziału dochodu narodowego oraz polityka cen i płac. W latach 1951—1956 dochody z przedsiębiorstw uspołecznionych

¹³ Blass, Weralski, *Rozwój...*, s. 259—265.

¹⁴ Pirożyński, *Założenia...*, s. 117.

¹⁵ Uchwała Rady Ministrów z dnia 19 lutego 1949 r. o wprowadzeniu planowego systemu oszczędzania w gospodarce narodowej i zadaniach oszczędnościowych na 1949 r., AAN, PRM, t. 23169, k. 519; Uchwała Rady Ministrów z dnia 22 grudnia 1949 r. w sprawie wyników wykonania uchwały Rady Ministrów z dnia 19 lutego 1949 r. o wprowadzeniu planowego systemu oszczędzania w gospodarce narodowej i zadaniach oszczędnościowych na 1949 r., AAN, PRM, t. 23172, k. 2279.

wzrosły z 40,8 mld zł (po reformie walutowej) do 102,0 mld zł, czyli o 150%. Ich udział w budżecie państwa podniósł się z 64,1% do 75,2%. Dochody z przedsiębiorstw i innych uspołecznionych jednostek gospodarczych pochodziły przede wszystkim z podatku obrotowego (łącznie z podatkiem od operacji nietowarowych), wpłat z zysku, różnic budżetowych i nadwyżek środków obrotowych. Były one głównym źródłem pokrywania wydatków państwa. Na drugim miejscu znalazły się dochody z tytułu ubezpieczeń społecznych, których udział w ogólnych dochodach budżetu wyniósł w 1951 r. 9,9%, w 1956 r. zaś — 11,4%¹⁶.

Znaczne wahania, powiązane ze stałym spadkiem roli w dochodach budżetowych, charakterystyczne były dla wpływów z tytułu podatków i opłat od gospodarki nie uspołecznionej. Powodowała je, z jednej strony, eliminacja własności prywatnej w gospodarce, z drugiej — rosnący nacisk fiskalny (por. tabl. 25). Wpływy z gospodarki nie uspołecznionej obejmowały podatek obrotowy i dochodowy, podatek gruntowy, wpłaty na rzecz PFZ oraz opłaty elektryfikacyjne i melioracyjne. Ogólny ich udział w dochodach budżetu spadł z 5,9% w 1951 r. do 3,8% w 1956 r.¹⁷

Tablica 25

Dochody budżetu państwa w latach 1951—1956

Lata	Ogółem	Przedsiębiorstwa uspołecznione	Gospodarka nie uspołeczniona	Podatki i opłaty od ludności	Ubezpieczenia	Inne
1951	63,6	40,8	3,8	3,5	6,3	9,1
1952	77,6	54,6	5,2	4,2	7,9	5,6
1953	126,0	97,4	5,8	5,6	11,2	5,9
1954	116,8	86,3	5,6	6,3	12,6	5,9
1955	124,3	92,7	5,8	7,1	13,5	5,1
1956	135,7	102,0	5,1	8,0	15,5	5,0

Źródło: Rocznik statystyczny finansów 1945—1967, Warszawa 1968, s. 51.

¹⁶ Rocznik statystyczny finansów 1945—1967, Warszawa 1968, s. 51.

¹⁷ Tamże, s. 51.

Znacznie wzrosły w latach 1951—1956 (o 128,6%) opłaty i podatki od ludności. Udział tej pozycji w budżecie podniósł się z 5,5 do 5,9%¹⁸. Głównym składnikiem wpłat był podatek od wynagrodzeń, którego ogólna suma wzrastała wraz z szybkim rozwojem zatrudnienia poza rolnictwem. Budżet zasilaly także podatki od nieruchomości i lokalowy oraz opłaty skarbowe. Przystępując do rozpoczęcia etapu dynamicznego rozwoju gospodarki, władze zdawały sobie sprawę, że zwykle dochody budżetowe nie będą w stanie zapewnić środków na finansowanie rozległego programu inwestycyjnego ani przeciwdziałać inflacji. Stąd pojawiły się projekty uzyskania dochodów nadzwyczajnych. Kontynuowano akcję społecznego oszczędzania, która dotyczyła płatników podatku dochodowego, od wynagrodzeń i gruntowego. Do połowy 1954 r. wpływy na rzecz Społecznego Funduszu Oszczędzania wynosiły 1,5 mld zł. Zwroty wkładów dla uczestników społecznego oszczędzania były niewielkie i w rezultacie państwo przejęło z tego tytułu 1,1 mld zł¹⁹. Jednak w porównaniu z ogólnymi kwotami budżetowymi suma ta była nieduża i nie mogła mieć większego wpływu na sytuację finansową państwa.

Znaczniejsze korzyści przyniosła reforma systemu pieniężnego z 30 października 1950 r. Przeprowadzono ją w wielkiej tajemnicy, zaskakując społeczeństwo. Uzasadniając konieczność reformy, minister finansów Konstanty Dąbrowski podkreślił jej funkcje w zakresie zmniejszenia zasobów gotówkowych elementów kapitalistycznych i przesunięcia środków finansowych do sektora uspołecznionego²⁰. Zdaniem rządu reforma miała wprowadzić mocną, trwałą i wysokowartościową walutę, równą radzieckiemu rublowi i posiadającą odpowiednie relacje wobec walut krajów kapitalistycznych. Z wprowadzeniem nowej waluty wiązano nadzieje na szersze przekonanie społeczeństwa do akcji oszczędzania²¹.

Dzięki reformie został wprowadzony nowy złoty, którego relacja do dotychczasowej waluty w wypadku cen, płac i oszczędności wynosiła 3:100, natomiast posiadaną przez ludność gotówkę wymieniano

¹⁸ Obliczono na podstawie tablicy 25.

¹⁹ I. Bolkowia k, Obowiązek społecznego oszczędzania, *Finanse* 1977, nr 6, s. 42.

²⁰ Sprawozdanie stenograficzne z 85 posiedzenia Sejmu Ustawodawczego w dniu 28 października 1950 r., szp. 78.

²¹ Uchwała Rady Ministrów z dnia 28 października 1950 r. w sprawie zmiany systemu pieniężnego, AAN, PRM, t. 23178, k. 3216.

w stosunku 100:1. W ten sposób państwo przejęło marżę emisyjną sięgającą kwoty 3 mld nowych złotych²².

Porównanie marży emisyjnej z dochodami budżetowymi w 1950 r. wskazuje, że stanowiła ona 9,5% wpływów, a zatem znacznie przekraczała sumy płynące ze społecznego oszczędzania. Wprawdzie kwota ta obciążyć miała jedynie przedstawicieli kapitału i spekulantów, lecz w rzeczywistości dotknęła ludzi pracy. Jednocześnie efekty stabilizacyjne reformy okazały się mało skuteczne, co wyraziło się w szybkim wzroście cen i wzmożonej emisji nowego pieniądza. W stosunku do walut zachodnich w krótkim czasie nastąpiło oderwanie nominalnego kursu złotego od kursu rzeczywistego. Szczególnie duże rozpiętości notowano na czarnym rynku, mimo że wprowadzono surowy zakaz posiadania walut obcych, monet złotych, złota i platyny, a obrót nimi był zagrożony dotkliwymi sankcjami, do kary śmierci włącznie²³.

Równocześnie z opracowaniem planu sześcioletniego rozważano projekty pożyczki wewnętrznej, której wprowadzenie miało zmniejszyć siłę nabywczą ludności, zmobilizować środki na cele inwestycyjne i spożycie społeczne oraz osłabić pozycję elementów kapitalistycznych w gospodarce. Pożyczka miała mieć charakter powszechny z zastosowaniem wyraźnej progresji wobec sektora prywatnego. Spodziewano się uzyskać wpływy w granicach od 41 do 65 mld zł (sprzed reformy walutowej)²⁴.

Wprowadzenie w życie tych projektów zostało odroczone na skutek realizacji reformy walutowej. Dopiero 18 czerwca 1951 r. pojawiły się akty prawne zapowiadające emisję Narodowej Pożyczki Rozwoju Sił Polski²⁵. Kwotę emisji ustalono na 1,2 mld zł (po reformie walutowej, czyli około 120 mld zł w starej walucie), a nabywcy

²² Por. Z. Landau, *Reformy walutowe w latach 1944—1950*, w: *Gospodarka Polski Ludowej 1944—1955*, t. 1, Warszawa 1974, s. 158.

²³ Z. Karpiński, *Ustroje pieniężne w Polsce od 1917 r.*, Warszawa 1968, s. 197; J. Lasocki, *Emisja pieniędzy w latach 1944—1982*, *Bank i Kredyt* 1983, nr 1, s. 4.

²⁴ Tezy w sprawie Daniny Narodowej Planu 6-letniego, AAN, PKPG, t. 779, b.p.; Pożyczka Narodowa Planu Sześcioletniego, tamże.

²⁵ Dekret z dnia 18 czerwca 1951 r. o rozpisanii Narodowej Pożyczki Rozwoju Sił Polski, *DzURP* 1951, nr 33, poz. 257; Uchwała Rady Ministrów nr 430 z dnia 18 czerwca 1951 r. w sprawie warunków rozpisaniania Narodowej Pożyczki Rozwoju Sił Polski, *Monitor Polski* 1951, A—52, poz. 687.

obligacji mieli prawo do losowania premii. Zasady i tryb subskrypcji obligacji oraz agitacja polityczna dowodziły jej przymusowego charakteru.

Przeprowadzona w dniach od 19 czerwca do 7 lipca 1951 r., w warunkach presji ze strony organizacji politycznych i społecznych, subskrypcja objęła 8,4 mln osób, jej suma zaś do 10 marca 1952 r. wyniosła 1,6 mld zł. Pracownicy zakładów uspołecznionych deklarowali wielokrotność dziennych zarobków. Chłopi zobowiązani byli do opodatkowania się w granicach 2,5—3,5% rocznego przychodu, a przedstawiciele gospodarki nie uspołecznionej w miastach deklarowali 15—25% dochodu osiągniętego w I kwartale 1951 r. Z subskrypcji wyłączone przedsiębiorstwa państwowe i spółdzielcze.

Wpływy z NPRSP wyniosły 1,4 mld, obciążając głównie pracowników gospodarki uspołecznionej. Jej efekty drenażowe były mierne, gdyż kwoty uzyskane w 1951 r. z pożyczki wewnętrznej stanowiły zaledwie 1,7% dochodów budżetu państwa. Znaczenie NPRSP sprowadzało się do przejściowego zmniejszenia dochodów ludności, bez większego wpływu na sytuację rynkową, a także możliwość akumulacji. Na tle tych złych doświadczeń nie sięgano już później do podobnych metod²⁶.

Wprowadzenie w 1951 r. nowych zadań do planu sześcioletniego wymagało dalszej mobilizacji środków finansowych. W tym celu decyzją Prezydium Rządu zobowiązano ministra finansów do zwiększenia dochodów budżetu państwa o 560 mln zł w stosunku do ustaleń ustawy. Ponadto 30% dodatkowych sum dostarczyć miała gospodarka nie uspołeczniona. Jednocześnie ograniczono wydatki na cele nieinwestycyjne o 994,1 mln zł, w tym na emerytury, renty i zasiłki — o 207 mln zł, zdrowie — o 173 mln zł, oświatę, naukę i szkolnictwo zawodowe — o 243 mln zł, administrację — o 172 mln zł oraz kulturę i sztukę — o 42 mln zł²⁷.

---

²⁶ I. Bołkowiak, Narodowa Pożyczka Rozwoju Sił Polski, *Studia Finansowe* 1979, nr 28, s. 195; Z. Landau, Pożyczki wewnętrzne w Polsce w świetle sytuacji skarbowej państwa, w: *Gospodarka Polski Ludowej 1944—1955*, t. 2, Warszawa 1976, s. 270—271.

²⁷ Uchwała nr 464 Prezydium Rządu z dnia 6 lipca 1951 r. w sprawie dodatkowej mobilizacji środków finansowych w budżecie państwa na 1951 r., AAN, PRM, t. 28802, k. 184

Dalsze ograniczenia w wydatkach inwestycyjnych wprowadzono na jesieni 1951 r. Objęły one przede wszystkim oświatę, naukę i szkolnictwo (43 mln zł), kulturę fizyczną i turystykę (42 mln zł), gospodarkę komunalną (17 mln zł), administrację państwową (19 mln zł) oraz pomoc społeczną (7 mln zł). Następne 220 mln zł zamierzano uzyskać dzięki ograniczaniu wydatków Prezydium Rady Ministrów i zmniejszeniu planowanych kredytów w IV kwartale 1951 r. Postanowiono także zmniejszyć o 40 mln zł kredyty dla gospodarstw indywidualnych²⁸.

W sektorze uspołecznionym przystąpiono do ograniczenia zatrudnienia w dziedzinach nie posiadających priorytetów. Redukcje przeprowadzono w Polskich Kolejach Państwowych, wśród robotników sezonowych PGR oraz w niektórych przedsiębiorstwach resortu górnictwa, przemysłu ciężkiego, chemicznego, lekkiego, rolnego i spożywczego, transportu drogowego i lotniczego oraz przemysłu drobnego i rzemiosła. Dążono także do ograniczenia kosztów rzeczowych produkcji przez zmniejszenie zawartości w wyrobach niektórych surowców (np. tłuszczów) i stosowanie surogatów²⁹.

Politykę oszczędności w wydatkach nie związanych z podstawowym uprzemysłowieniem kontynuowano w 1952 r. Decyzjami rządu zmniejszono między innymi wydatki na usługi socjalno-bytowe o 275 mln zł i administrację o 24 mln zł³⁰. Szeroko korzystano z możliwości finansowania rozwoju przez zwiększanie emisji pieniądza (por. tabl. 26).

W wyniku rosnących potrzeb finansowych państwa do końca 1952 r. emisja wzrosła w porównaniu z 1950 r. o 33,7%. Nie mogło to pozostać bez wpływu na poziom dochodów nominalnych ludności i wymagało działań zmierzających do zrównoważenia popytu z podażą na rynku artykułów konsumpcyjnych. Stąd jeszcze u progu

²⁸ Uchwała nr 728 z dnia 22 października 1951 r. w sprawie dodatkowej mobilizacji środków finansowych na cele gospodarki narodowej, AAN, PRM, t. 28804, k. 271.

²⁹ Uchwała nr 745 Prezydium Rządu z dnia 30 października 1951 r. w sprawie oszczędności i mobilizacji środków w gospodarce narodowej, AAN, PRM, t. 28804, k. 283.

³⁰ Uchwała nr 557/52 Prezydium Rządu z dnia 9 lipca 1952 r. w sprawie dodatkowej mobilizacji środków finansowych w budżecie państwa na rok 1952, AAN, PRM, t. 28816, k. 80.

Emisja pieniądza w latach 1949—1956

Rok	mln zł	Rok poprzedni = 100	1949 = 100
1949	5157	×	100
1950	4649	90,1	90,1
1951	5595	120,3	108,5
1952	6216	111,1	120,5
1953	8447	135,9	163,8
1954	10094	119,5	195,7
1955	11573	114,6	224,4
1956	17419	150,5	337,8

Zródło: W. Hagemeyer, W. Przelaskowski, *Problemy siły nabywczej pieniądza*, Warszawa 1968, s. 150.

planu sześcioletniego dokonano znacznej podwyżki cen mięsa (o 27%), a także wielu wyrobów przemysłowych, taryf komunikacyjnych i pocztowych oraz biletów do kina, z jednoczesną 5-procentową podwyżką płac³¹. Następnie, wykorzystując akcję wymiany pieniędzy, podniesiono ceny wyrobów alkoholowych o około 40—50%³². Jednak w końcu 1950 r., przeceniając efekt reformy walutowej i opierając się na dobrych wynikach produkcyjnych pierwszego roku planu sześcioletniego, dokonano znacznych obniżek cen artykułów zaopatrzeniowych oraz powszechnego użytku, między innymi o 29% obniżono ceny wyrobów metalowych, o 25% — maszyn i aparatów elektrycznych, o 30% — szkła, o 10% — mięsa wieprzowego, o 20% — zarówek, o 10% — mydła do prania³³. Zgodnie z obietnicami rządu decyzje te miały zapoczątkować politykę obniżek cen, wynikających ze spadku kosztów produkcji. Z niższymi cenami zaopatrzeniowymi wiązano nadzieję na stworzenie lepszych warunków do realizacji za-

³¹ Uchwała Rady Ministrów z dnia 31 grudnia 1949 r. w sprawie zmiany płac oraz niektórych cen i taryf, AAN, PRM, t. 23172, k. 2330.

³² Uchwała Rady Ministrów z dnia 28 października 1950 r. w sprawie cen spirytusu konsumpcyjnego, wódek, likierów i innych wyrobów wódczanych, AAN, PRM, t. 23178, k. 3207.

³³ Uchwała Rady Ministrów z dnia 30 grudnia 1950 r. w sprawie obniżenia cen zaopatrzeniowych i inwestycyjnych, AAN, PRM, t. 23180, k. 3883; Uchwała Rady Ministrów z dnia 30 grudnia 1950 r. w sprawie obniżki cen niektórych artykułów powszechnego użytku, AAN, PRM, t. 23180, k. 3885.

dań uprzemysłowienia kraju. Efekty były jednak całkowicie sprzeczne z zamierzeniami. Obniżka pozbawiła budżet znacznych wpływów, spowodowała rozrzutność w wykorzystaniu czynników produkcji oraz przyczyniła się do pogorszenia sytuacji rynkowej. Świadczy o tym wzrost w latach 1951—1952 o 25,4% cen towarów i usług nabywanych przez ludność, w tym towarów konsumpcyjnych w handlu uspołecznionym — o 22,7%, a żywności sprzedawanej na targowiskach — aż o 98,3%³⁴. Obliczany w stosunku do 1949 r. wskaźnik płac realnych w gospodarce uspołecznionej obniżył się ze 110,9% w 1950 r. do 101,2% w 1952 r.³⁵

Przeciwdziałanie pogłębiającej się nierównowadze rynkowej przybrało postać podwyżki cen artykułów zaopatrzeniowych. Dnia 3 stycznia 1953 r. opublikowano uchwałę rządu o generalnej podwyżce cen detalicznych³⁶. Zdaniem Mieczysława Kucharskiego wzrosły one przeciętnie o 30%³⁷. Jednocześnie zniesiono wprowadzoną na przełomie 1951 r. i 1952 r. reglamentowaną sprzedaż mięsa i jego przetworów, tłuszczów roślinnych i zwierzęcych, cukru i mydła. Wzrosły także taryfy transportowe, pocztowe, opłaty za gaz i energię elektryczną oraz ceny usług rzemieślniczych. W ramach rekompensaty dokonano podwyżek płac oraz zasiłków rodzinnych. Ludność chłopska uzyskiwała prawo swobodnej sprzedaży większości produktów, w tym zboża, po wykonaniu przez powiat 90% planu obowiązkowych dostaw. Według opinii Mieczysława Kucharskiego podwyżka cen i taryf miała cechy nowej reformy walutowej, znacznie zmniejszającej siłę nabywczą ludności. Pracownicy przedsiębiorstw uspołecznionych uzyskali około $\frac{3}{4}$ należnego ekwiwalentu z tytułu wzrostu kosztów utrzymania³⁸.

³⁴ *Rocznik Statystyczny 1956*, s. 244—245.

³⁵ B. Radomski, Problemy udziału rolnictwa w finansowaniu przyśpieszonej industrializacji Polski w latach 1950—1953, *Finanse 1983*, nr 10, s. 44.

³⁶ Uchwała nr 527/52 Prezydium Rządu z dnia 1 lipca 1952 r. w sprawie cen na artykuły zaopatrzeniowe i inwestycyjne, AAN, PRM, t. 28815, k. 406; Uchwała Rady Ministrów z dnia 3 stycznia 1953 r. w sprawie zniesienia bonowego zaopatrzenia, regulacji cen, ogólnej podwyżki płac i zniesienia ograniczeń w handlu nadwyżkami produktów rolnych, *Wiadomości Narodowego Banku Polskiego 1953*, nr 1, s. I—VI.

³⁷ M. Kucharski, Pieniądz, dochód, proporcje wzrostu, Warszawa 1964, s. 279.

³⁸ Tamże.

W wyniku reformy ze stycznia 1953 r. wskaźnik cen towarów i usług nabywanych przez ludność podniósł się o 43,4 punktu, do 178,8% (1949 = 100). Tym razem wyższy wzrost cen odnotowano w handlu uspołecznionym (57,5 punktu), a nie targowiskowym (24,8 punktu)³⁹.

Podwyżka cen, przy dalszym szybkim wroście emisji pieniądza, zwiększyła dochody budżetowe. W 1953 r. przewyższyły one o 62,4% poziom osiągnięty w roku poprzednim, głównie dzięki większym wpływom z przedsiębiorstw uspołecznionych. Wzrost cen zaopatrzeniowych i detalicznych, połączony z wysokim przyrostem produkcji przemysłowej, przyniósł znacznie większy efekt dochodowy niż kosztowne przedsięwzięcia związane z organizowaniem wymiany pieniądza czy też emisją pożyczki wewnętrznej.

Ruch cen wywołał jednak duży spadek płac realnych. W 1953 r. ich wskaźnik obniżył się o 5,2 punktu, do 96% (1949 = 100)⁴⁰. Spadek stopy życiowej ludności zbiegł się ze zmianami w polityce społeczno-gospodarczej, pod której wpływem od końca 1953 r. przystąpić do stopniowej obniżki cen⁴¹. Nastąpiło to w okresie wyraźnego zmniejszenia dynamiki produkcji przemysłowej, stąd w latach 1954—1955 dochody budżetu państwa były niższe od uzyskanych w 1953 r.

Dopiero rok 1956 przyniósł istotne powiększenie wpływów, głównie od podatników uspołecznionych, a także z tytułu podatków od ludności. Natomiast zmiana polityki wobec gospodarki nie uspołecznionej w miastach wpłynęła na spadek dochodów budżetowych z tego sektora (por. tabl. 25).

Jak już to podkreślaliśmy, o dynamice i wielkości bezwzględnej dochodów budżetowych decydowały głównie wpływy z przedsiębiorstw uspołecznionych. One zatem stanowiły podstawowe źródło akumulacji na cele związane z uprzemysłowieniem kraju. Pośrednio wyrażały także rozmiary ponoszonego przez ludność miejską, głównie robotników, kosztu industrializacji. Nie podważa to opinii o wiel-

³⁹ *Rocznik Statystyczny 1956*, s. 244—245.

⁴⁰ R a d o m s k i, *Problemy...*, s. 44

⁴¹ Zarządzenie nr I-1/53 ministra handlu wewnętrznego z dnia 14 listopada 1953 r. wydane w porozumieniu z prezesem Państwowej Komisji Cen w sprawie obniżenia cen detalicznych, AAN, MHW, t. 79, b.p.; Zbiornice zestawienie 3-ej obniżki cen z dnia 24 IV 1955 r., AAN, PKPG, t. 5524, b.p.

kim obciążeniu wsi na rzecz inwestycji pozarolniczych⁴². Jednak koszty ponoszone przez wieś są trudne do wymierzenia, gdyż tylko niewielka ich część, jak podatek gruntowy, należności z tytułu użytkowania gruntów PFZ oraz opłaty elektryfikacyjne i melioracyjne, znajdowała bezpośredni wyraz w dochodach budżetowych. Gospodarstwa indywidualne dodatkowo zasilają fundusz akumulacji, oddając po niskich cenach produkty rolne w ramach dostaw obowiązkowych, czy też kupując artykuły przemysłowe. Równocześnie jednak korzystały ze zwykłego ruchu cen wolnorynkowych. Niezbędna jest więc choć pobieżna ocena ciężaru realnego ich świadczeń.

Regina Winiewska uważała, że w latach 1950—1955, wobec rosnącego średniego obciążenia podatkowego i wysokich obciążeń z tytułu dostaw obowiązkowych chłopie silnie odczuwali ciężar świadczeń na rzecz podstawowej industrializacji⁴³.

Podstawą akumulacji powstającej na wsi były przymusowe dostawy, oparte na zamrożonych cenach produktów rolnych. Na nieekwiwalentność wymiany wskazywał fakt, że ceny zbóż stosowane w skupie przymusowym stanowiły $\frac{1}{3}$ cen otrzymywanych w skupie wolnorynkowym⁴⁴. W ten sposób państwo uzyskiwało znaczne środ-

Tablica 27

Szacunki świadczeń gospodarstw chłopskich z tytułu obowiązkowych dostaw w latach 1952—1955

Autorzy szacunków	1952	1953	1954	1955
	mld zł			
Eugeniusz Gorzelak	6,0	7,8	8,1	8,2
Zbigniew Kozłowski	2,4	6,1	5,4	5,1
Regina Winiewska	4,4	6,0	7,1	7,2

Zródło: Z. Kozłowski, Próba szacunku świadczeń chłopskich w formie obowiązkowych dostaw produktów rolnych, *Ekonomista* 1958, nr 3, s. 620; R. Winiewska, Obciążenia podatkowe gospodarstw chłopskich w Polsce w latach 1944—1955, Warszawa 1961, s. 134.

⁴² Por. J. Szczepański, Społeczne skutki socjalistycznego uprzemysłowienia, w: *Z teorii i praktyki polityki gospodarczej*, Warszawa 1972, s. 84.

⁴³ R. Winiewska, Obciążenia podatkowe gospodarstw chłopskich w Polsce w latach 1944—1955, Warszawa 1961, s. 131 i następne.

⁴⁴ Rolniczy rocznik statystyczny 1945—1965, Warszawa 1966, s. 333 i następne.

ki finansowe. Ich wysokość była przedmiotem sporu ekonomistów, zajmujących się szacunkiem świadczeń chłopstwa (por. tabl. 27).

Zdaniem Anatola Brzozy drenaż wsi realizowany poprzez obowiązkowe dostawy stanowił około 60% ogólnych świadczeń rolnictwa wyrażonych w pieniądzu⁴⁵. Było to zatem główne narzędzie polityki fiskalnej i przepływu ze wsi do miast środków służących uprzemysłowieniu. Według obliczeń Izabeli Bolkowiak w latach 1951—1955 łączne obciążenie gospodarstw indywidualnych wynosiło kolejno: 3,1 mld zł, 9,7 mld zł, 11,5 mld zł, 11,6 mld zł i 11,7 mld zł⁴⁶. Stanowiło to w 1951 r. 7,6% wpływów budżetowych z przedsiębiorstw uspołecznionych, w 1952 r. — 17,8%, w 1953 r. — 11,8%, w 1954 r. — 13,4% i w 1955 r. — 12,6%⁴⁷.

W porównaniu z rozmiarami produkcji udział rolnictwa indywidualnego w akumulacji był bardzo wysoki i świadczył o jego ważnej roli w systemie finansowania procesu przyspieszonego wzrostu. Nie podważa tej opinii uwzględnienie pomocy państwa w postaci kredytów udzielanych ludności wiejskiej, gdyż stanowiły one niewielki odsetek obciążeń wsi (w 1953 r. — 7%)⁴⁸.

Podkreślić zatem należy, że drugim co do wielkości źródłem akumulacji — po przedsiębiorstwach uspołecznionych — było rolnictwo indywidualne. Zawdzięczamy mu znaczną część środków finansowych skierowanych na podstawowe uprzemysłowienie. Wysiłek wsi dokonywał się głównie kosztem zaniedbań inwestycyjnych w gospodarstwach, w mniejszym zaś stopniu kosztem konsumpcji. Zmniejszonym spożyciem płaciła za przyspieszony wzrost cała ludność nierolnicza⁴⁹.

NAKLADY NA GOSPODARKE

Od 1951 r. zasadniczym źródłem zasilania gospodarki w środki finansowe stał się budżet państwa. Jednocześnie nakłady na gospodarkę były główną pozycją w wydatkach budżetowych (por. tabl. 28).

⁴⁵ A. Brzoza, Zagadnienia opłacalności produkcji rolniczej w gospodarce chłopskiej, *Ekonomista* 1957, nr 3, s. 36.

⁴⁶ I. Bolkowiak, Polityka finansowa w stosunku do gospodarki nie uspołecznionej i ludności w okresie wstępnego uprzemysłowienia w Polsce, Warszawa 1978, s. 238.

⁴⁷ Obliczono na podstawie Rocznika statystycznego finansów..., s. 51.

⁴⁸ Bolkowiak, Polityka..., s. 238.

⁴⁹ Por. Radomski, Problemy..., s. 40 i następane.

Wydatki budżetu państwa na gospodarkę w latach 1951—1956

Lata	Wydatki budżetowe ogółem		Wydatki na gospodarkę		Udział w budżecie wydatków na gospodarkę w %
	mld zł	w % 1951=100	mld zł	w % 1951 = 100	
1951	51,6	100,0	22,8	100,0	44,0
1952	68,5	132,7	38,0	167,4	55,5
1953	119,4	231,4	76,0	334,8	63,6
1954	116,5	225,8	68,7	302,6	59,0
1955	123,2	238,7	70,0	308,4	56,8
1956	133,9	259,5	75,6	333,0	56,5

Zródło: Rocznik statystyczny finansów 1945—1967, Warszawa 1968, s. 53.

W latach 1951—1956 najwyższy pułap osiągnęły one w 1953 r., stanowiąc 63,6% ogólnych wydatków budżetu państwa. Po przejściowym zmniejszeniu wydatków w latach 1954—1955, co związane było ze zwolnieniem tempa inwestowania, w 1956 r. ponownie zbliżyły się w sumach bezwzględnych do poziomu z 1953 r., przy znacznie jednak mniejszym udziale w całości wydatków.

W strukturze wydatków na gospodarkę w latach 1951—1952 wyraźnie dominowały nakłady inwestycyjne. Natomiast od 1953 r.

Tablica 29

Struktura wydatków budżetowych na gospodarkę w latach 1951—1956

Lata	Wydatki bieżące		Wydatki inwestycyjne	
	mld zł	udział w całości wydatków w %	mld zł	udział w całości wydatków w %
1951	5,2	23,1	17,5	76,9
1952	18,4	48,2	19,6	51,8
1953	50,9	66,9	25,1	33,1
1954	42,9	62,5	25,8	37,5
1955	42,3	60,4	27,7	39,6
1956	45,0	59,5	30,6	40,5

Zródło: Obliczono na podstawie Rocznika statystycznego finansów 1945—1967, Warszawa 1968, s. 53 i 78.

przewagę uzyskały wydatki na potrzeby bieżące (por. tabl. 29), kierowane na sfinansowanie środków obrotowych, pokrycie strat i dotacje. Wyraźny wzrost wydatków bieżących w 1953 r. oznaczał włączenie do eksploatacji części potencjału wytwórczego tworzonego w planie sześcioletnim.

Z punktu widzenia polityki gospodarczej lat 1948—1956 na głębszą analizę zasługuje omówienie poziomu i struktury nakładów inwestycyjnych. Ich wielkość odbiegała od kwot budżetowych, gdyż obok dotacji z budżetu państwa tworzyły ją odpisy amortyzacyjne, kredyty oraz środki własne⁵⁰.

Podczas przygotowań do opracowania planu inwestycyjnego na 1948 r. wyraźnie akcentowano konieczność przyspieszenia wzrostu gospodarczego oraz przeprowadzenia zmian strukturalnych w gospodarce. Projekt CUP zakładał skokowe zwiększenie poziomu nakładów z wykorzystaniem ich głównie do tworzenia nowych obiektów. Przewidywano realizację 12 nowych przedsięwzięć przemysłowych, między innymi kopalni „Gigant”, „Ziemowit”, „Wesoła”, elektrowni w Jaworznie, Państwowych Zakładów Syntetycznych w Dworach, Zakładów Chemicznych „Rokita” w Brzegu Dolnym, Fabryki Samochodów Ciężarowych w Starachowicach, Fabryki Łożysk Toczących w Kraśniku, rozbudowę warszawskiego węzła kolejowego, podjęcie inwestycji aktywizujących rejon Szczecina i wzmoczenie budownictwa mieszkaniowego⁵¹.

Kierunki inwestowania przyjęte do planu na 1948 r. świadczyły o rezygnacji z priorytetów planu trzyletniego. Wskazywały na przejście od odbudowy do rozbudowy i rekonstrukcji gospodarki, z naciskiem na wzrost roli przemysłu. O różnicach między planami na rok 1947 i 1948 świadczyć może przede wszystkim wzrost ogólnych nakładów inwestycyjnych. W planie na 1948 r. osiągnęły one wartość

---

⁵⁰ Dominowały sumy budżetowe, w planie inwestycyjnym na 1951 r. stanowiły one 85% wartości nakładów. Por. Uchwała nr 3 Rady Ministrów z dnia 3 stycznia 1951 r. o Planie Inwestycyjnym na 1951 r., AAN, PRM, t. 28798, k. 23.

⁵¹ Protokół z wewnętrznego zebrania dyrektorów departamentów w sprawie informacji na temat planu inwestycyjnego na rok 1948 z dnia 29 XI 1947 r., AAN, CUP, t. 2038, k. 36 i następne.

194 mld zł (ceny bieżące), czyli o 75% większą niż w planie na rok poprzedni⁵².

Podobnie wysoki wzrost nakładów przyjęto w planie na 1949 r. Ogólna kwota nowego planu wyniosła 314 mld zł i była o 62% wyższa od PPI na rok 1948⁵³. W obydwu charakteryzowanych planach dominowały wydatki na przemysł, przy czym ich udział wzrósł z 39,5% do 40,3%. Podobne zjawisko wystąpiło w obrocie towarowym. Wyraźnie natomiast zarysowała się tendencja do względnego spadku nakładów na transport i łączność oraz rolnictwo. Wahania występowały także w kształtowaniu planu nakładów na cele socjalne⁵⁴. Dalsze zmiany zachodziły w trakcie realizacji planów.

W 1948 r. u progu realizacji przyspieszonego wzrostu gospodarczego ze środków budżetowych, bankowych i własnych inwestorów na inwestycje przeznaczono 202,5 mld zł (w złotych bieżących). Zasiłki one głównie przemysł (44% ogółu środków), komunikację (22,2%), rolnictwo (11,5%) oraz budownictwo (10,5%). Plan zadań rzeczowych wykonano tylko w 95%, co spowodowane było brakami materiałów oraz niedostatkiem mocy przerobowych budownictwa⁵⁵.

W ostatnim roku planu odbudowy gospodarczej wartość inwestycji wyniosła 356,5 mld zł, przekraczając tym samym poziom z 1948 r. o 76%. W strukturze nakładów dominowały przemysł (42,9%), komunikacja (18,6%), rolnictwo (11,2%) i budownictwo (11,1%)⁵⁶.

Dynamika i struktura nakładów inwestycyjnych wyraźnie świadczyły o zapoczątkowaniu w latach 1948—1949 procesu uprzemysłowienia kraju. Start do podstawowej industrializacji zbiegł się ze względnym zmniejszeniem środków finansowych kierowanych na nieprzemysłowe gałęzie produkcyjne oraz na działy służące zaspokojeniu zbiorowych i indywidualnych potrzeb konsumpcyjnych społeczeństwa. Szczególnie brzemienne w skutki było obniżanie udziału rolnictwa w nakładach inwestycyjnych, w sytuacji gdy przystąpiono do forsownej przebudowy jego struktury własnościowej i rekonstruk-

⁵² Ustawa z dnia 24 lutego 1948 r. o Państwowym Planie Inwestycyjnym na rok 1948, *DzURP 1947*, nr 22, poz. 152; Sprawozdanie stenograficzne z 24 posiedzenia Sejmu Ustawodawczego z dnia 1 lipca 1947 r., szp. 49.

⁵³ Ustawa z dnia 31 marca 1949 r. o narodowym planie gospodarczym na rok 1949 *DzURP 1949*, nr 26, poz. 189.

⁵⁴ K. Secoński, *Planowanie inwestycji*, cz. II, Warszawa 1955, s. 82.

⁵⁵ *Gospodarka narodowa w 1949 r. ...*, k. 53.

⁵⁶ Tamże.

cji techniczno-ekonomicznej. Dominowały działania zmierzające do stworzenia silnej bazy wyjściowej do industrializacji kraju i im podporządkowana została polityka inwestycyjna.

W kolejnych wersjach sześcioletniego planu inwestycyjnego, opracowanych na przełomie 1948 i 1949 r., wielkość nakładów w latach 1950—1955 ustalono w granicach 3793—4307 mld zł⁵⁷. W 1950 r., zgodnie z ogólnym wzrostem zadań planu sześcioletniego, wartość nakładów podniesiono do 5912 mld zł, aby ostatecznie przyjąć sumę 6123 mld zł (sprzed reformy walutowej), po uwzględnieniu zaś oszczędności — 5957,1 mld zł. Rocznie zamierzano inwestować średnio 993 mld zł, gdy w latach 1948—1949 inwestycje pochłaniały przeciętnie 280 mld zł. O przyspieszeniu inwestycyjnym świadczy również to, że nakłady w 1955 r. miały być przeszło piętnastokrotnie wyższe od poniesionych w 1949 r.⁵⁸

W planie sześcioletnim na przemysł, górnictwo i rzemiosło zamierzano wydać 42,9% środków, na komunikację 14,9%, a na rolnictwo 11,3%. Ponad 76% nakładów kierowano do dziedzin produkcyjnych. Tak ważna z punktu widzenia warunków bytowych ludności sfera, jak budownictwo mieszkaniowe, otrzymała 8,3% planowanych nakładów, a gospodarka komunalna 3,2%⁵⁹.

W planie zdecydowanie preferowano przemysł, a w nim wytwórczość środków produkcji, na której rozwój zamierzano wydać 76% nakładów ponoszonych na industrializację. Dzięki szybkiemu rozwojowi przemysłu materiałów budowlanych i budownictwa zamierzano rozpocząć budowę 1425 wielkich obiektów w różnych dziedzinach gospodarki, a do 1955 r. zakończyć realizację 1287 inwestycji⁶⁰.

Analizę faktycznych nakładów na inwestycje utrudnia dokonana w 1950 r. reforma systemu pieniężnego i późniejsze różnokierunkowe zmiany cen. W cenach 1950 r. (po reformie walutowej) inwestycje w 1949 r. osiągnęły kwotę 12 mld zł, w cenach zaś z 1953 r. 16,2 mld

⁵⁷ Obliczenia prowizoryczne do Planu Sześcioletniego, AAN, PKPG, t. 4219, b.p.; Plan inwestycyjny sześciolatki. Podział limitów na części i działy, AAN, PKPG, t. 2669, b.p.

⁵⁸ PKPG. Plan sześcioletni 1950—1955 w dziedzinie budownictwa AAN, PKPG, t. 4812, b.p.

⁵⁹ Inwestycje w planie 6-letnim. Analiza koncentracji nakładów w cenach 1950 r., AAN, PKPG, t. 2297, b.p.

⁶⁰ Referat M. Minca na V Plenum KC 15 VII 1950 r. o projekcie planu 6-letniego, w: *Plan sześcioletni*, Warszawa 1950, s. 51 i następane.

zł. Różnice dotyczyły również struktury nakładów. Na przemysł w cenach z 1950 r. wydano 38,5%, a w cenach z 1953 r. — 37,8% ogółu środków⁶¹. Powyższy przykład dowodzi, jak ostrożnie należy interpretować wskaźniki i jednocześnie narzuca konieczność częstego odwoływania się do opisu. Oddzielną kwestię stanowią częste zasadnicze zmiany wielkości i struktury rocznych planów inwestycyjnych.

W 1950 r., zgodnie z uchwałą rządu, zamierzano wydać na inwestycje 491,2 mld zł (w cenach bieżących). Już w czerwcu sumę tę podwyższono o 64,8 mld zł z przeznaczeniem dodatkowych środków głównie na budownictwo, przemysł ciężki, handel państwowy, komunikację, przemysł lekki i górnictwo. Blisko 42% nakładów powiększających plan skierowano do jego rezerwy, z której najczęściej finansowano działy związane z przemysłem obronnym⁶².

W nowej walucie plan na 1950 r. obejmował kwoty inwestycyjne wartości 17,4 mld zł, w rzeczywistości zaś wydano 17,3 mld zł. Zbliżone do planowanych wydatki finansowe nie pokrywały się z efektami rzeczowymi. Budownictwo przekazało tylko 74% planowanej kubatury hal przemysłowych, 50% budynków przemysłowych i specjalnych, 84% budynków mieszkalnych i 63% komunalnych. Nagminnie przekraczano terminy oddawania obiektów do użytku, notowano opóźnienia w przygotowaniu dokumentacji⁶³. Wysokie nakłady finansowe nie przynosiły spodziewanych rezultatów dla gospodarki narodowej, wady zaś systemu inwestycyjnego powodowały wzrost zamrożonych środków.

Zgodnie z rewizją planu sześcioletniego w projekcie planu inwestycyjnego na 1951 r. postanowiono zdecydowanie zwiększyć nakłady na przemysł i budownictwo kosztem rolnictwa, komunikacji oraz gospodarki komunalnej i mieszkaniowej. Na inwestycje zamierzano

---

⁶¹ Projekt szczegółowy planu gospodarczego na rok 1951. IV. Inwestycje i budownictwo, AAN, PKPG, t. 2202, b.p.; Jednolite liczby inwestycyjne (wrzesień 1954), AAN, PKPG, t. 2217, b.p.

⁶² Uchwała Rady Ministrów z dnia 22 grudnia 1949 r. o Planie Inwestycyjnym na 1950 r., AAN, PRM, t. 23172, k. 2234; Uchwała Rady Ministrów z dnia 24 czerwca 1950 r. w sprawie powiększenia Planu Inwestycyjnego na 1950 r., AAN, PRM, t. 23176, k. 1502; Plan dodatkowych inwestycji na 1950 r., AAN, PKPG, t. 896, b.p.

⁶³ Sprawozdanie z wykonania Planu Inwestycyjnego za rok 1950, AAN, PKPG, t. 2013, b.p.; Ankieta o stanie gospodarki narodowej w roku 1950. Budownictwo, AAN, PKPG, t. 4881, b.p.

przeznaczyć początkowo 23,1 mld zł, a następnie zwiększono preliminowaną sumą do 24,6 mld zł. Jednocześnie dokonano istotnych przemieszczeń środków między gałęziami gospodarki i ich branżami⁶⁴. Następnie kolejnymi uchwałami rządu doprowadzono do dalszej alokacji środków, argumentując to pociągnięcie „...koniecznością koncentracji nakładów inwestycyjnych, niezbędnych dla przyspieszenia realizacji szeregu ważnych inwestycji oraz uwzględnienia potrzeb dodatkowych”⁶⁵. Dokonano wielu skreśleń z planu inwestycyjnego, wysuwając najczęściej argument niedostatecznego przygotowania dokumentacji lub braku możliwości realizacji w 1951 r. Uchwałą rządu z 6 lipca 1951 r. powołano w PKPG komisje dla rewizji inwestycji centralnych oraz komisje wojewódzkie dla weryfikacji inwestycji terenowych⁶⁶. Rezultatem prac komisji centralnych była redukcja inwestycji o łączną kwotę 1,2 mld zł. Dodatkowo, uchwałą rządu z 11 sierpnia 1951 r., skreślono i przeniesiono do rezerwy planu inwestycyjnego nakłady wartości 1,1 mld zł⁶⁷. Redukcje dotyczyły głównie przemysłu drobnego, administracji, a także budownictwa mieszkaniowego, oświatowego i socjalnego. Wycofane środki zasiliły początkowo rezerwę planu, a następnie kierowane były do górnictwa, przemysłu ciężkiego, chemicznego, obronnego, a także lekkiego⁶⁸.

Zrewidowany plan na 1951 r. został wykonany w 90,9%, wartość nakładów wyniosła 22,4 mld zł (po reformie walutowej) przy znacznych zmianach w ich strukturze. W porównaniu z założeniami planu sześcioletniego wzrósł udział przemysłu i budownictwa, a także gospodarki komunalnej i mieszkaniowej. Natomiast niższe były od-

---

⁶⁴ Analiza główna projektu Planu Inwestycyjnego na rok 1951, AAN, PKPG, t. 2020, b.p.: Uchwała nr 3 Rady Ministrów z dnia 3 stycznia 1951 r. o Planie Inwestycyjnym na 1951 r., AAN, PRM, t. 28798, k. 23.

⁶⁵ Uchwała nr 130 Rady Ministrów z dnia 28 lutego 1951 r. w sprawie skreśleń z Planu Inwestycyjnego na rok 1951 niektórych nakładów inwestycyjnych, AAN, PRM, t. 28799, k. 779.

⁶⁶ Uchwała nr 463 Prezydium Rządu z dnia 6 lipca 1951 r. w sprawie skoncentrowania nakładów inwestycyjnych objętych planem inwestycyjnym na rok 1951, AAN, PRM, t. 28802, k. 177.

⁶⁷ Uchwała nr 588 Prezydium Rządu z dnia 11 sierpnia 1951 r. w sprawie skreślenia nakładów inwestycyjnych objętych planem inwestycyjnym na rok 1951, AAN, PRM, t. 28803, k. 154.

⁶⁸ Por. uchwały Prezydium Rządu z dnia 1 sierpnia 1951 r., AAN, PRM, t. 28802, k. 613 i następne.

setki środków skierowanych do rolnictwa i leśnictwa, transportu i łączności oraz obrotu towarowego⁶⁹.

Przygotowania do planu na 1952 r. wskazywały na wolę kontynuowania polityki inwestycyjnej z roku poprzedniego. Władze planistyczne za podstawę przyjęły bardzo wysoki pułap nakładów, sięgający 31 mld zł. Jednak w związku z niewykonaniem zadań w 1951 r. do planu na rok następny przyjęto wartość 29,1 mld zł, w toku zaś jego realizacji zmniejszono nakłady do sumy 25,9 mld zł⁷⁰. Równocześnie dokonano zmian w strukturze rzeczowej inwestycji. Wprowadzono nowe zadania w górnictwie węglowym, przemyśle cementowym i kolejnictwie, kosztem obiektów, które nie były zaliczone do inwestycji kluczowych. Kontynuowały swoją pracę komisje centralne i wojewódzkie, poszukujące oszczędności inwestycyjnych. Wynikiem ich działalności było między innymi wstrzymanie budowy Teatru Narodowego w Łodzi⁷¹. Jak twierdził Eugeniusz Szyr „... w roku 1952 priorytety były niemal wyłącznie przyznawane najważniejszemu obiektom produkcyjnym lub budowom związanym z obronnością kraju”⁷².

Skorygowany plan inwestycyjny na rok 1952 został wykonany zaledwie w 89,4%, co oznaczało wykorzystanie środków wartości 23,5 mld zł⁷³. Nakłady przy poważnych zmianach strukturalnych

⁶⁹ Sprawozdanie z wykonania Planu Inwestycyjnego na rok 1951, AAN, PKPG, t. 2041, b.p.

⁷⁰ Wytoczne dla opracowania Narodowego Planu Gospodarczego na rok 1952, AAN, PKPG, t. 2215, s. 1; Uchwała nr 730 Prezydium Rządu z dnia 22 października 1951 r. w sprawie zmniejszenia i przebudowy limitów inwestycyjnych na rok 1952, AAN, PRM, t. 28804, k. 232; Uchwała nr 40/52 Prezydium Rządu z dnia 9 lutego 1952 r. w sprawie zmniejszenia kwot nakładów inwestycyjnych objętych Planem Inwestycyjnym na rok 1952, AAN, PRM, t. 28810, k. 335.

⁷¹ Por. Uchwała nr 407/52 z dnia 24 maja 1952 r. w sprawie zmian w planie inwestycyjnym na rok 1952, AAN, PRM, t. 28814, k. 537; Uchwała nr 657/52 Prezydium Rządu z dnia 30 lipca 1952 r. w sprawie budowy Teatru Narodowego w Łodzi, AAN, PRM, t. 28817, k. 265.

⁷² Pismo zastępcy przewodniczącego PKPG E. Szyra do ministra zdrowia J. Sztachelskiego z dnia 27 II 1952 r., AAN, PKPG, t. 2077, b.p.

⁷³ Sprawozdanie z wykonania Planu Inwestycyjnego na rok 1952 (stan na 31 XII 1952 r.), AAN, PKPG, t. 2085, s. 2.

nieznacznie przekroczyły poziom z 1951 r. Udział przemysłu wynosił połowę ogólnych nakładów inwestycyjnych (por. tabl. 30). Tak szczególne preferowanie przemysłu musiało odbić się na pozostałych dziedzinach życia gospodarczego.

Nie bacząc na wyjątkową jednokierunkowość inwestowania, w planie na 1953 r. postanowiono znacznie zwiększyć nakłady, w dalszym ciągu faworyzując przemysł. Z ogólnej kwoty 33,1 mld zł na przemysł zamierzano przeznaczyć aż 17 mld zł (51,3%). Natomiast rolnictwo i leśnictwo miały otrzymać 3,1 mld zł, czyli 9,4% limitu inwestycyjnego⁷⁴. W niektórych rozważaniach przewidywano nawet osiągnięcie w 1953 r. wartości inwestycji rzędu 35,7 mld zł. Jednak doceniając trudności materiałowe i niedostatek zdolności wykonawczych budownictwa, postanowiono przyjąć kwoty inwestycyjne w granicach 33,2—33,7 mld zł. Jednocześnie zapowiadano uporządkowanie działalności inwestycyjnej dzięki lepszemu przygotowaniu dokumentacji technicznej wznoszonych obiektów, poprawie organizacji pracy na wielkich budowach i usprawnieniu działalności przedsiębiorstw budowlanych⁷⁵.

Ostatecznie do planu włączono inwestycje wartości 32,8 mld zł, a po zmianie cen z początkiem 1953 r. — 36,4 mld⁷⁶. Wartość zrealizowanych inwestycji wyniosła 32,6 mld zł, co oznaczało wykonanie planu tylko w 89,6%⁷⁷. Podobnie jak w latach poprzednich dominowały nakłady na przemysł, jednak ich udział obniżył się w stosunku do rekordowego 1952 r. i wyniósł 49,4%. Odnotowano pewien wzrost wydatków na działy nieprodukcyjne, a także na budownictwo oraz rolnictwo i leśnictwo (por. tabl. 30).

Rozległemu frontowi inwestycyjnemu towarzyszyły utrzymujące się negatywne zjawiska. Opóźniało się oddawanie do użytku nowych

---

⁷⁴ Postanowienie Kolegium PKPG z dnia 20 maja 1950 r. w sprawie wytycznych na 1953 r. w zakresie inwestycji, AAN, PKPG, t. 2 b.p.

⁷⁵ Protokół posiedzenia Kolegium PKPG w dniach 30 września, 1, 2 i 3 października 1952 r. w sprawie projektu planu inwestycyjnego na 1953 r., AAN, PKPG, t. 2, b.p.

⁷⁶ Szczegółowy Narodowy Plan Gospodarczy na rok 1953. Program inwestycyjny i budownictwa w cenach 1953 r., AAN, PKPG, t. 1085, b.p.

⁷⁷ Analiza ogólna projektu planu inwestycyjnego na 1955 r., AAN, PKPG, t. 2220, k. 2.

Tablica 30

Struktura nakładów inwestycyjnych na gospodarkę narodową
w latach 1948—1953

Wyszczególnienie	1948	1949	1950	1951	1952	1953
	w % (ceny z 1953 r.)					
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Przemysł	36,2	37,8	42,2	41,6	50,9	49,4
w tym: grupy A	—	28,4	31,6	34,3	42,7	42,9
grupy B	—	9,4	10,6	7,3	8,2	6,5
Budownictwo	—	2,9	3,5	3,5	2,9	3,2
Rolnictwo i leśnictwo	12,9	10,3	10,0	8,2	7,8	8,2
Transport i łączność	24,9	17,8	15,6	14,6	12,6	11,7
Obrót towarowy	4,7	5,6	4,5	4,1	3,5	3,6
Urządzenia socjalne i kulturalne	7,7	7,3	7,0	5,6	3,0	4,2
Budownictwo mieszkaniowe	9,2	7,7	7,9	10,2	9,9	10,5
Gospodarka komunalna	1,4	3,0	4,5	2,7	2,3	3,3
Administracja i inne	3,0	7,6	4,8	9,5	7,1	5,9

Z r ó d ł o : Jednolite liczby inwestycyjne (wrzesień 1954 r.), AAN, PKPG, t. 2217, s.p.

obiektów, nie były realizowane plany finansowe, a przede wszystkim rzeczowe. Oddalały się perspektywy uzyskania oczekiwanych efektów forsownego wzrostu, natomiast gwałtownie rosło obciążenie społeczeństwa wydatkami na inwestycje. W cenach z 1953 r. wartość nakładów na gospodarkę narodową w przeliczeniu na mieszkańca wzrosła z 543 zł w 1948 r. do 1000 zł w 1951 r. i 1301 zł w 1953 r. Globalna suma nakładów w 1953 r. przewyższała wartość z 1948 r. o 162%⁷⁸.

W stosunku do 1948 r. zdecydowanie wzrosły wydatki na przemysł, głównie na grupę A kosztem wytwórczości przedmiotów konsumpcji, transportu, rolnictwa i działów nieprodukcyjnych (por. tabl. 30).

⁷⁸ Jednolite liczby inwestycyjne (wrzesień 1954), AAN, PKPG, t. 2217, s.p.

Rok 1953 był okresem najsilniejszego preferowania przemysłu wytwarzającego dobra inwestycyjne, zamykał etap wyraźnie jednostronnego wielkiego wysiłku, związanego z przyspieszonym wzrostem. W wytycznych do planu na 1954 r. wartość inwestycji ustalono w wysokości 33,3 mld zł, a więc poniżej planu na 1953 r. Następnie pod wpływem decyzji IX Plenum KC PZPR, zapowiadającego stabilizację nakładów inwestycyjnych w latach 1954—1955 na poziomie 1953 r., wartość projektowanych nakładów obniżono do 32,3 mld zł⁷⁹. Nie rezygnowano jednak z inwestycji pozwalających na kontynuowanie zadań wynikających z procesu dalszej industrializacji kraju. Planowano natomiast, w związku z dotychczasowymi osiągnięciami, zmniejszenie inwestycji w przemyśle obronnym. Zapowiadano redukcję wydatków na cele o charakterze obronnym w transporcie i łączności. Ponownie podkreślano konieczność koncentracji wysiłków na sprawnej realizacji inwestycji, szczególnie w rolnictwie, komunikacji i gospodarce komunalnej, poprzez zwiększenie potencjału wykonawczego i poprawę organizacji pracy.

Plan na 1954 r. obejmował inwestycje wartości 32,2 mld zł, z tego na przemysł przeznaczono 46% środków, na rolnictwo i leśnictwo 11,2%, komunikację i łączność 10,9%, a na budownictwo mieszkaniowe i gospodarkę komunalną 16,1%⁸⁰. Planowana struktura inwestycji wskazywała na wolę poprawy sytuacji w rolnictwie oraz dziedzinach nieprodukcyjnych, oddziałujących na warunki bytowe ludności. Jednak w okresie realizacji planu sumy na cele inwestycyjne zostały zwiększone o blisko 2 mld zł, głównie z przeznaczeniem na górnictwo, hutnictwo, przemysł chemiczny oraz gospodarkę morską i komunalną. Znaczne sumy pochłonęło przyjęcie przez Polskę tranzytu kolejowego⁸¹. Jednocześnie w maju 1954 r. postanowiono zmniejszyć o około 600 mln zł nakłady, między innymi na budownictwo mieszkaniowe i rolnictwo⁸².

Zadania skorygowanego planu sfinansowania inwestycji zostały

---

⁷⁹ Analiza projektu planu inwestycyjnego na rok 1954. Część ogólna, AAN, PKPG, t. 2149, b.p.

⁸⁰ Nakłady inwestycyjne w gospodarce narodowej w latach 1954—1955, AAN, PKPG, t. 2347, b.p.

⁸¹ Analiza ogólna projektu planu inwestycyjnego na 1955 r. ..., k. 2.

⁸² Protokół nr 2 z posiedzenia Kolegium PKPG w dniu 14 maja 1954 r. w sprawie ogólnych założeń w zakresie inwestycji, AAN, PKPG, t. 5, k. 83—85.

przekroczone o 1,5%, osiągając sumę 34,7 mld zł. W związku z korektami rzeczywista struktura inwestycji limitowych (wartości 32,9 mld zł) poważnie odbiegała od założeń planu. Udział przemysłu był znacznie wyższy, natomiast rolnictwa i leśnictwa kształtował się poniżej założeń planu (zob. tabl. 31). Nie wykonano także zamierzeń dotyczących udziału inwestycji nieprodukcyjnych⁸³.

Odchylenia od planu sprzeczne z decyzjami IX Plenum KC PZPR i II Zjazdu partii, poza trudnościami związanymi ze zmianą programu wzrostu, wyrażały brak konsekwencji w realizacji skorygowanej polityki gospodarczej. Potrzeba istotniejszych przemieszczeń w strukturze nakładów nie znajdowała pełnego zrozumienia w aparacie władzy politycznej i gospodarczej. Istniały wyraźne opory przeciwko pełnej realizacji zapowiedzianego przez partię manewru. W rezultacie utrzymującej się tendencji do forsowania inwestycji przemysłowych, przy dotkliwym braku możliwości wykonawczych, następowały dalsze opóźnienia w oddawaniu do użytku nowych obiektów. Nagromadzono tylko wielką liczbę nie zainstalowanych maszyn i urządzeń, często pochodzących z importu.

W założeniach planu na 1955 r. ponownie przekroczono ustaloną na II Zjeździe wartość inwestycji, jednak po dyskusjach w PKPG przyjęto propozycje zbliżone do ustaleń najwyższego organu partii⁸⁴. Ostatecznie w planie na 1955 r. wartość inwestycji określono na 33,6 mld zł, ale pilne potrzeby gospodarki zmusiły w II połowie 1955 r. do podniesienia kwoty nakładów do 35 mld zł⁸⁵. Dodatkowe nakłady przeznaczono na przemysł hutniczy, górnictwo, przemysł chemiczny, energetykę oraz sektor państwowy w rolnictwie.

W rzeczywistości na inwestycje w gospodarce społecznej wydatkowano 35,4 mld zł⁸⁶. Struktura nakładów w 1955 r. wskazywała na pewną reorientację, zgodną z decyzjami II Zjazdu. Zwiększył się udział nakładów na rolnictwo, budownictwo i działy nieprodukcyjne,

⁸³ Ważniejsze wskaźniki Narodowego Planu Gospodarczego na 1956 r., AAN, PKPG, t. 224, b.p.

⁸⁴ Protokół z posiedzenia Kolegium PKPG w dniu 4 października 1954 r. w sprawie projektu planu inwestycyjnego na 1955 r., AAN, PKPG, t. 4, b.p.

⁸⁵ Narodowy Plan Gospodarczy na 1956 r. Dział Inwestycji i Kapitałnych Remontów, AAN, PKPG, t. 1340, b.p.; Projekt Planu Inwestycyjnego na 1956 r. Cz. I. Analiza ogólna, AAN, PKPG, t. 2263, k. 5.

⁸⁶ Tablice do wytycznych planu 5-letniego 1956—1960, AAN, PKPG, t. 187, b.p.

kosztem przemysłu i transportu (por. tabl. 31). Zatem dopiero w ostatnim roku planu sześcioletniego pojawiły się tendencje zapowiedziane na lata 1954—1955.

Tablica 31

*Struktura limitowych nakładów inwestycyjnych
w latach 1954—1956 a*

Wyszczególnienie	1954	1955	1956
Ogółem	100,0	100,0	100,0
Przemysł	49,4	46,0	46,1
Budownictwo	3,3	4,6	4,9
Rolnictwo i leśnictwo	8,4	11,3	11,0
Transport i łączność	11,2	10,7	10,1
Obrót towarowy	3,2	3,1	2,6
Gospodarka komunalna	3,8	3,3	2,8
Gospodarka mieszkaniowa	11,4	12,1	13,3
Urządzenia socjalne i kulturalne	3,8	5,3	5,7
Administracja i inne	3,9	3,6	3,5

a Dane nie są w pełni porównywalne w związku ze zmianą cen.

Zródło: Ważniejsze wskaźniki NPG na 1956 r., AAN, PKPG, t. 224, b.p.; Tablice dla wytycznych planu 5-letniego 1956—1960, PKPG, t. 187, b.p.; Wyniki wykonania planu inwestycyjnego w 1956 r., AAN, PKPG, t. 2284, b.p.

Plan sześcioletni inwestycji limitowych został zrealizowany w 98,9%. W latach 1950—1955 wydatkowano na inwestycje 172,1 mld zł (w cenach z 1955 r.), z istotnymi odchyleniami od planowanej struktury nakładów. Przemysł otrzymał 46,3% nakładów zamiast 42,1%, również większy był udział budownictwa (3,5% zamiast 2,5%) i gospodarki mieszkaniowej (10,4% zamiast 8,1%). Wyższy udział w nakładach odnotowano także w dziale „administracja i inne” (5,6% zamiast 5,3%), gdzie ukrywano między innymi wydatki obronne. Natomiast niższy udział w inwestycjach od planowanego miały rolnictwo i leśnictwo (10% zamiast 11,6%), transport i łączność (12,2% zamiast 14,6%), obrót towarowy, gospodarka komunalna oraz urządzenia socjalne i kulturalne⁸⁷.

⁸⁷ Wykonanie zadań planu 6-letniego. Ważniejsze wskaźniki, Warszawa 1956, s. 147.

W ogólnych wydatkach zdecydowanie dominowały nakłady na prace budowlano-montażowe (62,1% środków), natomiast na zakup maszyn i urządzeń wyłożono tylko 28,1% środków. Świadczyło to o koncentracji w planie sześcioletnim nakładów na obiekty budowane od podstaw, często na terenach pozbawionych odpowiedniej infrastruktury, co podnosiło koszty inwestycji obniżając jednocześnie ich efektywność.

W przygotowywanym planie na 1956 r. podkreślano konieczność zwiększenia nakładów na rolnictwo i przemysł wytwarzający przedmioty konsumpcji, wskazano także na potrzebę dofinansowania inwestycji w górnictwie węglowym, przemyśle surowcowym (ruda żelaza, ropa naftowa) i obronnym. Zwiększone środki miały zapewnić likwidację tzw. wąskich gardeł w gospodarce, mechanizację procesów produkcyjnych dla podniesienia wydajności pracy oraz przyczynić się do rekonstrukcji zakładów wytwórczych. Zmierzano do szybkiego zakończenia rozpoczętych inwestycji i rozwoju potencjału wykonawczego budownictwa. Plan na 1956 r. przewidywał nakłady wyższe w stosunku do planowanych na 1955 r. aż o 14,1%⁸⁸.

Koncepcja planu inwestycyjnego na 1956 r. pozwala stwierdzić, że realizację uchwał II Zjazdu partii uznano za zamkniętą i przystąpiono do ponownego forsowania tempa inwestycji. W cenach 1956 r. plan ustalono na poziomie 51 mld zł, a następnie zwiększono do 51,2 mld zł. Oznacza to przekroczenie nakładów roku poprzedniego w gospodarce uspołecznionej o 8,9%. Planowano niewielkie zmiany strukturalne w stosunku do 1955 r. Faktycznie wydatkowano 47 mld zł, a nakłady utrzymały się na poziomie 1955 r.⁸⁹ Podstawowym źródłem zahamowania wzrostu nakładów, oprócz złych warunków atmosferycznych, były tradycyjne już opóźnienia w przygotowaniu dokumentacji projektowo-kosztorysowej, braki w zaopatrzeniu materiałowym oraz trudności kadrowe⁹⁰. Stabilizację nakładów wywo-

---

⁸⁸ Analiza założeń projektu planu inwestycyjnego na 1956 r., AAN, PKPG, t. 2262, b.p.; Narodowy Plan Gospodarczy na 1956 r., AAN, PKPG, t. 1340, b.p.; Plan na 1956 r. AAN, PKPG, t. 2271, b.p.

⁸⁹ Wyniki wykonania planu inwestycyjnego w 1956 r., AAN, PKPG, t. 2284, b.p.; Rok 1956 w gospodarce polskiej, *Gospodarka Planowa* 1957, nr 2, s. 1.

⁹⁰ Notatka dla Kolegium PKPG w sprawie sprawozdania z przebiegu wykonania planu inwestycyjnego na 1956 r., AAN, PKPG, t. 52, k. 16.

łały także korekty planu inwestycyjnego podczas jego realizacji. Ograniczono między innymi wydatki na przemysł ciężki zarówno w grupie zakładów cywilnych, jak i obronnych. Jednocześnie, ale w mniejszym stopniu, zwiększono środki dla budownictwa mieszkaniowego oraz producentów artykułów służących zaopatrzeniu ludności⁹¹. W strukturze inwestycji limitowych (wartości 43,8 mld zł) zaszły istotne zmiany w stosunku do założeń planu. Zwiększył się udział przemysłu z 45,2% do 46,1%, budownictwa (4,7% do 4,9%), transportu i łączności (z 9,9% do 10,1%). Natomiast względnie zmniejszyła się wielkość środków kierowanych na rolnictwo i leśnictwo oraz gospodarkę mieszkaniową i komunalną⁹².

Wprawdzie w 1956 r. udział nakładów na cele związane z uprzemysłowieniem był niższy od stanu w 1953 r., jednak struktura inwestycji nie odzwierciedlała takich zmian, które pozwoliłyby wyrazić opinię o zasadniczych korektach polityki inwestycyjnej w latach 1954—1956. Naszym zdaniem nie tylko w latach 1950—1953, ale aż do 1956 r. struktura nakładów inwestycyjnych była podporządkowana celom podstawowej industrializacji kraju.

Lata 1948—1949 stopniowo przybliżały strukturę nakładów do charakterystycznej dla warunków socjalistycznej industrializacji. Silnie ograniczono wówczas udział nakładów na transport i łączność, rolnictwo i budownictwo mieszkaniowe, koncentrując je w przemyśle, handlu państwowym i budownictwie administracyjnym. Od 1950 r. zdecydowaną przewagę uzyskiwały inwestycje przemysłowe. Ich dominację szczególnie podkreśla porównanie z nakładami na rolnictwo. W 1948 r. stosunek środków przeznaczonych na rolnictwo do otrzymywanych przez przemysł wynosił 1:2,8, w 1952 r. zaś 1:6,5, a na budownictwo mieszkaniowe i przemysł 1:3,9 i 1:5,1 (por. tabl. 30).

Podjęte na przełomie 1953 r. i 1954 r. decyzje o zahamowaniu tempa wzrostu inwestycji i zmianie struktury nakładów okazały się mało skuteczne. Przechodząc w 1956 r. do realizacji zadań pierwszego planu pięcioletniego, wyraźnie skłaniano się do priorytetów polityki inwestycyjnej planu sześcioletniego. Działaniom tym sprzyjał

---

⁹¹ Podkomisja inwestycyjna przy KC PZPR, AAN, PKPG, t. 231, k. 89.

⁹² Wyniki wykonania planu inwestycyjnego w 1956 r. ...

brak radykalnych zmian politycznych w kraju, a także nacisk branż gospodarczych dotychczas uprzywilejowanych przy rozdziale nakładów. Nadmierny ciężar oraz jednostronna struktura inwestycji w I połowie lat pięćdziesiątych stanowiły przedmiot krytyki ze strony wielu ekonomistów. Analizując na gorąco wyniki planu sześcioletniego, Stanisław Kuziński podkreślał nadmierne obciążenie inwestycji zadaniami wynikającymi ze wzrostu obronności kraju oraz zbyt duży nacisk na budowę nowych obiektów kosztem rozbudowy, rekonstrukcji i modernizacji⁹³. Kazimierz Secomski zwracał uwagę na zbyt wysokie tempo inwestycji oraz dysproporcje w strukturze nakładów. Wskazywał na niedostatek materiałów budowlanych w stosunku do potrzeb budownictwa uspołecznionego⁹⁴. Mieczysław Rakowski pisał o skokowym wzroście akumulacji i zbyt małych możliwościach realizacji programów inwestycyjnych⁹⁵. Natomiast Stefan Kurowski, analizując strukturę nakładów inwestycyjnych w latach 1950—1954, podkreślał jej podobieństwo do struktury nakładów w innych krajach demokracji ludowej, mimo znacznych różnic w poziomie rozwoju oraz warunkach naturalnych tych państw. Za główny czynnik sprawczy tego stanu uznał wywołaną zmianami ustrojowymi politykę przebudowy struktury gospodarki narodowej. Wskazywał na rolę „industrialnej” struktury nakładów inwestycyjnych w pojawieniu się dysproporcji gospodarczych⁹⁶. W podobnym kierunku zmierzają, odnoszące się do polityki inwestycyjnej lat 1950—1972, rozważania Mieczysława Nasiłowskiego. Podkreślając nadmierną skłonność do inwestowania, autor ten wskazywał, że jej konsekwencją było przesunięcie środków z działów nieprodukcyjnych do produkcyjnych, szczególnie kosztem budownictwa mieszkaniowego. Zdaniem Mieczysława Nasiłowskiego „sprzyjało to utrwaleniu tradycyjnych struktur produkcji, które z jednej strony miały na ogół niewielki wpływ na bezpośredni wzrost konsumpcji społeczeństwa, z drugiej

⁹³ S. Kuziński, Niektóre dysproporcje sześciolatki w naszym przemyśle, *Nowe Drogi* 1956, nr 9, s. 8 i następne.

⁹⁴ K. Secomski, O proporcjach i dysproporcjach w gospodarce polskiej (z problematyki planu pięcioletniego), *Ekonomista* 1956, nr 6, s. 4 i następne.

⁹⁵ M. Rakowski, Jeszcze o akumulacji i spożyciu, *Prace i Materiały Zakładu Badań Ekonomicznych* 1958, nr 10, s. 55.

⁹⁶ S. J. Kurowski, Inwestycje — tak, ale jakie? *Życie Gospodarcze* 1956, nr 19, s. 2.

zaś — wykazywały małą skłonność do innowacji techniczno-organizacyjnych⁹⁷. Słuszne oceny ekonomistów, pozbawione odpowiedniego wsparcia politycznego, pozostały jedynie życzeniami. Błędy polityki inwestycyjnej planu sześcioletniego nie stały się dostatecznym ostrzeżeniem dla kolejnych ekip rządzących, tworząc grunt dla periodycznie pojawiających się załamań gospodarczych i konfliktów politycznych.

---

⁹⁷ M. Nasiłowski, *Analiza czynników rozwoju gospodarczego PRL*, Warszawa 1974, s. 195.

Rozdział szósty

OCENA POLITYKI GOSPODARCZEJ LAT 1948—1956

W polityce gospodarczej lat 1948—1956 określić można trzy różniące się od siebie okresy (1948—1949; 1950—1953; 1954—1956). Pierwszy był etapem przygotowań gospodarki do zdecydowanego rozwoju opierającego się na przemyśle. Od strony politycznej etap ten zapoczątkowały decyzje plenum kwietniowego z 1947 r., nakreślające program PPR po wyborach do Sejmu Ustawodawczego. W programie przewidywano przyspieszenie przemian ustrojowych poprzez wzrost roli państwa w gospodarce, podporządkowanie mu spółdzielczości i wydatne ograniczenie elementów kapitalistycznych w handlu.

Po plenum w kierownictwie partii ożyły różnice poglądów na temat tempa i kierunku przeobrażeń socjalistycznych. Do czasu sprawowania funkcji sekretarza generalnego przez Władysława Gomułkę oraz istnienia współrządzącej PPS przeważały poglądy o potrzebie uwzględniania tak zwanej polskiej drogi do socjalizmu. W praktyce oznaczało to rezygnację z pospiesznych przekształceń ustrojowych na wsi oraz zachowanie własności prywatnej w drobnej wytwórczości, rzemiośle i handlu detalicznym i zmuszało do elastycznego, zróżnicowanego wobec poszczególnych form własnościowych systemu kierowania gospodarką. W płaszczyźnie politycznej program ten tworzył warunki do integracji narodu i pozyskania społeczeństwa dla władzy. Konsekwentnie przy tym, zgodnie z wcześniejszymi ustaleniami, dążono do przyspieszenia momentu przejścia do etapu industrializacji kraju. Dlatego już jesienią 1947 r. zapowiedziano korektę zadań inwestycyjnych planu trzyletniego, co oznaczać miało przejście od odbudowy do rozbudowy potencjału gospodarczego.

W podobnym kierunku szły działania podjęte w trakcie „bitwy o handel”, a następnie „dyskusji cupowskiej”. Jednak zasadniczy zwrot w polityce gospodarczej był rezultatem konfliktu wewnątrz

PPR, którego nasilenie przypadło na II połowę 1948 r. Wysunięte wówczas oskarżenie „o prawicowo-nacjonalistyczne odchylenie” we władzach partii doprowadziło do istotnych zmian politycznych, skutki których społeczeństwo odczuło z pewnym opóźnieniem.

Usunięcie Władysława Gomułki i jego bliskich współpracowników z kierownictwa PPR było przejawem zwycięstwa dogmatyzmu jako sposobu sprawowania władzy, określania celów społeczno-gospodarczych oraz ich realizacji. W partii doszły do głosu siły dogmatyczne i sekciarskie, przeciwne poszukiwaniu narodowej drogi do socjalizmu. Rozpoczęły one walkę z poglądami wyrażającymi twórcze zastosowanie marksizmu do warunków polskich. Pod wpływami dogmatyzmu znalazło się życie społeczno-gospodarcze kraju.

W 1948 r. wpływy te objęły politykę rolną. Zasadę stopniowego włączania gospodarstw indywidualnych w sferę oddziaływania państwa zastąpiono forsowną kolektywizacją. Wbrew zamierzeniom, w wyniku uspołdzielczenia, rozpoczętego bez spełnienia odpowiednich warunków ekonomiczno-technicznych oraz psychologicznych, nie osiągnięto planowanych celów politycznych, a w sensie ekonomicznym proces ten był jednym z powodów wyraźnego spadku produkcji żywności.

Jednocześnie, pod hasłem walki z pozostałościami kapitalizmu, przystąpiono do rozprawy z drobną wytwórczością, rzemiosłem i całym handlem prywatnym. Wkrótce przyniosło to zmniejszenie dopływu artykułów konsumpcyjnych, załamanie systemu usług i egzystencji małych miast.

Zmiany polityczne spowodowały umocnienie sił opowiadających się za forsowaniem wysokiego tempa wzrostu przemysłu służącego potrzebom inwestycyjnym. Nie ukrywano przy tym, że wzory czerpano z doświadczeń radzieckich pięciolatek, realizowanych w warunkach odmiennych od polskich. Czynnikiem wspierającym argumentację na rzecz jednostronnej industrializacji było rosnące napięcie międzynarodowe, sprawiające, że od 1950 r. gospodarka polska weszła w okres bezprecedensowego wzrostu potencjału przemysłowego i obronnego. W 1950 r. zdecydowanie podniesiono wskaźniki, zaś w 1951 r. dokonano zasadniczej rewizji planów inwestycyjnych i produkcyjnych w przemyśle, zmieniając pierwotne założenia planu sześcioletniego. Jednocześnie wzmożono nacisk na wzmocnienie sektora państwowego w gospodarce.

Polityka szczególnych preferencji dla przemysłu ciężkiego ujemnie wpływająca na pozostałe dziedziny gospodarki i położenie materialne ludności, została skorygowana na przełomie 1953 i 1954 r. Do zmian zmuszały narastające trudności gospodarcze i pogarszające się warunki bytowe ludności. Gospodarkę charakteryzowały znaczne dysproporcje i rozregulowanie jej poszczególnych składników. Występowały dokuczliwe deficyty surowców i paliw oraz towarów zaspokajających potrzeby konsumpcyjne. Zbyt dużo rozpoczętych przedsięwzięć inwestycyjnych, powodujących trudności zaopatrzeniowe i wykonawcze, pochłaniało olbrzymie środki finansowe, nie dając odpowiedniego efektu. Utrzymanie zasad polityki gospodarczej, ukształtowanych w latach 1950—1951, prowadziło do załamania ekonomicznego i ujawnienia się niezadowolenia społecznego. Z tych względów usiłowano wprowadzić pewną korektę polityki ekonomicznej. Odbywała się ona jednak w warunkach sprawowania władzy przez dotychczasową ekipę polityczną, nieskorą do gwałtownych zmian. Ograniczony manewr gospodarczy nie przyniósł oczekiwanych efektów. Jego niepowodzenie związane było z brakiem konsekwencji w podejmowaniu reform oraz z niedostatkiem rezerw umożliwiających szybką reorientację produkcji.

Zdecydowane i efektywne działania poprzedzić musiały głębokie zmiany polityczne, podjęte dopiero jesienią 1956 r. W ich wyniku dokonano istotnych zmian w planie pięcioletnim na lata 1956—1960 oraz podjęto decyzje, w których zakładano wzrost stopy życiowej ludności.

W meandrach polityki gospodarczej ujawnił się ścisły związek gospodarki z polityką, w sposób przekorny ukazując pozorne pierwszeństwo polityki. Decydujący wpływ wydarzeń politycznych, wymuszone korekty celów gospodarczych sprawiły, że lata 1948—1956 miały zróżnicowane, ale wspólne oblicze. Dominowały w nich działania zmierzające do przyspieszenia przemian ustrojowych, wyrażające się w forsownej przebudowie rolnictwa, likwidacji własności prywatnej w drobnej wytwórczości, rzemiośle i handlu. Równocześnie podjęto wielki wysiłek na rzecz podstawowego uprzemysłowienia kraju. Industrializacja, realizowana w szczególnie trudnych warunkach politycznych, odznaczała się jednostronnością, z silnymi akcentami autarkicznymi. Koncentracja nakładów inwestycyjnych w wybra-

nych gałęziach przemysłu powodowała głębokie dysproporcje i zahamowania w sferze wytwórczości artykułów konsumpcyjnych oraz budownictwie mieszkaniowym. Trudności pogłębiał nakazowo-rozdzielczy system kierowania gospodarką.

Efektom industrializacji był rozwój tradycyjnych gałęzi wytwórczości umożliwiających następnie przeprowadzenie rewolucji naukowo-technicznej. Tymczasem w większości krajów rozwiniętych rewolucja ta była już realizowana. Z różnych powodów rezultaty podstawowego uprzemysłowienia nie były zadowalające ani z punktu widzenia potrzeb gospodarki narodowej, ani oczekiwanego wzrostu stopy życiowej społeczeństwa, a jego koszt znacznie przekroczył przewidywania. Zostało to spowodowane — zdaniem Andrzeja Karpińskiego — niedostosowaniem programu wzrostu do możliwości gospodarki¹.

Wysiłek na rzecz forsownej industrializacji obciążył prawie całe społeczeństwo, powodując narastające niezadowolenie, którego wybuch doprowadził do protestów robotniczych w Poznaniu w 1956 r.

Syntetycznym wyrazem zmian, które zaszły w okresie realizacji planu sześcioletniego, był awans przemysłu w strukturze ekonomicznej kraju. Udział tego działu gospodarki w tworzeniu dochodu narodowego wzrósł z 35% w 1949 r. do 43% w 1956 r. (ceny z 1961 r.). Liczba zatrudnionych w przemyśle uspołecznionym podniosła się z 1670 tys. w 1949 r. do 2803 tys. w 1956 r., co stanowiło 41%².

Rozwój wybranych gałęzi przemysłu przyczynił się do podniesienia poziomu techniki w całej gospodarce. Coraz szerzej sięgano do bardziej nowoczesnych technologii, wymuszających wzrost poziomu fachowego kadr pracowniczych. Warunki międzynarodowe nie pozwalały jednak na pełny kontakt z krajami przodującymi w osiągnięciach nauki i techniki. Odbijało się to ujemnie na kosztach, jakości i nowoczesności produkcji wielu wyrobów i powodowało, że część nowych inwestycji projektowano i wykonywano opierając się na przestarzałych rozwiązaniach technicznych. Jednocześnie, rozwijając nowe gałęzie przemysłu, zbyt mało uwagi poświęcano ich najnowo-

---

¹ A. Karpiński, Zagadnienia socjalistycznej industrializacji Polski, Warszawa 1958, s. 70 i następne.

² Polska w liczbach 1944—1964, Warszawa 1964, s. 14 i 18.

cześniejszym branżom (np. w przemyśle chemicznym — tworzywom sztucznym).

Tempo przyrostu produkcji szeregu podstawowych artykułów w przeliczeniu na mieszkańca było bardzo wysokie. Osiągnięty w latach 1949—1958, czyli w ciągu 9 lat, przyrost wytwórczości energii elektrycznej w Polsce Francja uzyskała w ciągu 23 lat (1928—1951), stali w ciągu 15 lat (1911—1926), cementu w ciągu 25 lat (1926—1951), kwasu siarkowego w ciągu 13 lat (1900—1913)³. W rezultacie w produkcji wielu wyrobów Polska poprawiła swoją pozycję w świecie (zob. tabl. 32).

Tablica 32

Udział Polski w światowej produkcji wybranych artykułów przemysłowych w latach 1937, 1949, 1956

Wyszczególnienie	1937	1949	1956
	w %		
Surówka żelaza	0,7	1,2	1,8
Stal surowa	1,1	1,4	1,8
Węgiel kamienny	2,9	5,6	5,6
Energia elektryczna	0,8	1,0	1,2
Samochody ciężarowe	—	0,01	0,5
Cement	1,6	2,0	1,8
Papier	0,9	1,0	1,0
Cukier surowy	2,0	2,8	2,8

Z r ó d ł o : *Rocznik Statystyczny 1957*, s. 434 i następne.

Awans przemysłowy Polski zauważony został przez wielu ekonomistów zachodnich. Alfred Zauberman, bardzo krytycznie nastawiony do metod liczenia produkcji stosowanych w krajach socjalistycznych, wskazywał na wyraźny wzrost produkcji przemysłowej osiągnięty do 1956 r. Podkreślał przy tym decydującą rolę okresu podstawowej industrializacji kraju. Podobną opinię można znaleźć w pracy George'a R. Feiwela⁴. Oceny okresu podstawowego uprzemysłowienia ulegały w literaturze polskiej znacznym przemianom. W 1953 r.

³ A. Karpiński, M. Rakowski, *Gospodarka Polski na tle gospodarki świata*, Warszawa 1959, s. 47.

⁴ A. Zauberman, *Industrial Development in Czechoslovakia, East Germany and Poland 1937—1956*. Tłum. R. Płończyński, Warszawa 1960, s. 29; G. R.

Włodzimierz Brus i Maksymilian Pohorille, zauważając „pewne dysproporcje i trudności”, pisali o awansie Polski na piąte miejsce w Europie pod względem globalnej wielkości produkcji przemysłowej⁵. Nie ujawnili przy tym metody porównań międzynarodowych.

Wielkie osiągnięcia przemysłu, z punktu widzenia wzrostu dochodu narodowego, podkreślał w połowie 1956 r. Kazimierz Łaski. Jednocześnie uwypuklał zasadność przewagi wzrostu produkcji środków wytwarzania nad wzrostem produkcji przedmiotów konsumpcji, jako niezbędnego warunku zbudowania bazy materialno-technicznej socjalizmu⁶.

W drugiej połowie 1956 r., po VII Plenum KC PZPR, nastąpiła zmiana ocen. Podkreślano niekorzystny wpływ rewizji planu sześcioletniego, która doprowadziła do odmiennej od przewidywanej struktury produkcji przemysłowej. Wskazywano, jak zaostrenie sytuacji międzynarodowej, a w ślad za tym zwiększenie nacisku na przemysł obronny oddziaływało na ogólny poziom wytwórczości. W publikacjach, które pojawiły się bezpośrednio po 1956 r., dominował pogląd, że wielką zasługą okresu podstawowej industrializacji było stworzenie bazy wytwórczej umożliwiającej w przyszłości bardziej równomierny rozwój całego przemysłu. Jednocześnie wskazywano na niską efektywność programu podstawowej industrializacji⁷.

W późniejszym okresie na plan pierwszy wysuwano głębokość dokonanych do 1956 r. pod wpływem uprzemysłowienia zmian w strukturze gospodarczej kraju. Ukazywano awans poszczególnych gałęzi przemysłu i regionów kraju. Podkreślano, że baza wytwórcza stworzona w latach planu sześcioletniego ułatwiła kontynuowanie procesu industrializacji w następnych latach⁸. Niekiedy podkreślano, że już w końcowym okresie charakteryzowanego etapu pojawiły się wa-

---

Feiwei, *Poland's Industrialization Policy: A Current Analysis*, Nowy Jork 1971, s. 236 i następne.

⁵ W. Brus, M. Pohorille, *Zagadnienia budowy ekonomicznych podstaw socjalizmu*, Warszawa 1953, s. 191.

⁶ K. Łaski, *Akumulacja i spożycie w procesie uprzemysłowienia Polski Ludowej*, Warszawa 1956, s. 273 i następne.

⁷ Karpiński, Rakowski, *Gospodarka...*, s. 41; Karpiński, *Zagadnienia...*, s. 10.

⁸ Por. A. Jezierski, B. Petz, *Historia gospodarcza Polski Ludowej 1944—1975*, Warszawa 1980, s. 195; Z. Kozik, *PZPR w latach 1954—1957. Szkic historyczny*, Warszawa 1982, s. 96 i następne.

runki do szybszego wzrostu konsumpcji opartej na stworzonym przemysle⁹.

Pozytywnej oceny etapu wstępnego uprzemysłowienia nie można przyjmować bez zastrzeżeń. Prawdą jest, że na wiele lat stworzono podstawy do dalszego rozwoju industrializacji kraju, wzmożenia jego siły obronnej, przekształceń strukturalnych i wzrostu stopy życiowej ludności. Dynamiczny rozwój dokonany wielkim kosztem społecznym otworzył możliwości awansu gospodarczego i społecznego Polski. Jednak z całym naciskiem trzeba powiedzieć, że po 1956 r. niezbędna była pospieszna likwidacja narosłych dysproporcji oraz stworzenie systemu ekonomicznego gwarantującego efektywność gospodarowania i wiążącego wzrost ekonomiczny z nieustannym podnoszeniem stopy życiowej ludności. Brak radykalnych rozstrzygnięć w tym zakresie przyniósł negatywne skutki. Dysproporcje ujawniły się przede wszystkim między działami I i II gospodarki. Pod wpływem polityki inwestycyjnej, trudności przeżywanych przez rolnictwo oraz likwidacji drobnego przemysłu i rzemiosła prywatnego rozwój sfery związanej z potrzebami konsumpcyjnymi społeczeństwa był znacznie opóźniony w porównaniu z gałęziami decydującymi o industrializacji kraju. Powodowało to stałe napięcia na rynku, wzrost cen i stagnację płac realnych. Narastały dysproporcje w rozwoju przemysłu i rolnictwa, gdyż w latach 1949—1956 produkcja przemysłowa wzrosła o 195%, rolna zaś o 25%. Tak wielkie zróżnicowanie tempa wytwórczości przemysłowej i rolnej nie mogło pozostać bez wpływu na funkcjonowanie całej gospodarki. Wobec niedostatecznego postępu rolnictwa odczuwano w przemyśle deficyt wielu surowców. Nieustanne problemy stwarzała aprowizacja ludności, zwłaszcza że ujawniły się dysproporcje w rozwoju produkcji roślinnej i zwierzęcej. Niskie — z powodu braku nawozów — plony zbóż i ziemniaków, ograniczały możliwości rozwoju hodowli.

Prowadzona wbrew obiektywnym warunkom polityka przebudowy ustrojowej rolnictwa pogłębiła trudności wywołane jednostronnym uprzemysłowieniem. Chłopstwo gospodarujące indywidualnie nie było zainteresowane ani też nie miało warunków do osiągania wzrostu produkcji. Natomiast w gospodarstwach zespołowych i państwowych istniały znaczne niedomagania w prowadzeniu hodowli oraz praco-

⁹ R. Cheliński, Drogi rozwoju gospodarki Polski Ludowej, Warszawa 1976, s. 94.

chłonnej produkcji roślinnej. Konsekwencją takiego stanu były braki żywności oraz kosztowny import zbóż, co przy bardzo ograniczonych możliwościach dewizowych odbijało się na przywozie innych artykułów i zmuszało do zaciągania kredytów.

Dysproporcje charakteryzowały także rozwój innych dziedzin, produkcyjnych i nieprodukcyjnych. Wyraźne zahamowania wystąpiły w transporcie. W wyniku dyskryminacyjnej polityki inwestycyjnej nie były realizowane plany rozbudowy i elektryfikacji kolei, zastój ogarnął motoryzację indywidualną, żeglugę i lotnictwo cywilne. Niskie nakłady na budownictwo mieszkaniowe nie pozwoliły na dokończenie procesu odbudowy miast oraz stworzenie odpowiednich warunków życia dla pracowników przemysłu, przybywających głównie ze wsi. W nowych osiedlach brak było placówek handlowych, obiektów służby zdrowia, socjalnych i oświatowych.

Jednostronny rozwój przemysłowy prowadził, wbrew pierwotnym planom, do utrzymania i pogłębienia zróżnicowania w przestrzennym zagospodarowaniu kraju. Wzmocniona została w gospodarce kraju rola Zagłębia Dąbrowskiego, Górnego Śląska, Warszawy i Krakowa. Natomiast nie zostały zaktywizowane projektowane ośrodki na wschodzie i w centrum kraju. Zastój notowano na sprawie odbudowywanych w okresie planu trzyletniego Ziemiach Odzyskanych. Dysproporcje, jak już o tym wspominaliśmy, silnie dotknęły sam przemysł. Wystąpił brak synchronizacji w rozwoju przemysłu wydobywczego i przetwórczego, co powodowało trudności zaopatrzeniowe. W szybko rozwijającym się przemyśle maszynowym odczuwano brak stali i metali kolorowych, spowodowany niedostatecznym rozwojem hutnictwa i trudnościami importowymi. Na skutek zapóźnień inwestycyjnych oraz zastoju w górnictwie węglowym nie były zaspokajane potrzeby energetyczne kraju. Silnie zróżnicowane było tempo wzrostu przemysłu wielkiego, średniego oraz drobnego, szczególnie nie uspołecznionego. W przemyśle kluczowym wyraźnie szybciej rozwijały się branże zaliczane do grupy A. W zakładach chemicznych dominowała wytwórczość produktów syntezy, w przemyśle maszynowym i metalowym — ze szkodą dla zaopatrzenia rynku — środków zaspokajających potrzeby inwestycyjne przemysłu. Występujące dysproporcje w przemyśle były przyczyną niedostatecznej podaży artykułów konsumpcyjnych trwałego użytku oraz służących zaspokajaniu potrzeb produkcyjnych rolnictwa.

Likwidacja dysproporcji, które były także powodem niepełnego wykorzystania zdolności produkcyjnych oraz niskiej jakości wyrobów, wymagała radykalnych zmian w procesie uprzemysłowienia. Niezbędne było podniesienie rangi nowoczesnych gałęzi i lepsze dostosowanie struktury przemysłu do warunków naturalnych kraju. Takim kierunkiem mógł być kompleksowy rozwój przemysłu chemicznego, szczególnie powiązanego z wydobyciem węgla i siarki. Zdecydowanych preferencji wymagał rozwój wytwórczości środków do produkcji rolnej oraz przedmiotów spożycia.

Pełne wykorzystanie wysiłku inwestycyjnego lat 1948—1956 związane było z koniecznością zmiany profilu produkcyjnego, usunięciem „wąskich gardeł” i uzupełnieniem brakujących ogniw technologicznych. Wymagało także znacznych nakładów, a przede wszystkim nowej koncepcji uprzemysłowienia kraju, szerzej uwzględniającej warunki naturalne kraju i warunki społeczne. Niezbędne było zerwanie z tendencjami autarkicznymi i pełniejsze wkroczenie w system współpracy międzynarodowej. Zdecydowanie nowego podejścia wymagała polityka rolna.

Ukazując trudności i błędy, nie należy zapominać, że podstawowe uprzemysłowienie dokonywało się w okresie silnego napięcia w kontaktach międzynarodowych. W latach 1948—1956 możliwości korzystania z pomocy zewnętrznej uległy daleko idącym ograniczeniom. Wraz z postępem „zimnej wojny” następowała redukcja kontaktów gospodarczych z Zachodem. Polska coraz ściślej nawiązywała współpracę z ZSRR i krajami demokracji ludowej. Wymiana z zagranicą w niewielkim stopniu łagodziła wysiłek związany z forsownym wzrostem przemysłowym.

Zasadniczym źródłem akumulacji była niższa od możliwej do uzyskania stopa życiowa społeczeństwa. Decydował o niej przede wszystkim poziom i struktura podziału dochodu narodowego. W latach 1949—1956 dochód narodowy podzielony wzrósł ze 156 mld zł do 294 mld zł (ceny z 1961 r.), czyli o 89%. W przeliczeniu na mieszkańca przyrost wyniósł 65%, ale w części przeznaczony na spożycie wzrósł tylko o 58%. Powodem tego był wysoki wzrost udziału akumulacji w dochodzie narodowym z 15,8% w 1949 r. do 28,5% w 1953 r. oraz 20,8% w 1956 r.¹⁰

¹⁰ Zob. Rocznik statystyczny dochodu narodowego 1965—1968, Warszawa 1969, s. 16 i 21. K. Ryć uważa, że lepiej oddaje obciążenie dochodu narodowego

Bardzo wysokie obciążenie dochodu narodowego akumulacją, związane z forsownym programem inwestycyjnym i rosnącym zamrożeniem środków, ograniczało rozmiary funduszu spożycia. Wzrost konsumpcji na mieszkańca w latach planu sześcioletniego Kazimierz Ryć oszacował na około 30%, podkreślając zarazem zróżnicowanie dynamiki w czasie oraz w odniesieniu do poszczególnych grup ludności. Spożycie było wyraźnie niższe na wsi (o 30%) w porównaniu z miastem, ale jednocześnie załamanie ogólnego poziomu spożycia po 1950 r. silniej odbiło się na mieszkańcach miast. Od 1954 r. nastąpił wzrost spożycia zarówno w mieście, jak i na wsi, jednak w całym okresie 1950—1955 przyrost znacznie odbiegał od planowanego (50—60%). Bardzo niski był wzrost płac realnych, zdaniem Kazimierza Rycia w granicach 4%, gdy jednocześnie plan sześcioletni zakładał 40%, wobec czego „przeważająca część pracujących nie osiągnęła poprawy płacy”. Uzyskane przez niektórych zatrudnionych przyrosty związane były ze zmianami w strukturze zatrudnienia wynikającymi z uprzemysłowienia kraju¹¹.

Spożycie i płace realne stanowiły ważne, ale tylko wybrane składniki poziomu życia ludności. Do nie mniej istotnych zaliczyć należy warunki mieszkaniowe. Plan sześcioletni budownictwa mieszkaniowego został zrealizowany z nadwyżką, wybudowano 818 tys. izb zamiast 786 tys. Jednak na skutek znacznych ubytków (76 tys. izb) oraz wielkiej migracji ludności ze wsi do miast pogorszył się wskaźnik zagęszczenia izb mieszkalnych z 1,57 w 1950 r. do 1,72 w 1952 r.¹² Dodatkowym powodem pogorszenia sytuacji mieszkaniowej była polityka utrudniająca rozwój budownictwa indywidualnego.

Także rozbudowa infrastruktury komunalnej, mimo iż szybsza niż przed wojną, nie nadążała za potrzebami społecznymi. Powstawały poważne utrudnienia w komunikacji miejskiej, dojazdach do pracy oraz w zaopatrzeniu w wodę i energię ciepłą. Silnie oddziaływała na warunki bytowe ludności chroniczna nierównowaga rynkowa, połączona ze spadkiem kultury handlu.

---

akumulacją użycie cen z 1950 r. Udział akumulacji netto w dochodzie narodowym wynosił: 1949 r. — 22,7%, w 1953 r. — 38,2%, w 1955 r. — 31,2%. Por. K. Ryć, *Spożycie a wzrost gospodarczy Polski*, Warszawa 1968, s. 67.

¹¹ Ryć, *Spożycie...*, s. 102 i następane.

¹² Wykonanie planu 6-letniego w latach 1950—1955 w zakresie gospodarki komunalnej i mieszkaniowej, AAN, PKPG, t. 5671, b.p.

Stagnację, a niekiedy nawet pogorszenie warunków szeroko rozumianego spożycia indywidualnego rekompensowała w pewnym stopniu poprawa niektórych dziedzin konsumpcji społecznej. Rozwinięto szkolnictwo zawodowe i podstawowe, stworzono warunki do większej aktywizacji zawodowej kobiet, wybudowano bowiem wiele żłobków, przedszkoli i stołówek. Zaniedbano jednak zabezpieczenie społeczne, szczególnie ludzi starych i niezdolnych do pracy¹³. Również i w sferze konsumpcji zbiorowej preferencje stosowano dla dziedzin wspierających podstawową industrializację.

Uprzemysłowienie, powiązane z nieudaną próbą przebudowy stosunków własnościowych na wsi oraz likwidacją sektora prywatnego w miastach, z jednej strony było wielkim obciążeniem dla społeczeństwa, z drugiej zaś powodowało jego istotne przemiany. Zasadniczym rysem zmian był wzrost zatrudnienia w gospodarce uspołecznionej z 4 mln w 1949 r. do 6,8 mln osób w 1956 r. Przyrost zatrudnienia nastąpił nie tylko w przemyśle (o 1,1 mln osób), ale także w innych pozarolniczych działach gospodarki narodowej¹⁴. Podstawowym źródłem dopływu pracowników była wieś. W latach 1951—1955 do miast przybyło 1,9 mln osób, głównie w wyniku akcji werbunkowej do pracy w przemyśle i budownictwie¹⁵. Emigracja następowała przede wszystkim z tradycyjnie przeludnionych terenów południowo-wschodnich, powodując zmniejszenie ukrytego bezrobocia na wsi.

Wzbudzone w toku podstawowej industrializacji potrzeby w zakresie zatrudnienia znacznie przewyższały bieżącą podaż siły roboczej. Przeciętna roczna nadwyżka podaży miejsc pracy nad popytem na nie wynosiła w 1952 r. 184 tys., w 1955 r. zaś 59 tys.¹⁶ Dowodziło to zaniku strukturalnego bezrobocia w miastach, co było zasadniczym efektem społecznym i politycznym uprzemysłowienia. Jednak zbyt duża koncentracja nakładów inwestycyjnych oraz upadek małych miast sprawiły, że istniały ośrodki lokalnego bezrobocia. Ich występowanie nabrało szczególnej ostrości z chwilą zmniejszenia po 1953 r. tempa inwestowania. W 1956 r. ten typ bezrobocia szacowano na

¹³ Por. S. Jankowski, Warunki bytu ludności, w: *Gospodarka Polski Ludowej 1944—1955*, pod red. J. Kalińskiego i Z. Landaua, t. II, Warszawa 1976, s. 39 i następn.

¹⁴ *Rocznik Statystyczny 1957*, s. 268.

¹⁵ L. Sobczak, Rynek pracy w Polsce Ludowej, Warszawa 1971, s. 56.

¹⁶ Tamże, s. 78.

300—500 tys. osób, z czego w województwie warszawskim na 120 tys. Udział kobiet w nadwyżkach siły roboczej sięgał 40—45%¹⁷. Powyższe zjawisko również można zaliczyć do dysproporcji charakteryzujących naszą gospodarkę w momencie ukończenia realizacji planu sześcioletniego. W latach 1948—1956 mieliśmy do czynienia z wybitnie ekstensywnym wzrostem gospodarczym, pochłaniającym olbrzymie zasoby pracy żywej i uprzedmiotowionej. Dominacja kryteriów politycznych i niedoceniające działania praw ekonomicznych dały o sobie znać w postaci malejącej efektywności gospodarowania, narastających barier ekonomiczno-technicznych i niepokoju społecznych.

W okresie tym zebrano bogate doświadczenia dotyczące funkcjonowania gospodarki w warunkach stałych napięć, dysproporcji oraz zbiurokratyzowanego systemu kierowania. Ich pozytywne wykorzystanie w postaci radykalnych reform z pewnością zapobiegłoby lub ograniczyło możliwości powstawania w przyszłości objawów kryzysowych w gospodarce wraz z ich odniesieniami politycznymi. Wycofanie się z popaździernikowych reform oraz powielanie błędów w polityce gospodarczej zaciążyło na dorobku społeczno-gospodarczym Polski Ludowej.

---

¹⁷ Wnioski dotyczące rozładowania nadwyżek siły roboczej AAN, PKPG, t. 2358, s. 1.

BIBLIOGRAFIA

ARCHIWALIA

Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespoły:

Centralny Urząd Planowania

Komitet Ekonomiczny Rady Ministrów

Ministerstwo Handlu Wewnętrznego

Ministerstwo Przemysłu i Handlu

Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego

Prezydium Rady Ministrów

Centralne Archiwum KC PZPR w Warszawie

Zespoły:

CKW Polskiej Partii Socjalistycznej

KC Polskiej Partii Robotniczej

CZASOPISMA

Archiwum Ruchu Robotniczego 1982

Bank i Kredyt 1983

Biuletyn Instytutu Gospodarstwa Narodowego 1947—1948

Dzieje Najnowsze 1973, 1979—1980

Dziennik Urzędowy Ministerstwa Przemysłu i Handlu 1948

Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej 1947—1952

Ekonomista 1950—1958

Finanse 1951, 1977, 1983

Głos Ludu 1947

Gospodarka Planowa 1948—1957

Kwartalnik Historyczny 1979

Materiały i Studia z Najnowszej Historii Polski 1965

Monitor Polski 1949, 1954

Nowe Drogi 1947—1956

Państwo i Prawo 1949

Prace i Materiały Zakładu Badań Ekonomicznych 1958

Przebudowa 1947

Przegląd Historyczny 1968—1969

Przegląd Socjalistyczny 1946—1947

Przegląd Spółdzielczy 1950

Robotnik 1947

Rocznik Muzeum Rolnictwa w Szreniawie 1969
 Rolnik Spółdzielca 1948
 Spółdzielczy Kwartalnik Naukowy 1981
 Spółdzielnia Produkcyjna 1956
 Statystyka Przemysłu 1958
 Studia Ekonomiczne 1968, 1972
 Studia Finansowe 1979
 Studia Socjologiczne 1980
 Trybuna Łudu 1956
 Trybuna Wolności 1946—1947
 Wiadomości Narodowego Banku Polskiego 1948
 Zagadnienia Ekonomiki Rolnej 1959
 Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i Materiały 1976
 Zeszyty Historyczne 1974
 Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie 1981
 Zeszyty Naukowe SGPiS 1961
 Zeszyty Naukowe UMK w Toruniu 1967
 Z pola walki 1983
 Życie Gospodarcze 1946—1957

OPRACOWANIA I MATERIAŁY

- Z. Adamowski, J. Lewandowski, Rolnictwo polskie w dwudziestopięcioleciu, Warszawa 1970
 M. Anusiewicz, I. Ruszkiewicz, Tarcza socjalistycznej ojczyzny, Warszawa 1979
 Cz. Bąbiński, Inwestycje w przemyśle na rok 1949, *Gospodarka Planowa* 1949, nr 5
 B. Bierut, Co nam przyniosło wykonanie Planu Trzyletniego, *Życie Gospodarcze* 1949, nr 23
 B. Bierut, O umocnienie spójni między miastem i wsią w obecnym okresie budownictwa socjalistycznego, Warszawa 1952
 B. Bierut, Walka narodu polskiego o pokój i plan sześcioletni, Warszawa 1951
 B. Bierut, Zadania partii w walce o nowe kadry na tle sytuacji ogólnej. Referat wygłoszony w dniu 8 maja 1950 r. na IV plenarnym posiedzeniu Komitetu Centralnego i Centralnej Komisji Kontroli Partyjnej, *Nowe Drogi* 1950, nr 2
 F. Blinowski, Miejsce i rola spółdzielczości w demokracji ludowej, *Nowe Drogi* 1947, nr 5
 Cz. Bobrowski, Planowanie gospodarcze. Problemy podstawowe, Warszawa 1965
 Cz. Bobrowski, Walka o chleb. PPS wobec bieżących zagadnień gospodarczych, Warszawa 1946
 Cz. Bobrowski, Ze wspomnień 1945—1949, *Kwartalnik Historyczny* 1979, nr 3

- I. Bolkowski, Narodowa Pożyczka Rozwoju Sił Polski, *Studia Finansowe* 1979, nr 28
- I. Bolkowski, Obowiązek społecznego oszczędzania, *Finanse* 1977, nr 6
- I. Bolkowski, Polityka finansowa w stosunku do gospodarki nie uspołecznionej i ludności w okresie wstępnego uprzemysłowienia w Polsce, Warszawa 1978
- M. Borącz, Model ustroju gospodarczego Polski, *Przebudowa* 1947, nr 5—6
- B. Brocka-Palacz, Wykorzystanie zdolności produkcyjnych w przemyśle polskim w latach 1953—1968, *Studia Ekonomiczne* 1972, nr 25
- W. Brus, M. Pohorille, Zagadnienia budowy ekonomicznych podstaw socjalizmu, Warszawa 1953
- A. Brzoza, Statuty spółdzielni produkcyjnych, *Nowe Drogi* 1949, nr 3
- A. Brzoza, Zagadnienia opłacalności produkcji rolniczej w gospodarce chłopskiej, *Ekonomista* 1957, nr 3
- W. Buch, Przemysł w planie 6-letnim, Warszawa 1950
- S. Buczkowski, Założenia naszego programu gospodarczego, *Przebudowa* 1946, nr 1
- R. Cheliński, Drogi rozwoju gospodarki Polski Ludowej, Warszawa 1976
- H. Chołaj, Kontraktacja produktów rolnych. Studium ekonomiczne, Warszawa 1965
- H. Chołaj, Kwestie polityki rolnej i spółdzielczości wiejskiej w Polsce Ludowej, Warszawa 1970
- M. Ciechocińska, A. Preiss, Społeczne aspekty uprzemysłowienia w Polsce Ludowej, Warszawa 1971
- S. Cieślak, Gospodarka planowa w Polsce, Warszawa 1950
- Compendium statystyczne polskiego handlu zagranicznego w latach 1929—1938, 1945—1960, Warszawa 1961
- M. Czerniewska, Dochody gospodarstw chłopskich w latach 1952/1953 — 1957/1958, dodatek do *Zagadnień Ekonomiki Rolnej* 1959, nr 5
- K. Dąbrowski, Budżet państwowy w 1951 r., *Finanse* 1951, nr 2
- Deklaracja Ideowa PZPR, Statut PZPR, Warszawa 1949
- M. Dewar, Soviet Trade with Eastern Europe 1945—1949, Londyn — Nowy Jork 1951
- T. Dietrich, Gospodarka wielosektorowa, *Przegląd Socjalistyczny* 1947, nr 1
- T. Dietrich, Zasady systemu finansowego Polski powojennej, Toruń 1947
- A. Dobieszewski, Społeczno-polityczne problemy wsi wielkopolskiej w latach 1945—1970, Warszawa 1973
- Dokumenty Odrodzonej PPS z lat 1944—1947, *Materiały i Studia z Najnowszej Historii Polski* 1965, t. II
- J. Drewnowski, „Proces Centralnego Urzędu Planowania w 1948 r.” *Zeszyty Historyczne* 1974, nr 28
- J. Drozdowicz, Nowa struktura spółdzielczości w Polsce, Warszawa 1949
- II Główny Zjazd Delegatów „Społem” ZGS RP, 25—26 listopad 1947 r., Warszawa 1948
- II Krajowy Zjazd Spółdzielczości Produkcyjnej, Warszawa 1956

- Drugi rok planu sześcioletniego, *Gospodarka Planowa* 1952, nr 4
- II Zjazd PZPR. Sprawozdanie Komitetu Centralnego PZPR, Warszawa 1954
- IX Plenum Komitetu Centralnego PZPR, Warszawa 1953
- Economic Survey of Europe in 1957, Genewa 1958
- Ekonomika rolnictwa i polityka rolna, Warszawa 1962
- G. R. Feiwel, Poland's Industrialization Policy: A Current Analysis, Nowy Jork 1971
- Z. M. Fiejka, Tempo wzrostu wydajności pracy w przemyśle polskim w latach 1954—1956, *Gospodarka Planowa* 1957, nr 5
- Finanse Polski Ludowej w latach 1944—1960, Warszawa 1964
- J. Gepner, Powstanie i organizacja Centralnego Urzędu Planowania, *Dzieje Najnowsze* 1973, t. 4
- T. Gliwicz, Wymiana towarowa polsko-angielska, *Gospodarka Planowa* 1947, nr 14
- B. Głębowicz, Przemiany stosunków agrarnych w Polsce w latach 1944—1965, *Zeszyty Naukowe UMK w Toruniu* 1967, nr 22
- W. Gomułka, Nasze zadania, *Nowe Drogi* 1947, nr 3
- W. Gomułka — stenogram dyskusji redakcyjnej, *Z pola walki* 1983, nr 2
- A. Gorywoda, Z problematyki rozwoju rzemiosła na Ziemiach Zachodnich i Północnych w latach 1945—1965, Opole 1970
- Gospodarka Polski Ludowej 1944—1955*, pod red. J. Kalińskiego i Z. Landaua, t. 1, 2, Warszawa 1974, 1976
- Gospodarka Polski Ludowej i drogi jej rozwoju*, Łódź 1948
- W. Góra, Wpływ działalności partii robotniczych na społeczno-ekonomiczne przemiany wsi w Polsce Ludowej (1944—1968), *Rocznik Muzeum Rolnictwa w Szreniawie* 1969, t. 1
- W. Hagemeyer, Przegląd ogólny, *Biuletyn Instytutu Gospodarstwa Narodowego* 1947, nr 5
- W. Hagemeyer, W. Przelaskowski, Problemy siły nabywczej pieniądza, Warszawa 1968
- W. Herer, Ekonomiczne stosunki między Państwowymi Ośrodkami Maszynowymi a spółdzielniami produkcyjnymi, *Ekonomista* 1956, nr 1
- J. Hochfeld, Projekt tez do programu Polskiej Partii Socjalistycznej, *Robotnik*, 13 XII 1947 r.
- T. Hunek, Spółdzielczość produkcyjna w rolnictwie polskim, Warszawa 1965
- W. Iwaszkiewicz, Przemiany rzemiosła w Polsce Ludowej, Warszawa 1965
- Izby Przemysłowo-Handlowe R. P. Sprawozdanie z działalności w latach 1944—1950, Warszawa b.d.
- J. Jagiełło, O polską drogę do socjalizmu. Dyskusja w PPR i PPS w latach 1944—1948, Warszawa 1983
- S. Jarecka-Kimłowska, Polityka spółdzielcza na wsi polskiej w latach 1944—1970, Warszawa 1978
- W. Jaworski, Zarys systemu kredytowego w Polsce Ludowej, Warszawa 1958

- S. Jędrychowski, O kilku warunkach wykonania planu szcścieletniego, *Ekonomista* 1950, nr 3
- S. Jędrychowski, O znaczeniu niektórych różnic w ocenie bieżącej polityki gospodarczej, *Nowe Drogi* 1947, nr 4
- S. Jędrychowski, Plan Odbudowy Gospodarczej, *Nowe Drogi* 1947, nr 1
- A. Jezierski, B. Petz, Historia gospodarcza Polski Ludowej 1944—1975, Warszawa 1980
- W. Jurasz, Wpływ zagranicznej polityki ekonomicznej na rozwój polskiego eksportu do Stanów Zjednoczonych, Warszawa 1971
- J. Kaliński, Bitwa o handel 1947—1948, Warszawa 1970
- J. Kaliński, Handel wewnętrzny w Polsce w latach 1944—1946, *Przegląd Historyczny* 1968, nr 1
- J. Kaliński, Plan odbudowy gospodarczej 1947—1949, Warszawa 1977
- Z. Karczewski, Jaka ma być przyszłość Państwowych Gospodarstw Rolnych, *Gospodarka Planowa* 1957, nr 5
- A. Karpiński, Zagadnienia socjalistycznej industrializacji Polski, Warszawa 1958
- A. Karpiński, M. Rakowski, Gospodarka Polski na tle gospodarki świata, Warszawa 1959
- Z. Karpiński, Ustroje pieniężne w Polsce od 1917 r., Warszawa 1968
- A. Kawczyński, Z zagadnień metody planowania finansowego, *Gospodarka Planowa* 1949, nr 8
- M. Kiełczewska-Zaleska, J. Kostrowicki, Problemy aktywizacji małych miast w Polsce, *Nowe Drogi* 1956, nr 7—8
- W. Kijewski, Działalność PZPR w zakresie socjalistycznej przebudowy wsi w latach 1949—1956, Warszawa 1982
- A. Kita, W. Jurek, A. Niedźwiedzki, Spółdzielczość produkcyjna w świetle ustawodawstwa i doświadczeń, Warszawa 1956
- J. Kleer, Wpływ doświadczeń radzieckich na model industrializacji Polski, *Studia Ekonomiczne* 1968, t. 20
- Z. Knyziak, Czynniki wzrostu produkcji przemysłowej w Polsce 1950—1960, Warszawa 1964
- J. Kobryner, Handel Polski z azjatyckimi krajami demokracji ludowej, *Gospodarka Planowa* 1956, nr 9
- J. Kobryner, Handel Polski z europejskimi krajami demokracji ludowej, *Gospodarka Planowa* 1956, nr 6
- Komunikat Głównego Urzędu Statystycznego o wykonaniu Narodowego Planu Gospodarczego na rok 1955, *Życie Gospodarcze* 1956, nr 3
- Komunikat PKPG o wykonaniu Narodowego Planu Gospodarczego na rok 1953, *Gospodarka Planowa* 1954, nr 3
- Komunikat PKPG o wykonaniu Narodowego Planu Gospodarczego w roku 1951, *Gospodarka Planowa* 1952, nr 2
- A. Korboński, Politics of Socialist Agriculture in Poland 1945—1960, Nowy Jork—Londyn 1965
- J. Kornas, Wizja przyszłej Polski w myśli politycznej konspiracyjnego Stron-

- nictwa Narodowego, *Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie* 1981, nr 137
- A. Kostecki, Główne formy pomocy finansowej państwa dla rolniczych spółdzielni produkcyjnych w Polsce Ludowej w latach 1949—1960, Kraków 1964
- M. L. Kostowski, J. Szczepaniec, Banki w Polsce Ludowej, Warszawa 1972
- T. Kowalik, Spór o ustrój społeczno-gospodarczy Polski 1944—1948, Warszawa 1980
- W. Kowalski, Spółdzielczość w programach i polityce PPR i PPS w latach 1944—1948, *Spółdzielczy Kwartalnik Naukowy* 1981, nr 3
- Z. Kozik, PZPR w latach 1954—1957, Szkic historyczny, Warszawa 1982
- Z. Kozłowski, Kredyt rolny w Polsce burżuazyjnej i w Polsce Ludowej, Warszawa 1955
- Z. Kozłowski, Próba szacunku świadczeń chłopskich w formie obowiązkowych dostaw produktów rolnych, *Ekonomista* 1958, nr 3
- Z. Kozłowski, Świadczenia gospodarstw chłopskich na tle ich produkcji i sytuacji ekonomicznej (na podstawie badań przeprowadzonych w pow. puławskim przez Instytut Ekonomiki Rolnej), *Ekonomista* 1955, nr 3
- W. Krasicki, Kierunki rozwoju rolnictwa, *Gospodarka Planowa* 1953, nr 12
- J. Krynicki, Problemy handlu zagranicznego Polski 1918—1939 i 1945—1955, Warszawa 1958
- A. Krzyścian, Obrót ziemią w Polsce w latach 1948—1957, *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej* 1959, nr 3
- Księga rzemiosła polskiego, Łódź 1949
- Kształtowanie się podstaw programowych Polskiej Partii Robotniczej w latach 1942—1945 (Wybór materiałów i dokumentów), Warszawa 1958
- M. Kucharski, Pieniądz, dochód, proporcje wzrostu, Warszawa 1964
- A. Kuligowski, Podstawowe zagadnienia pracy Państwowych Gospodarstw Rolnych, Warszawa 1955
- Z. Kumoś, Związek Patriotów Polskich, Założenia programowo-ideowe, Warszawa 1983
- S. J. Kurowski, Industrializacja bez przyspieszenia, *Życie Gospodarcze* 1956, nr 23
- S. J. Kurowski, Inwestycje — tak, ale jakie? *Życie Gospodarcze* 1956, nr 19
- S. J. Kurowski, Model a cele gospodarki narodowej, *Życie Gospodarcze* 1957, nr 7
- S. Kuziński, Główne proporcje rozwoju gospodarczego Polski Ludowej, Warszawa 1960
- S. Kuziński, Niektóre dysproporcje sześciolatki w naszym przemyśle, *Nowe Drogi* 1956, nr 9
- S. Kuziński, Niektóre zagadnienia gospodarczego umocnienia spółdzielni produkcyjnych, Warszawa 1955
- Z. Landau, Czy w Polsce Ludowej dokonano nacjonalizacji banków, *Przeгляд Historyczny* 1969, nr 4

- O. Lange, *Dzieła*, t. II, Warszawa 1973
- O. Lange, Polskie gospodarstwo narodowe w drugim roku planu 6-letniego, *Ekonomista* 1951, nr 2
- J. Lasocki, Emisja pieniędzy w latach 1944—1982, *Bank i Kredyt* 1983, nr 1
- S. Lato, W. Stankiewicz, Programy stronnictw ludowych. Zbiór dokumentów, Warszawa 1969
- K. Łaski, Akumulacja i spożycie w procesie uprzemysłowienia Polski Ludowej, Warszawa 1956
- I. Ławniczek, Rolnicza spółdzielczość produkcyjna w Wielkopolsce w latach 1949—1974, Warszawa 1977
- W. Maringe, W. Englicht, Państwowe Gospodarstwa Rolne (zarys rozwoju w poszczególnych okresach), *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej* 1959, nr 4
- Materiały do kursów planowania gospodarki narodowej, cz. IV, Warszawa 1950
- M. Mieszczankowski, Koncepcja Kurowskiego a rzeczywistość, *Życie Gospodarcze* 1957, nr 12
- M. Mieszczankowski, Wypaczenia czy błędne teorie, *Życie Gospodarcze* 1957, nr 22
- B. Minc, O koncepcję rozwojową Polski, *Trybuna Wolności* 1947, nr 107
- B. Minc, Perspektywy rozwoju przemysłu polskiego w roku 1948, *Życie Gospodarcze* 1948, nr 4
- B. Minc, Plan inwestycyjny na 1949 r., *Gospodarka Planowa* 1949, nr 1
- B. Minc, Planowanie gospodarki narodowej, cz. II, Warszawa 1950
- H. Minc, Aktualne zagadnienia i perspektywy demokratycznej Polski, Referat na I Zjeździe PPR, Łódź 1945
- H. Minc, Bieżące zadania partii w zakresie polityki gospodarczej i społecznej na wsi. Referat wygłoszony na plenum KC PPR dnia 3 września 1948 r., *Nowe Drogi* 1948, nr 11
- H. Minc, Charakter i tendencje rozwojowe naszego przemysłu, *Nowe Drogi* 1947, nr 3
- H. Minc, Krytyka i samokrytyka w pracy aparatu gospodarczego (z referatu na naradzie aktywu gospodarczego PPR), *Życie Gospodarcze* 1948, nr 18
- H. Minc, O właściwe metody planowania w Polsce, *Nowe Drogi* 1948, nr 8
- H. Minc, Osiągnięcia i plany gospodarcze, Warszawa 1949
- H. Minc, Przyczyny obecnych trudności w zaopatrzeniu i środki walki z tymi trudnościami, *Nowe Drogi* 1951, nr 4
- H. Minc, Sześcioletni Plan Rozwoju Gospodarczego i Budowy Podstaw Socjalizmu w Polsce. Referat wygłoszony na V Plenum Komitetu Centralnego PZPR dnia 15 lipca 1950 r., *Nowe Drogi* 1950, nr 4
- H. Minc, Wytyczne w sprawie naszego ustroju gospodarczego i społecznego. Referat wygłoszony na plenum KC PPR dnia 6 lipca 1948 r., *Nowe Drogi* 1948, nr 10
- H. Minc, Zadania gospodarcze na 1951 r., *Nowe Drogi* 1951, nr 1
- W. Misiuna, Rozwój produkcji rolniczej PGR w planie 5-letnim, *Gospodarka Planowa* 1956, nr 9

- W. Miś, Rodowód planowania ekonomicznego w Polsce Ludowej, Warszawa 1983
- W. Morawski, Strategia narzuconej industrializacji a społeczeństwo, *Studia Socjologiczne* 1980, nr 4
- Najnowsza historia gospodarcza Polski, pod red. J. Kalińskiego i Z. Landaua cz. II, SGPiS, Warszawa 1981
- M. Nasiłowski, Analiza czynników rozwoju gospodarczego PRL, Warszawa 1974
- Cz. Niewadzi, Małe przedsiębiorstwa przemysłowe w gospodarce narodowej. Przemysł drobny i rzemiosło, Warszawa 1958
- Z. Nowak, O zadaniach rozwoju rolnictwa w latach 1954—1955 i o zapewnieniu niezbędnych środków dla wzrostu produkcji rolnej, *Nowe Drogi* 1954, nr 3
- Nożyce cen artykułów nabywanych i zbywanych przez wieś w latach 1950—1955, Warszawa 1958
- O budownictwie partyjnym. Uchwały Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej 1949—1953, Warszawa 1954
- E. Ochab, Wieś polska na nowych drogach. Referat wygłoszony na I Zjeździe PPR, Łódź 1946
- E. Ochab, Zacieśniać więzi z masami, wcielać w życie uchwały VII Plenum KC, *Nowe Drogi* 1956, nr 7—8
- O co walczy naród polski. Deklaracja Rady Jedności Narodowej, Warszawa 1944
- O nowy program rolny. Ekonomiści i publicyści dyskutują, Warszawa 1957
- M. Orzechowski, Spór o marksistowską teorię rewolucji, Warszawa 1984
- O socjalistyczną przebudowę wsi. Uchwały KC PZPR 1949—1952, Warszawa 1953
- O sytuacji i środkach zabezpieczających wykonanie planu w przemyśle górniczym. Uchwała Biura Politycznego KC PZPR, Warszawa 1954
- O trudnej sytuacji w przemyśle węglowym i środkach jej naprawy. E. Ochab na naradzie w Stalinogrodzie, *Trybuna Ludu* 20 III 1956
- Organizacja socjalistycznych przedsiębiorstw rolnych, cz.II, Państwowe gospodarstwa rolne, Warszawa 1953
- 18 punktów programowych RPPS (Warszawa 1943/1944)
- S. Panewicz, Społeczno-polityczne aspekty rozwoju rolniczych spółdzielni produkcyjnych na przykładzie Polski północno-wschodniej, Warszawa 1978
- Państwowy Plan Inwestycyjny na rok 1948. Przedłożenie rządowe, Warszawa 1947
- Pierwszy Krajowy Zjazd Spółdzielczości Produkcyjnej, Warszawa 1953
- Z. Pirożyński, Budżet państwowy Polski Ludowej w okresie odbudowy, *Zeszyty Naukowe SGPiS* 1961, nr 29
- Plan Odbudowy Gospodarczej. Liczby podstawowe, Warszawa 1947
- Plan sześcioletni, Warszawa 1950
- Początki socjalistycznej gospodarki rolnej w Polsce w latach 1946—1948, Warszawa 1972

- Polska Ludowa 1944—1950. Przemiany społeczne, Wrocław 1974
- Polska w liczbach 1944—1964, Warszawa 1964
- J. Popkiewicz, Spółdzielczość produkcyjna na przełomie. Na przykładzie Dolnego Śląska, Wrocław 1959
- S. Potapczuk, Budownictwo w planie inwestycyjnym na rok 1949, *Gospodarka Planowa* 1949, nr 5
- Cz. Prawdzic, Ciężki przemysł podstawą rozwoju naszej gospodarki narodowej, *Nowe Drogi* 1955, nr 4
- Program Polski Ludowej (WRN), Warszawa 1941
- Program Stronnictwa Pracy (z 15 VII 1944), Kraków b.d.
- E. Pszczołkowski, Zagadnienia gospodarczego i organizacyjnego umocnienia spółdzielni produkcyjnych, Warszawa 1950
- J. Ptasiński, Obrachunek własny, Warszawa 1984
- J. Ptasiński, Pierwszy z trzech zwrotów, czyli rzecz o Władysławie Gomułce, Warszawa 1983
- J. Ptaszek, Polska—ZSRR. Gospodarka, współpraca, Warszawa 1972
- Rada Ekonomiczna przy Radzie Ministrów. Przegląd bieżącej sytuacji gospodarczej kraju i zadania stojące przed polityką gospodarczą, Warszawa 1957
- B. Radomski, Problemy udziału rolnictwa w finansowaniu przyspieszonej industrializacji Polski w latach 1950—1953, *Finanse* 1983, nr 10
- M. Rakowski, Jeszcze o akumulacji i spożyciu, *Prace i Materiały Zakładu Badań Ekonomicznych* 1958, nr 10
- A. Rapacki, Odcinek spółdzielczy, *Przegląd Socjalistyczny* 1946, nr 4
- Realizacja planu w trzecim roku 6-latki, *Gospodarka Planowa* 1953, nr 3
- W. Reczek, Pierwsze doświadczenia spółdzielczości produkcyjnej, *Nowe Drogi* 1950, nr 1
- A. Reiss, Myśl polityczna Polskiej Partii Socjalistycznej 1944—1948, Warszawa 1968
- Reorganizacja centralnych władz gospodarczych, *Gospodarka Planowa* 1949, nr 3
- Rezolucja Biura Informacyjnego, *Nowe Drogi* 1948, nr 10
- Rezolucja I Zjazdu PPR, *Trybuna Wolności* 1946, nr 85
- Rocznik statystyczny dochodu narodowego 1965—1968, Warszawa 1969
- Rocznik statystyczny finansów 1945—1967, Warszawa 1968
- Rok 1956 w gospodarce polskiej, *Gospodarka Planowa* 1957, nr 2
- Rolniczy rocznik statystyczny 1945—1965, Warszawa 1966
- S. Rozmaryn, O zmianach w organizacji naczelnych władz gospodarki narodowej, *Państwo i Prawo* 1949, nr 5
- T. Rychlik, Problemy rozwoju PGR, Warszawa 1961
- T. Rychlik, Z problematyki rentowności PGR, *Ekonomista* 1957, nr 3
- K. Ryć, Spożycie a wzrost gospodarczy Polski, Warszawa 1968
- J. Ryn, Wybór pism, Warszawa 1957
- E. Sackiewicz, Rozwój rynku zbożowego w Polsce, Warszawa 1962
- K. Secomski, O proporcjach i dysproporcjach w gospodarce polskiej (z problematyki planu pięcioletniego), *Ekonomista* 1956, nr 6

- K. Secomski, Planowanie inwestycji, cz. II, Warszawa 1955
- K. Secomski, Podstawowe zadania planu sześcioletniego, Warszawa 1950
- J. Skodlarski, Polska w systemie współpracy gospodarczej ONZ (1945—1949), *Dzieje Najnowsze* 1980, nr 4
- H. Słabek, O społeczno-gospodarczych aspektach zjednoczeniowej platformy Polskiej Partii Robotniczej i Polskiej Partii Socjalistycznej (1947—1948), *Dzieje Najnowsze* 1979, nr 1
- H. Słabek, Polityka agrarna PPR (Geneza i realizacja), Warszawa 1967
- H. Słabek, Przebudowa ustroju rolnego w Wielkopolsce i na Pomorzu 1945—1949, Poznań 1968
- L. Sobczak, Rynek pracy w Polsce Ludowej, Warszawa 1971
- M. Sokołowski, Obroty zagraniczne Polski w okresie 1945—1958, Londyn 1960
- Sprawozdanie Komisji Finansowo-Budżetowej ogłoszone przez posła E. Gierka, *Trybuna Ludu* 25 IV 1956 r.
- Sprawozdanie z prac Komisji KC PZPR powołanej dla wyjaśnienia przyczyn i przebiegu konfliktów społecznych w dziejach Polski Ludowej, *Nowe Drogi* 1983, nr specjalny
- Sprawozdanie stenograficzne z 84 posiedzenia Sejmu Ustawodawczego w dniu 20 i 21 lipca 1950 r.
- Sprawozdanie stenograficzne z posiedzeń Krajowej Rady Narodowej w dniach 20, 21, 22 i 23 IX 1946 r.
- Sprawozdanie stenograficzne z 52 posiedzenia Sejmu Ustawodawczego w dniach 10 i 11 stycznia 1949 r.
- Sprawozdanie stenograficzne z 78 posiedzenia Sejmu Ustawodawczego w dniu 4 kwietnia 1950 r.
- Sprawozdanie stenograficzne ze 103 posiedzenia Sejmu Ustawodawczego w dniach 7 i 28 marca 1952 r.
- T. Stankiewicz, Spółdzielnie rolniczo-handlowe w Polsce Ludowej 1944—1947. Problematyka ekonomiczna i organizacyjna, Warszawa 1971
- A. Starewicz, Jak zapewnić przestrzeganie 8-godzinnego dnia pracy? *Trybuna Ludu* 19 maja 1956 r.
- Statystyka rolnictwa 1946—1957, Warszawa 1961
- A. Stelmachowski, Kontraktacja produktów rolnych, Warszawa 1960
- Stronnicwo Demokratyczne w Polsce Ludowej, cz. I. Wybór dokumentów z lat 1944—1949, Warszawa 1968
- B. Strużek, Rozwój socjalistycznych form gospodarki rolnej w Polsce, Warszawa 1982
- H. Sukiennicki, Rzut oka na gospodarke 1956 r., *Życie Gospodarcze* 1957, nr 1
- Sytuacja ekonomiczna Polski w lutym, marcu i kwietniu 1948 r. *Wiadomości Narodowego Banku Polskiego* 1948, nr 4, 5, 7
- B. Syzdek, Polska Partia Socjalistyczna w latach 1944—1948, Warszawa 1974
- S. Szwalbe, PPS wobec zagadnień nowej Polski, Warszawa 1946

- E. Szyr, Inicjatywa prywatna w Planie Trzyletnim. (Uwagi), *Nowe Drogi* 1947, nr 1
- E. Szyr, Na drodze przemian gospodarczych, *Życie Gospodarcze* 1946, nr 14
- E. Szyr, Węzłowe zadania gospodarcze, *Nowe Drogi* 1951, nr 6
- E. Szyr, Węzłowe zagadnienia naszej polityki gospodarczej, *Nowe Drogi* 1948, nr 9
- J. Tepicht, Doświadczenia a perspektywy rolnictwa, Warszawa 1961
- J. Tepicht, Niektóre zagadnienia walki o socjalistyczną przebudowę wsi, *Ekonomista* 1951, nr 1
- J. Tepicht, O statutach spółdzielni produkcyjnych, Warszawa 1950
- J. Tepicht, PPR a indywidualna własność chłopska, *Trybuna Wolności* 1946, nr 94
- J. Tepicht, W sprawie walki klasowej na wsi, *Nowe Drogi* 1948, nr 12
- J. Tepicht, Walka o kierunek rozwoju. (Wież w planie trzyletnim), *Nowe Drogi* 1947, nr 1
- T. P. Tkaczyk, Proces uspołecznienia własności ziemi rolniczej w Polsce Ludowej, Warszawa 1983
- F. Tomczak, Rolnictwo Polski Ludowej. Zarys ekonomiki, Warszawa 1972
- J. Topiński, Dlaczego spółdzielczość, *Przegląd Socjalistyczny* 1947, nr 7—8
- III Plenum Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, 11, 12, 13 listopada 1949 r., Warszawa 1949
- M. Turlejska, Zapis pierwszej dekady 1945—1954, Warszawa 1972
- Uchwała Prezydium CKW PPS z dnia 14 maja 1947 r., *Robotnik*, 17 V 1947 r.
- Uchwały II Krajowego Zjazdu Spółdzielczości Produkcyjnej, *Spółdzielnia Produkcyjna* 1956, nr 22
- Uchwały Komitetu Centralnego PZPR 1951, Warszawa 1952
- Uchwały Komitetu Centralnego PZPR od II do III Zjazdu, Warszawa 1959
- Uchwały plenum Zarządu Głównego ZSCH, *Rolnik Spółdzielca* 1948, nr. 4
- A. Wang, Niektóre zagadnienia opracowania Narodowego Planu Gospodarczego na rok 1956, *Gospodarka Planowa* 1955, nr 10
- A. Wang, Założenia wstępne rozwoju przemysłu w planie sześcioletnim, *Gospodarka Planowa* 1949, nr 1
- Wielki program walki z drożyzną, *Głos Ludu* 18 V 1947 r.
- F. Widz—Wirski, Polska i rewolucja, Poznań 1945
- R. Wilczewski, Dynamika produkcji i przesunięcia przestrzenne przemysłu w Polsce w latach 1946—1965, Warszawa 1968
- R. Winiewska, Obciążenia podatkowe gospodarstw chłopskich w Polsce w latach 1944—1955, Warszawa 1961
- E. Wiśniewski, Finansowanie i zaopatrzenie spółdzielni produkcyjnych, *Przegląd Spółdzielczy* 1950, nr 5—6
- E. Wiśniewski, Spółdzielczość produkcyjna w 6-letnim planie, *Przegląd Spółdzielczy* 1950, nr 9—10
- F. Wiśniewski, Rzemiosło indywidualne w dwudziestolecu Polski Ludowej. Studium ekonomiczne, Poznań 1964

- w: j. Z bieżących prac CUP, *Gospodarka Planowa* 1948, nr 7—8
- Wizje gospodarki socjalistycznej w Polsce 1945—1949. Początki planowania. Materiały źródłowe, Warszawa 1983
- A. Wojtas, Problematyka agrarna w polskiej myśli politycznej 1918—1948, Warszawa 1983
- W. Sz. (Wacław Szurig), Plan jakości — plan rozwoju gospodarki uspołecznionej — plan podniesienia stopy życiowej mas pracujących, *Gospodarka Planowa* 1948, nr 4—5
- Wykonanie zadań planu 6-letniego. Ważniejsze wskaźniki, Warszawa 1956
- Wyniki wykonania Narodowego Planu Gospodarczego na rok 1948, Warszawa 1950
- Wystąpienie W. Gomułki na plenum sierpniowo-wrześniowym KC PPR, *Nowe Drogi* 1948, nr 11
- O. Wysocka-Kuźmińska, Wkład ZSRR w odbudowę i uprzemysłowienie Polski Ludowej (1944—1949). Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. *Studia i Materiały* 1976, t. XIV
- Z. Załęski, Uwagi o spółdzielczości produkcyjnej w rolnictwie. Z samotnych rozważań, Warszawa 1957
- R. Zambrowski, Aktualne zadania na wsi, *Nowe Drogi* 1949, nr 2
- R. Zambrowski, O realizację czołowego hasła na wsi. Aktualne zagadnienia polityki partii na wsi, *Nowe Drogi* 1950, nr 5
- R. Zambrowski, W walce o realizację stalinowskiej nauki o sojuszu robotniczo-chłopskim, *Nowe Drogi* 1949, nr 3
- R. Zambrowski, H. Chełchowski, W walce o rozwój spółdzielni produkcyjnych, Warszawa 1950
- Zadania gospodarcze 1955 r., *Gospodarka Planowa* 1955, nr 3
- Zarys rozwoju metodologii planowania w Polsce Ludowej 1944—1954, Warszawa 1956
- A. Zauberman, Industrial Development in Czechoslovakia, East Germany and Poland 1937—1956, tłum. R. Płończyńskiego, Warszawa 1960
- T. Zawadzki, Produkcja przemysłowa w II półroczu 1947, *Biuletyn Instytutu Gospodarstwa Narodowego* 1948, nr 7
- Z dziejów ruchu ludowego w PRL, Warszawa 1976
- K. Zimniewicz, Rola gospodarza i przeobrażenia organizacyjne przemysłu drobnego w Wielkopolsce w dwudziestolecie Polski Ludowej (1945—1965), Poznań 1970
- Z. K., Na warsztacie centralnej instytucji planowania, *Gospodarka Planowa* 1949, nr 3
- Z teorii i praktyki polityki gospodarczej, Warszawa 1972

WYKAZ SKRÓTÓW

AAN	— Archiwum Akt Nowych
b.d.	— bez daty
b.p.	— bez paginacji
b.t.	— bez tytułu
CA	— Centralne Archiwum
CKW	— Centralny Komitet Wykonawczy
CUP	— Centralny Urząd Planowania
CZ	— Centralny Zarząd
DU	— Dziennik Urzędowy
DzU	— Dziennik Ustaw
FAO	— Food and Agriculture Organization
GUS	— Główny Urząd Statystyczny
k.	— karta
KC	— Komitet Centralny
kdl	— kraje demokracji ludowej
KERM	— Komitet Ekonomiczny Rady Ministrów
MHW	— Ministerstwo Handlu Wewnętrznego
MPiH	— Ministerstwo Przemysłu i Handlu
NBP	— Narodowy Bank Polski
NK	— Naczelny Komitet
NPG	— Narodowy Plan Gospodarczy
NPRSP	— Narodowa Pożyczka Rozwoju Sił Polski
ONZ	— Organizacja Narodów Zjednoczonych
PAN	— Polska Akademia Nauk
PFZ	— Państwowy Fundusz Ziemi
PGR	— Państwowe Gospodarstwo Rolne
PKN	— Polski Komitet Narodowy
PKPG	— Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego
PNZ	— Państwowe Nieruchomości Ziemskie
POM	— Państwowy Ośrodek Maszynowy
PPI	— Państwowy Plan Inwestycyjny
PPR	— Polska Partia Robotnicza
PPS	— Polska Partia Socjalistyczna
PRM	— Prezydium Rady Ministrów
PRN	— Powiatowa Rada Narodowa
PSL	— Polskie Stronnictwo Ludowe

- PZChK — Państwowe Zakłady Chowu Koni
PZHR — Państwowe Zakłady Hodowli Roślin
ROCh — Ruch Oporu Chłopskiego
RP — Rzeczpospolita Polska
RPPS — Robotnicza Partia Polskich Socjalistów
RSW — Rolnicza Spółdzielnia Wytwórcza
RWPG — Rada Wzajemnej Pomocy Gospodarczej
SA — Spółka Akcyjna
SD — Stronnictwo Demokratyczne
SFOR — Społeczny Fundusz Oszczędzania Rolnictwa
SGPiS — Szkoła Główna Planowania i Statystyki
SL — Stronnictwo Ludowe
SP — Stronnictwo Pracy
szp. — szpalta
t. — tom
UB — Urząd Bezpieczeństwa
UMK — Uniwersytet Mikołaja Kopernika
UNRRA — United Nations Relief and Rehabilitation Administration
WRN — Wolność, Równość, Niepodległość
WSNS — Wyższa Szkoła Nauk Społecznych
ZGS — Związek Gospodarczy Spółdzielni
zł dewiz. — złoty dewizowy
ZMP — Związek Młodzieży Polskiej
ZSch — Związek Samopomocy Chłopskiej
ZSL — Zjednoczone Stronnictwo Ludowe
ZUZ — Zrzeszenie Uprawy Ziemi

SPIS TABLIC

	Str.
1. Placówki handlu prywatnego w latach 1947—1948	36
2. Plan produkcji przemysłu uspołecznionego na lata 1950—1955 (ceny niezmienne)	64
3. Ewolucja założeń planu sześcioletniego w zakresie produkcji przemy- słowej w latach 1948—1956	68
4. Roczne plany produkcji przemysłu uspołecznionego w latach 1950—1955	79
5. Wykonanie planu sześcioletniego w zakresie produkcji wybranych artykułów przemysłowych	94
6. Wartość produkcji globalnej przemysłu uspołecznionego w latach 1949—1956 (ceny niezmiennie)	101
7. Wzrost produkcji ważniejszych wyrobów przemysłowych w latach 1948—1956	104
8. Produkcja ważniejszych wyrobów przemysłowych na mieszkańca w latach 1937, 1949 i 1956	111
9. Struktura produkcji czystej brutto przemysłu w latach 1950 i 1956	112
10. Spółdzielnie produkcyjne dzielące dochód w latach 1950—1955	140
11. Plony w rolniczych spółdzielniach produkcyjnych i gospodarstwach indywidualnych (przeciętna z lat 1950—1955)	143
12. Pogłowie zwierząt gospodarskich na 100 ha użytków rolnych w spół- dzielniach produkcyjnych i gospodarstwach indywidualnych w 1955 r.	143
13. Załamanie spółdzielczości produkcyjnej w 1956 r.	146
14. Dynamika produkcji globalnej gospodarstw indywidualnych w latach 1950—1956 (1950=100)	152
15. Produkcja roślinna i zwierzęca gospodarstw indywidualnych w latach 1950—1956	154
16. Nakłady inwestycyjne na gospodarkę rolną w latach 1950—1956 (ceny z 1956 r.)	158
17. Kredyty udzielane ludności wiejskiej w latach 1949—1956	159
18. Dostawy niektórych maszyn dla gospodarstw indywidualnych w la- tach 1950—1956	160
19. Udział dostaw obowiązkowych w skupie ważniejszych produktów rolnych w latach 1952—1956	165
20. Realizacja podatku gruntowego w latach 1949—1955	167
21. Państwowe Gospodarstwa Rolne w latach 1949—1956 (stan na 30 VI)	173
22. Zbiory i plony głównych ziemiopłodów w PGR w latach 1949—1956	177

	Str.
23. Zwierzęta gospodarskie w PGR w latach 1945—1956 (stan na 30 VI)	178
24. Handel zagraniczny Polski w latach 1948—1956 (w mln zł dewizowych)	194
25. Dochody budżetu państwa w latach 1951—1956 (w mld zł)	201
26. Emisja pieniądza w latach 1949—1956	206
27. Szacunki świadczeń gospodarstw chłopskich z tytułu obowiązkowych dostaw w latach 1952—1955	209
28. Wydatki budżetu państwa na gospodarkę w latach 1951—1956	211
29. Struktura wydatków budżetowych na gospodarkę w latach 1951—1956	211
30. Struktura nakładów inwestycyjnych na gospodarkę narodową w latach 1948—1953	219
31. Struktura limitowych nakładów inwestycyjnych w latach 1954—1956	222
32. Udział Polski w światowej produkcji wybranych artykułów przemysłowych w latach 1937, 1949, 1956	231

SPIS TREŚCI

	Str.
Wstęp	5
Rozdział pierwszy	
Proces przygotowania gospodarki polskiej do przyspieszonego rozwoju	11
Stanowiska partii politycznych	11
Ewolucja modelu gospodarczego	20
Układ trójsektorowy	20
Ku centralizacji	27
Przemiany w stosunkach własnościowych	34
• Handel i spółdzielczość	34
Przemysł prywatny i rzemiosło	39
Zmiany w systemie planowania, zarządzania i finansowania gospodarki	43
Rozdział drugi	
Podstawowe uprzemysłowienie	52
Założenia	52
Rewizje i korekty	73
Wyniki	99
Rozdział trzeci	
Polityka agrarna	115
Forsowna kolektywizacja rolnictwa	115
Program	115
Realizacja	128
Diagnoza	140
Polityka wobec gospodarstw indywidualnych	148
Ewolucja stanowiska władz	148
Oddziaływanie na produkcję i podaż płodów rolnych	157
Polityka fiskalna	166
• Państwowe Gospodarstwa Rolne	170
Rozdział czwarty	
Polityka w dziedzinie handlu zagranicznego	182
Rozdział piąty	
Polityka finansowa i inwestycyjna	197
Zmiany w systemie finansowym	197

Gromadzenie środków finansowych	200
Nakłady na gospodarkę	210
Rozdział szósty	
Ocena polityki gospodarczej lat 1948—1956	227
Bibliografia	239
Wykaz skrótów	251
Spis tablic	253

z 3136034

